

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KERKÜK ŐEHİRİ VE TÜRKMENLER
(TÜRKMENLERİN SİYASİ VE SOSYO-EKONOMİK YAPISI
1921-1990)

DOKTORA TEZİ

Ferruh KAYALAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Bilecik 2018

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

KERKÜK ŐEHİRİ VE TÜRKMENLER
(TÜRKMENLERİN SİYASİ VE SOSYO-EKONOMİK YAPISI
1921-1990)

DOKTORA TEZİ

Ferruh KAYALAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Bilecik 2018

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA
TEZ SAVUNMA SINAVI JÜRİ ONAY FORMU**

BŞEÜ-KAYSIS	DFR-149
İlk Yayın	03.01.2017 /
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı : Ferruh KAYALAN
Anabilim Dalı : Tarih
Tez Danışman : Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR
Tezin Özgün Adı : Kerkük Şehri ve Türkmenler (Türkmenlerin Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1921-1990)
Tezin İngilizce Adı : Kirkuk City and Turkmen (Political and Socio-Economic Structure of Turkmen 1921-1990)

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 23/02 /2018

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ /OY ÇOKLUĞU ile Tarih Anabilim Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Üye: Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

Üye: Prof. Dr. Enis ŞAHİN

Üye: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Üye: Yrd. Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / ... / 20.... tarih ve...../..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Kerkük Şehri ve Türkmenler (Türkmenlerin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1921-1990)” adlı doktora tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Ferruh KAYALAN

2018

ÖN SÖZ

Bu tezin yazılması aşamasında, çalışmamı sahiplenerek titizlikle takip eden danışmanım Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR'a değerli katkı ve emekleri için içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR bütün süreç boyunca her anlamda yanımda olmuş, desteğini ve katkılarını esirgememiştir. Savunma sınavı sırasında jüri üyeleri Prof. Dr. Kenan ZİYA TAŞ, Prof. Dr. Enis ŞAHİN, Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK, Yrd. Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA da çalışmamın son haline gelmesine değerli katkılar yapmışlardır. Ayrıca Yrd. Doç. Dr. Avnullah Enes ATEŞ de Arapça metinlerin çevirilerinde yardımlarını esirgememişlerdir. Bu vesileyle tüm hocalarıma teşekkürlerimi borç bilirim. Son olarak bu günlere ulaşmamda emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme şükranlarımı sunarım.

Ferruh KAYALAN

2018

ÖZET

Kerkük şehri ve Türkmenler, uzun yıllar boyunca farklı devletlerin egemenliği altında kalsalar da çoğunlukla Türkler tarafından kurulan devletlerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Bu durum Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla değişmiştir. İngiliz nüfuzu altında kurulan Irak Devleti; birer eski Osmanlı vilayetleri olan Basra, Bağdat ve Musul'un birleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. Fakat Kerkük'ün de içinde yer aldığı Musul vilayeti yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile İngilizler ve nüfuzları altındaki Irak Devleti arasında üzerinde anlaşmaya varılmayan bir meseleye dönüşmüştür. Uzun görüşmeler sonucu Musul Meselesi, 1926 yılında İngilizler ve Irak Devleti lehine çözümlenmiştir. Böylece Musul vilayeti Irak'a dahil olunca Kerkük de 1926 yılında Musul vilayetine bağlı olarak Irak Devleti'nin bir şehri olmuştur. Bu nedenle burada yaşayan Türkmenler de Irak Devleti vatandaşlığına geçmişlerdir. Bu değişim, hem Kerkük hem de Türkmenler açısından bir takım sonuçlar ortaya çıkarmıştır. İşte bu çalışmada 1921-1990 yılları arasında Kerkük şehri ile Türkmenlerin yaşamış oldukları siyasi, sosyal, ekonomik değişimler ve bu değişimlerin sebep-sonuçları ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kerkük, Türkmenler, Osmanlı, Irak, Türkiye, Ekonomi.

ABSTRACT

Even though Kirkuk and Turkoman have been under the domination of different states for many years, they have lived under the domination of the states established mostly by Turks. This situation has changed with the collapse of the Ottoman Empire after the First World War. The Iraqi State, established under British influence; one of the old Ottoman provinces of Basra, Baghdad and Mosul were merged into the province. But Mosul, Kirkuk province, which has become an issue that can not be included within agreed between the newly established Republic of Turkey and the Government of Iraq under British and influence. In 1926, the Mosul case, the result of long negotiations, was resolved in favor of the British and the Iraqi state. Thus, when Mosul province was included in Iraq, Kirkuk became a city of Iraqi state in 1926 due to Mosul province. For this reason, the Turkoman's who lived here were also citizens of the Iraqi State. This change has produced some results for both Kirkuk and Turkoman. In this work, the political, social and economic changes that the Turkoman's lived with Kirkuk city between 1921-1990 and the causes and consequences of these changes have been tried to be discussed.

Key Words: Kirkuk, Turkoman's, Ottoman Empire, Iraq, Turkey, Economy.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	iv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KERKÜK'ÜN ADI, COĞRAFYASI VE TARİHİ GELİŞİM İÇİNDE KERKÜK VE TÜRKMENLER

1.1. KERKÜK'ÜN ADI VE COĞRAFYASI.....	4
1.1.1. Kerkük'ün Adı.....	4
1.1.2. Kerkük'ün Coğrafyası.....	5
1.2. TARİHİ GELİŞİM İÇİNDE KERKÜK VE TÜRKMENLER.....	8
1.2.1. Türkmen Adı.....	8
1.2.2. Kerkük'te Türkmen Yerleşimi.....	10
1.2.3. Osmanlı Devleti Dönemine kadar Kerkük'ün Siyasi Tarihi.....	14
1.2.4. Osmanlı Devleti Döneminde Kerkük'ün Siyasi Tarihi.....	23

İKİNCİ BÖLÜM

KERKÜK'TE TÜRKMENLERİN SİYASİ TARİHİ (1921-1990)

2.1. KRALLIK DÖNEMİ.....	37
2.1.1. Kral Faysal Döneminde Kerkük'te Türkmenler (İngiliz Hegomanyası).....	37
2.1.1.1. Kerkük Katliamı (1924).....	43
2.1.2. Kral Gazi Döneminde Kerkük'te Türkmenler.....	50
2.1.3. Kral II. Faysal (Nuri Said-Abdulilah) ve Kerkük'te Türkmenler.....	53

2.1.3.1. Gavurbağı Katliamı (1946).....	56
2.2. CUMHURİYET DÖNEMİ.....	60
2.2.1. Abdülkerim Kasım Döneminde Kerkük'te Türkmenler.....	60
2.2.1.1. Kerkük Katliamı (1959).....	65
2.2.2. Abdulselem Arif Döneminde Kerkük'te Türkmenler.....	71
2.2.3. Abdurrahman Arif döneminde Kerkük'te Türkmenler.....	73
2.2.4. Ahmet Hasan El-Bekr Döneminde Kerkük'te Türkmenler.....	74
2.2.5. Saddam Hüseyin Döneminde Kerkük'te Türkmenler.....	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KERKÜK'TE TÜRKMENLERİN SOSYAL YAPISI

3.1. KERKÜK'ÜN NÜFUSU VE TÜRKMENLER.....	84
3.1.1. Osmanlı Devleti Döneminde Kerkük'ün Nüfusu ve Türkmenler.....	84
3.1.2. Irak Devleti Döneminde Kerkük'ün Nüfusu ve Türkmenler.....	91
3.1.2.1. Krallık Dönemi (İngiliz Hegemonyası).....	91
3.1.2.1. Cumhuriyet Dönemi.....	105
3.2. SOSYAL DOKUDA TÜRKMENLER.....	112
3.2.1. Türkmenlerin Aile ve Aşiret Yapısı.....	113
3.2.2. Türkmenlerin Dini Yapısı.....	116
3.3. SOSYAL HAYATTA TÜRKMENLER.....	119
3.3.1. Aile ilişkileri, Adetleri ve Görenekleri.....	119
3.3.2. Bayramlar.....	122
3.3.3. Ölüm Törenleri.....	125
3.3.4. Kahvehaneler.....	126

3.3.5. Divanhaneler.....	127
--------------------------	-----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KERKÜK’TE TÜRKMENLERİN İKTİSADİ YAPISI

4.1. OSMANLI DÖNEMİ.....	128
4.1.1. Tarım.....	128
4.1.2. Hayvancılık.....	135
4.1.3. Ticaret.....	138
4.1.4. Sanayi.....	140
4.1.5. Petrol.....	141
4.2. IRAK DEVLETİ DÖNEMİ.....	143
4.2.1. Krallık Dönemi (1921-1958).....	143
4.2.2. Cumhuriyet Dönemi (1958-1990).....	155
4.3. KERKÜK’TEKİ TÜRKMENLERİN İKTİSADİ KURUMSAL YAPISI.....	161
4.3.1. Kurumsallaşmış İktisadi Müesseseler.....	161
4.3.1.1. Hanlar.....	161
4.3.1.2. Su Değirmenleri ve Un Fabrikaları.....	162
4.3.1.3. Hamamlar.....	163
4.3.1.4. Buz ve Sifon (Soda) Fabrikalar.....	164
4.3.1.5. Mobilyacılar ve Marangozlar (Naccarlar).....	165
4.3.1.6. Sinemalar.....	165
4.3.1.7. Kerkük’te Çarşılar.....	166
4.3.1.8. Kerkük Çayhaneleri.....	167
4.3.1.9. Kerkük Ticaret Odası.....	168

4.3.2. Esnaf Kuruluşları.....	168
SONUÇ.....	178
KAYNAKÇA.....	183
EKLER.....	199
ÖZ GEÇMİŞ.....	220

KISALTMALAR

BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.:	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.:	Cilt
Ç.:	Çeviren
H. :	Hicri
Haz.:	Hazırlayan
ITC.:	Irak Türkmen Cephesi
M. :	Miladi
s.:	Sayfa
S.:	Sayı
ss:	Sayfa sayısı
TDV:	Türk Diyanet Vakfı
Top.:	Toplam

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: İraqi Communist Party (Fahds Organization) Religion Sect And Ethnic Origin, Higher Echelons (1941-1949)

Tablo 2: 1560 Yılı Tahrir Defterine Göre Kerkük'ün Nüfusu

Tablo 3: 1881-1883 Genel Nüfus Sayımına göre Kerkük Kazasının Nüfusu

Tablo 4: 1330 (1912) Tarihli Salnameye Göre Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kaza'nın Kayıtlı Nüfusu

Tablo 5: Kerkük İl İdare Meclis Üyeleri (1918)

Tablo 6: Musul Vilayetinin Toplam Nüfusu (1922)

Tablo 7: İngilizlerin 1919 Yılı Din Esasına Göre Musul Bölgesinin Nüfusu

Tablo 8: İngilizlerin 1921 Yılı Etnik Kimliğe Göre Musul Bölgesinin Nüfusu

Tablo 9: 1924 Yılına Göre Kerkük Sancağı ve Merkezi'nin Nüfus Yapısı

Tablo 10: Anadillere Göre Kerkük Şehri (1957)

Tablo 11: 1957 Sayımı Formu Rehberine göre Kerkük'ün Mahallelere göre Tahmini Nüfus Dağılımı

Tablo 12: 1973 Yılında Kerkük Şehrinin Kaza ve Nahiyeleri

Tablo 13: 1976 Yılında Kerkük Şehrinin Kaza ve Nahiyeleri

Tablo 14: Kerkük Şehrinin Anadillere Göre Nüfus Dağılımı (1957)

Tablo 15: Kerkük Şehrinin 1957, 1977 ve 1997 Yılları Arasındaki Nüfus Miktarları

Tablo 16: Kerkük'te Arap Semtleri

Tablo 17: Kerkük'te Aile İsimleri

Tablo 18: 1912 Tarihli Salnameye Göre Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kaza'nın Kayıtlı Nüfusu

Tablo 19: İngilizlerin Din Esasına Göre Musul Bölgesinin Nüfusu (1919)

Tablo 19: İngilizlerin Din Esasına Göre Musul Bölgesinin Nüfusu (1919)

Tablo 20: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Hububat Üretimi

Tablo 21: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Bakliyat Üretimi

Tablo 22: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Meyve Üretimi

Tablo 23: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Sanayi Tarım Üretimi Miktarı

Tablo 24: 1312 H. Musul Vilayet Salnamesi Genel Gelirleri Bordrosu

Tablo 25: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Hayvan Sayısı

Tablo 26: 1907-1908 Yıllarına ait Kerkük Sancak ve Merkez Kazada Hayvansal Üretim

Tablo 27: 1907 Senesinde Musul Vilayeti Genelinde Kerkük'ün İthalat ve İhracatını Gösteren Tablo

Tablo 28: Kerkük Sahasında Petrol Üretimi

Tablo 29: Kerkük Şehrinden Irak Parlamentosuna Gönderilen Türkmenler

Tablo 30: Kerkük'te bulunan Hanlar

Tablo 31: Kerkük'te Bulunan Su Değirmenleri

Tablo 32: Un Fabrikaları

Tablo 33: Kerkük'te Hamamlar

Tablo 34: Kerkük'te kurulan Buz Fabrikaları

Tablo 35: Kerkük'te Sinemalar

Tablo 36: Kerkük'te Çarşılar

Tablo 37: Kerkük Çayhaneleri

Tablo 38: 1924 Yılı Necme Gazetesinde Yayımlanan Kerkük'te bulunan Türkmenlere ait Bazı Küçük Esnaf Teşekkülleri

Tablo 39: el-Ahi'ye göre Kerkük'te 1961-1975 yılları arasında Türkmenlere ait işyerlerinin Reklam Dağılımı

GİRİŞ

Kerkük, sahip olduğu zengin petrol rezervleri nedeniyle her zaman gündemde olmuştur. Bu durum, çok yakın bir geçmişte 20. yüzyılda Kerkük'ü birçok çatışmanın ve anlaşmazlıkların içine sürüklemiştir. Bu çatışma ve anlaşmazlıklar, Kerkük'te yaşayan bütün etnik grupları etkisi altına almış olduğu gibi Türkmenleri de etkisi altına almıştır.

Kerkük ve Türkmenler, bir Osmanlı bakiyesi olan ve bu nedenle bölge ile tarihi-kültürel bağlarını sürdüren Türkiye için her zaman önemli olmuşlardır. Bu önemden dolayı Kerkük ve Türkmenler hakkında birçok akademik çalışma yapılmıştır ve halen de yapılmaya devam etmektedir. Şüphesiz bu akademik çalışmalar Türkiye-Irak ilişkileri ve bölgenin geleceği konusunda ilgilenenler açısından önemli bir bakış açısı kazandırmaktadır. Bu nedenle biz de hem bir Osmanlı bakiyesi olan Kerkük'ü daha iyi anlamak ve hem de buranın kadim bir topluluğu olan Türkmenlerin Kerkük içindeki hususiyetlerini daha iyi kavramak için konu ile alakalı bir tez çalışmasına talip olduk. Tezimizin başlığını ise “*Kerkük Şehri ve Türkmenler (Türkmenlerin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Ekonomik yapısı 1921-1990)*” olarak tespit ettik. Araştırmamızda Kerkük vilayeti değil Kerkük merkez kaza ele alınmıştır. Bu nedenle tez başlığımız Kerkük merkezi ifade etmek için “*Kerkük Şehri*” olarak seçilmiştir.

Araştırmamızın amacı; tezin adından da anlaşılacağı üzere, Kerkük şehrini ve burada yaşayan Türkmenlerin siyasi ve sosyo-ekonomik yapısını, Kerkük şehrinin de bu alanlarda yaşadığı değişimlerle birlikte ortaya koymak ve değerlendirmektir. Araştırma aralığı olarak 1921 ile 1990 yıllarının seçilmesinden maksat ise bu yıllar arasında Kerkük'ün yaşadığı siyasi ve sosyo-ekonomik değişimleri genel olarak değerlendirmek ve bu değerlendirmeler ışığında Türkmenlerin durumunu da aynı kavramlar içinde derinlemesine tetkik etmektir. Bu çerçevede tezimizde “*Türkmenler, Kerkük'ün 1921-1990 yılları arasında hangi olaylarda ön plana çıkmışlar ve Türkmenlerin sosyo-ekonomik yapıları Kerkük'te yaşanan siyasi olaylarda ne anlam ifade etmiştir?*” gibi sorulara cevap arayarak, Türkmenlerin başından geçen siyasi olaylarda ve yaşadıkları değişimlerin ortaya çıkmasında sadece siyasi nedenler mi etkili olmuştur; yoksa bu olaylar ve değişimlerin temelinde Türkmenlerin sosyo-ekonomik yapıları mı etkili

olmuştur gibi soruların cevapları aranmaya çalışılmıştır. Kerkük ve Türkmenlerle ilgili olarak Türkiye'de bazı akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu akademik çalışmalardan Suphi Saatçi'nin çalışması olan "*Kerkük Kenti ve Ev Mimarisi*" adlı doktora çalışmasını hariç tutarsak, bu alanda yapılan çalışmalar genelde yüksek lisans seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu yüksek lisans çalışmalarından, kaynaklarını Irak Devleti'nin arşiv malzemelerinden temin eden iki çalışma ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri Usama A. Sharif'in "*Krallık Döneminde Irak Türkmenlerinin Siyasal Etkinlikleri (1921-1958)*", diğeri de Ammar M. Said'in "*Krallık sonrası dönemde Irak Türkmenlerinin Durumu (1958-2003)*" adlı çalışmalardır. Bu çalışmalar, Kerkük Türkmenlerinin yaşamış oldukları siyasi olayları Irak Devleti'nin resmi belgelerine dayanarak anlatmalarından dolayı bize yardımcı olmuşlardır.

Akademik çalışmalardan başka bazı Türkmen ilim adamlarının üzerinde çalıştığımız konu hakkında yayınlamış oldukları kitaplar da incelenmiştir. Bu çalışmalardan başlıcaları Suphi Saatçi'nin eserleridir. Suphi Saatçi'ye ait Kerkük ve Türkmenler hakkında birçok kitap olsa da bunlardan bizim yoğun bir şekilde istifade ettiğimiz eserleri "*Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*" , "*Irak Türkmen Boyları*" ve "*Kerkük Evleri*" dir. Eserlerinden istifade ettiğimiz bir diğerk Türkmen ilim adamı ise Mahir Nakip'tir. Onun "*Kerkük'ün Kimliği*" adlı eseri çalışmamızda bir kaynak eser olarak kullanılmıştır.

Yabancı kaynaklarda konu, dolaylı olarak çalışılmıştır. Yabancı kaynaklardan konu ile ilgili kaynak niteliğinde olan çalışmalardan en önemlisi Hanna Batatu'ya ait "*The Old Social Classes & The Revolutionary Movement In Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'athists and Free Officers*" adlı eserdir. Bu eser Modern Irak Tarihi alanında kaynak eser olarak düşünülmektedir. Eser, Irak toplumunu sosyal boyutta ele alırken bu konuda çok değerli tespitlerde de bulunmuştur. Bu nedenle Kerkük'ün toplumsal yapısında Türkmenlerin konumunu anlamada çok faydalı bir eser olarak karşımıza çıkmıştır. Bir başka eser ise Liam Anderson ve Gareth Stansfield'e ait "*Crisis in Kirkuk*" adlı kitaptır. Bu kitap bize İngilizlerin nüfuzu altındaki Irak Krallığı döneminde Kerkük'teki Türkmenlerin ekonomik yapılarını analiz etme imkânını vermiştir.

Çalışmamızda yukarıda saydığımız eserler gibi pek çok eser incelenmiştir. Bu eserlerin yanında arşivlerden de istifade edilmiştir. Konu ile alakalı olarak Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinden olabildiğince yararlanmaya çalışılmıştır. Bu arşivden 1921-1990 yılları arasında Kerkük ve Türkmenler hakkında sınırlı da olsa oldukça faydalı belgeler okunmuştur. Konu ile alakalı olarak Dışişleri Bakanlığı Arşivine de müracaat edilmiş fakat devam eden tasnif çalışmaları sebebiyle buradaki belgelere ulaşılammıştır. Dışişleri Bakanlığı'na ait bu belgelere Bilal N. Şimşir'in "*Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*" adlı eserinden ulaşılmıştır. İngiliz Dışişleri tarafından hazırlanan ve bölge hakkında birçok bilgi veren "*Blue Book*" adlı kitap serisinden de "*Mezopotamya*" adlı kitap incelenmiştir. Çalışmada konu ile alakalı gazete arşivlerinden de yararlanılmıştır. Türk gazeteleri başta olmak üzere İngiliz gazeteleri de taranmıştır. Taramasını yaptığımız diğer bir kaynak ise süreli yayınlardır. Süreli yayınlardan Kerkük ve Türkmenler açısından önemli bir Arapça kaynak olan "*el-Ehâ*" Dergisi çalışmamız genelinde olabildiğince kullanılmıştır.

Çalışmamızın Birinci Bölümünde Kerkük'ün adı, coğrafyası hakkında bilgi verildikten sonra Türkmenlerin adı ve menşei meselesine açıklık getirilmiştir. Bu bölümde ayrıca Kerkük'ün Osmanlı öncesi ve sonrası siyasi tarihi ele alınmıştır. İkinci Bölümde Irak'ın 1921-1990 yılları arasında Kerkük ve Türkmenlerin başından geçen tarihi süreç verilmiştir. Üçüncü bölümde, aynı yıllar içinde Kerkük'ün nüfusu ve Türkmenlerin bu nüfus içindeki oranları hakkında bilgiler verilmiştir. Bununla beraber Kerkük'ün sosyal dokusunda Türkmenlerin özellikleri anlatılmıştır. Ayrıca Kerkük'ün sosyal hayatında Türkmenlerin örf ve adetlerinden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde Kerkük'te Türkmenlerin ekonomik yapısı hakkında kapsamlı bilgiler verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KERKÜK'ÜN ADI, COĞRAFI KONUMU VE TARİHİ GELİŞİM İÇİNDE KERKÜK VE TÜRKMENLER

1.1. KERKÜK'ÜN ADI, COĞRAFYASI

1.1.1. Kerkük Adı

Eski çağlardan günümüze kadar Kerkük, pek çok ad ile anılmıştır. Sümerlerden, Asurlulara; Seleukoslardan, Hurrilere; Romalılardan, Sasanilere; Selçuklulardan Moğollara ve Osmanlılara kadar pek çok hanedanın ve devletin hâkimiyetine giren Kerkük, kelime olarak birçok kaynakta farklı isimlerde geçmektedir.

Bu bilgidен hareketle Kerkük'e, Sümerler zamanında “*Kenkehar*” denildiği rivayet edilir (Bakır, 2009: 27). Şehrin “*Din Azizleri Tarihi*” adlı eserinde Kerkük'ün M.Ö. 800. yılında Asur Hükümdarı Sardana (Sartnabal) tarafından düşmanı, Medyalılara karşı mukavemet edecek bir kale hizmetinde bulunmak üzere kurulduğu kaydedilmiştir (Kremers, 1993: 589-590). Asur Hükümdarının kurmuş olduğu bu şehir, “*Sartnabal'ın şehri*” anlamında “*Kersuluh*” olarak isimlendirilmekteydi (Gündüz, 2002: 290). Milattan önce II. Yüzyılın ortalarında şehrin adı “*Arrapkha*” ismi ile anılırken, M.Ö. 312-364 yıllarında Seleukos Hanedanı döneminde, bu Hanedanın hükümdarı Seleukos, şehrin hisarına bir burç ilave etmiş, bunun üzerine şehir “*Seleukos*” ismini almıştır (Kremers, 1993: 589-590; Gündüz, 2002: 290). M.Ö. II. yüzyılda bölgede hüküm süren Hurriler ise Kerkük'e “*Nuzi*” adını vermekteydiler (Ahmed, 2005: 24). Bir kısım tarihçilerin iddiasına göre de Mekodonyalı İskender (III. Aleksandros) M.Ö. 330 yılında Erbil'den Babil şehrine ilerlediği sırada Kerkük'ün adı “*Mennes*” olarak bilinmekteydi. Bununla beraber Kerkük, Aramiler tarafından “*Kerha*” ve “*Beyt Sulukh*”, Süryaniler tarafından ise “*Kebelta*” olarak adlandırılmıştır. Bir kısım Süryani ve Hıristiyan kaynaklarda ise Kerkük'ün adı “*Beyt-ü Kermay*” ve “*el Kerh*” olarak da geçmektedir (Gündüz, 2002: 290; Bakır, 2009: 30).

Kerkük'ün ismi M.S. II. yüzyılda çizilmiş bir haritada ise “*Concon*” diye ifade edilmekteydi. Sasaniler döneminde ise Kerkük, M.S. 224-651 yılları arasında “*el-Kerm*” ismi ile adlandırılmaktaydı. Bununla beraber Sasanilerin, Kerkük için kullanmış

oldukları bir diğer adın ise “*Kerkmekan*” olduğu söylenmektedir. Süryani kaynaklarında ise Kerkük’ün isimi “*Beth Garme*” olarak geçmekteydi. Sasaniler döneminde Kerkük, daha çok Nasturilerin yoğun olarak yaşadığı bir şehirdi. Nasturiler, Kerkük’ü Arapça ismi ile “*al-Kahr*” kelimesi ile zikretmekteydiler (Kremers, 1993: 589-590; Bakır, 2009: 32; Büyük Larousse, 1986: 6639). Bir ortaçağ coğrafyacısı olan Yakut el-Hamevi de M.S. 1200’ lü yıllarda burayı “*Kerhini*” olarak ifade etmektedir¹ (Pamukçu, 1990: 15-16). Bu şehir Timur tarafından 1393 yılında feth edildikten sonra ilk defa bugünkü ismi olan “*Kerkük*” adını aldı (Şami, 1987: 177). Bununla beraber ünlü Türkmen tarihçisi Mustafa Cevad, Kerkük isminin ilk defa Timurlulardan önce bölgede hüküm süren Akkoyunlular döneminde kullanıldığını da iddia etmektedir (Pamukçu, 1990: 15-16). Kerkük, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olduğundan bir dönem Türkçe bir kelime olan “*Gökyurt*” olarak da adlandırılmaktaydı. M. 1534 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da “*Gökyurt*” adında bir değişiklik olmamış, bununla beraber bu isim Osmanlı resmi kayıtlarında da kullanılmıştır (Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri,1993: 24). Daha sonra Osmanlı döneminde sancak ismi olarak buraya “*Şehr-i Zor*” denilmişse de yine Osmanlı Devleti’ne bağlı “*Zor*” sancağı ile isim benzerliğinden dolayı resmi yazışmalarda karışıklığa sebep olduğundan 15 Mart 1893 tarihinde çıkan bir irade ile tekrar eski ismine dönülerek Kerkük ismini almıştır² (B.C.A, 1310: 1-4).

1.1.2. Kerkük’ün Coğrafyası

Kerkük vilayeti³, Antik Mezopotamya coğrafyasının Yukarı Mezopotamya bölgesinde yer almaktadır. Diğer bir coğrafi tanımlamada ise Kerkük, Kuzey Irak bölgesinde Dicle ve Fırat Nehirleri arasında kalan ve “*Münbit Hilal*” diye tarif edilen coğrafi sahanın merkezi olan “*el-Cezire*”⁴ bölgesinin doğusunda yer almaktadır.

¹ Mustafa Cevad’a göre Kerkük ismi önce “*Kerhini*” sonra “*Kerkiye*” ye dönüşmüş, daha sonraları Farsçanın da etkisiyle bu kelime iyice inceltilmiş ve sonunda Kerkük ismini almıştır. (Pamukçu, 1990: 15-16; Büyük Larousse, 1986:6639)

² Bu belgenin aslı için bkz ek: 1.

³ Kerkük vilayetinin haritası için bkz ek: 2.

⁴ Bu bilgi İslam Ansiklopedisinde şöyle geçmektedir: “*İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya’ya verilen addır. Cezîretü Asûr, İklimü Asûr da denilen bu bölge Dicle’nin doğusunda kalan Meyyâfârikın (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat’ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır. İbn Havkal ile İzzeddin b. Şeddâd’ın aksine Makdisî Musul’u, hatta Tigrît’i bu bölgeye dahil eder İslâm tarihçilerine ve Tevrat’a göre Nûh’un gemisi bu bölgede toprağa oturmuş, yeryüzünde ilk şehirler bu bölgede meydana gelmiş, İbrâhim peygamber bu bölgeden Filistin’e gitmiştir. Tevrat’a göre cennet bu bölgededir. Bazı hadislere göre bölgeyi sulayan nehirlerden Fırat cennet ırmaklarından. el-Cezîre çok*

Türkiye'den doğup Basra Körfezi'ne dökülen, ziraat alanları bakımından zengin olan Dicle Nehrinin doğu sahilinde yer alan Kerkük, Irak'ın Bağdat, Basra ve Musul'dan sonra dördüncü büyük kenti durumundadır (Saatçi, 2015: 137).

Konum olarak 30-36 paraleller ve 44-45 boylamlar arasında yer alan Kerkük vilayeti, kuzey batıda Küçük Zab Vadisi, güney batıda Cebal Hamrin, güney doğuda Diyala Vadisi ve kuzey doğuda Zagros Dağları ile çevrili bir memleketdir (Kramers, 1997: 589; Bayatlı, 1999: 83-85; 111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, 2003:1).

Zagros Dağlarının eteklerinde kurulmuş olan Kerkük şehri (Merkez kaza) ⁵ ise deniz seviyesinden 310 m. yüksekliktedir. Bu şehir en önemli komşuları olan Bağdat'a 248 km, Musul'a ise 140 km mesafededir. (Gündüz, 2002: 290) Merkez kaza 35 derece 28 dakika doğu enlemlerinde; 41 derece 45 dakika doğu boylamında olup şehri baştanbaşa geçen Hassa Çayı⁶ üzerindedir. Geri tarafları bir takım tepe silsilesi ile çevrili olan şehrin ön tarafı geniş bir ovaya bakmaktadır (Musul Salnamesi, 1330: 244).

Kerkük şehri Kale⁷, Karşıyaka ve Korya isminde üç bölgeden oluşmakla birlikte bu üç bölgede de toplam 14 mahalle vardı. Kale bölgesi suni bir tepe üzerinde olduğundan akarsu sulamasından mahrum idi. Diğer iki bölgenin ise suyu bol olduğundan zirai bakımdan verimli bir toprak yapısına sahiplerdi. Kerkük'ün suyu ve havası iyi olmakla beraber yazın sıcaklık 45 dereceye kadar çıkmaktadır (Musul

yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyarbakır arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tür Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebeli Abdülaziz, Habur ile Dicle arasındaki Sincar dağı, Musul'un güneyindeki Cebelimekhül bu bölgede yer alır. Bu dağlardan çıkan akarsular arasında Fırat'a karışan Belih ile Habur, yöredeki Harran ve Re'sül'ayn'dan (Ceylanpınar) çıkar. Habur'a katılan Hirmas çayının kaynağı ise Tür Abdîn bölgesindedir. Sincar dağından Sarsar ırmağı doğar ve çölde kaybolur. el-Cezîre'nin batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya yer alır. Bölgenin doğusunda Doğu Anadolu, güneyinde Irak bulunur. el-Cezîre İslâm'dan önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyârımudar", "Diyârırebîa" ve "Diyârıbekr" olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılmıştır. Eskiçağ'da bölgede Araplar yaşıyordu. Nusaybin İranlılar tarafından Arvastân, Ermeniler tarafından Bes Arabâyâ diye adlandırılıyordu. İslâm tarihinin başlarında bu bölgede Araplar'dan başka Ârâmiler de vardı. Abbâsîler devrinden itibaren bölgeye Türkler de gelmeye başlamışlar, Selçuklulardan sonra bölgede birçok Türk devleti kurulmuştur. Haçlı seferleri sırasında bu bölgede oturan Türk kabileleri büyük bir askerî potansiyel teşkil ediyorlardı. El-Cezîre Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağlaması itibarıyla büyük bir tarihî ve stratejik öneme sahiptir. Bugün bölgenin kuzey yarısı Türkiye, güney yarısı ise Suriye ve Irak topraklarında bulunmaktadır. Bağdat demiryolu buradan geçer, burası aynı zamanda Münbit Hilâl'in orta kısmını teşkil eder. El-Cezîre'nin Diyârımudar kısmında Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Samsat, Re'sül'ayn; Diyârırebîa kısmında Musul, Nusaybin, Sincar (Irak), Dârâ, Cizre; Diyârıbekr kısmında Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyâfârikân, Hasankeşf gibi önemli merkezler yer alır." (Şenşen, 1993: 509).

⁵ Kerkük şehrinin (Merkez kaza) fotoğrafı için bkz ek: 3.

⁶ Hassa Çayı ve tarihi Taş Köprü için bkz ek:4.

⁷ Kerkük Kalesi'nin fotoğrafı için bkz ek: 5.

Salnamesi, 1330: 244; Musul Salnamesi, 1312: 299). Bu durum şehrin Kale ile Korya arasında akan ve kışın taşkınlara sebep olan Hassa Çayının kurummasına sebep olmaktadır (Musul Salnamesi, 1325: 213). Kazanın Altınköprü, Melha, Kil, Şivan ve Dakuk isminde beş nahiyesi vardır. Merkez kaza dahil tüm nahiyeleri ile birlikte Kerkük Kazası 363 köye sahiptir (Musul Salnamesi, 1330: 249).

Vilayet olarak bakıldığında, Kerkük arazisinin büyük bir bölümü ovalardan meydana gelmiştir. Bu ovalar, batıdan Dicle Nehri, kuzeyden ise Zab Nehri vasıtasıyla sulanır. Bu nehirlerden başka Diyale ve Zab-ı Esfeli suları da Kerkük'ten geçer. Bu şartlar içinde Kerkük, verimli ve sulak ovaları ile bir tarım şehriydi. Buradan üretilen ürünler Bağdat, Basra, Diyarbakır ve Van vilayetlerine ihraç edilmekteydi. Bu yönüyle halkın refah seviyesi oldukça yüksekti (Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 7).

Merkez kaza olarak bakıldığında; Kerkük, farklı iklim tiplerinin yaşandığı bir bölge üzerinde kurulmuştur. Zira Kerkük şehri, arazisi engebeli fakat yağışlı bir iklim rejimi yaşayan ve zirai faaliyetlere uygun olan doğu bölgesi ile arazisi düz ama kurak bir iklim rejimi yaşayan, zirai faaliyetlere pek elverişli olmayan batı bölgesi üzerinde bir geçiş noktası üzerindedir. Kerkük şehri'nin bu coğrafi konumu, onun çevresindeki diğer bölgelere göre farklı bir iklim rejimi yaşamasına sebep olmuştur. İklim tipleri birbirinden farklı olan bir geçiş noktasında olduğu için bölgeye düşen yağış miktarı diğer bölgelere düşen yağış miktarlarına göre daha az olmuştur. Bu iklim yapısı, Kerkük şehrinin verimli⁸ topraklarını, zirai verimlilik açısından olumsuz etkilediğini

⁸ Bu konuda Ebubekir Hazım Tepeyran anılarında Kerkük'ün zirai durumunu şöyle anlatır: “*Bu vilâyet dahilinde bulanık akan Dicle ve sayısız çaylardan başka «Büyük Zab «Küçük Zab denilen ve daima berrak akan hayli büyük ırmaklar da vardır. Musul Vilâyeti topraklarının yetiştirme kuvveti hakikaten fevkalâdedir. Ben orada iken ziraat usulü pek iptidai idi. Bazı mahallerde arazinin ucunda demir bulunmayan ağaç sapanlarla sürüldüğünü bizzat görmüştüm. Toprak bu suretle sürülüp ekilen tohumların çoğunu Kata denilen bildircin veya çil keklik renginde ve güvercin büyüklüğünde olup binlercesi birden kara bulutlar halinde gelerek ekilmiş tarlalara konan kuşların zararları ve diğer türlü kayıklarla beraber bire on beşten yukarı mahsul verir. Hele piriç ve kuşyemi ekiminin bire beşyüz ve daha ziyade nisbette verdiği Kerkük'te öğrenmişim. Resmi vilâyet gazetesinin 551 No.lu 16/ Mart/ 1316 (1900) tarihli sayısında yazılı olduğu veçhile bir çavdar tanesinden 130 başak hasıl olması gibi bereket mucizesi nadir değildir. Bir buğday tanesinden yirmi beş başak çıkmış olduğunu ben de kendim gördüm. Her ne kadar Diyarbakır'ın bir deveye ancak dört tanesi yükletildiği rivayet olunan dev karpuzları kadar değilse de Musul'da da Dicle kenarında ve taşmalardan sonra meydana çıkan adacıklarda Diyarbakır'dan başka bir yerde görülmeyen büyüklükte kavun, karpuz yetişir. Anadolu'da dahi yetiştirilen ve nihayet yirmi, yirmi beş santimetre uzunluğu geçmeyen hıyar nevinden acurların Musul'da bir buçuk metre kadar uzun, on on beş santimetre kadar kuturda ve iki kişinin omuzları üstünde (dam direği) diye satıldıklarını hayretle gördüm. Musul kenarında bir tarlada uzaktan talim esnasında yere yatmış askerlerin kırmızı fesleri gibi görünen şeylerin toprak üstüne çıkmış şalgam olduğunu yanlarına*

söyleyebiliriz⁹ (Kramers, 1997: 591; Larousse, 1986: 6639). Öte yandan bu coğrafi konum ile Kerkük, çevresinde tarım ve hayvancılık ticaretinde önemli bir ticaret merkezi rolünü oynadı. Bu anlamda Kifri ve Tauk üzerinden bir yol ile Bağdat, Altunköprü ve Erbil üzerinden bir yol ile de Musul, ticari anlamda en fazla münasebette olduğu yerlerdendi. Bununla beraber Süleymaniye üzerinden bir yol ile de Kerkük, İran'a açılıyordu (Kramers, 1997: 591).

1.2. TARİHİ GELİŞİM İÇİNDE KERKÜK VE TÜRKMENLER

1.2.1. Türkmen Adı

Türkmen adı geçmişten günümüze kadar tartışıla gelen kavramlardan biri olmuştur. Bu adın hem anlamı hem de kökeni konusunda ilim dünyasında birçok fikir öne sürülmüştür.

Tarihi kaynaklara göre V. yüzyılda Sırderya ve Yedisu nehirlerinin havzalarına Türkmen Yurdu denilmekteydi. Nitekim Çin Ansiklopedisinde de V. yüzyılda Suğdların yaşadığı bölge anlatılırken bu bölgelerden “*Türkmen yurdu*” olarak bahsedilmektedir (Hürmüzlü, 2006: 10).

Türkmen sözcüğü İslam'dan önce yaklaşık olarak VIII. ile XI. yüzyıllar arası çeşitli Türk boylarına verilen bir ad olmakla beraber kavramın ilk tanımı XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından Divan-ı Lügati't-Türk'te yapılmıştır.¹⁰ Buna göre Büyük İskender Türk ülkelerine yöneldiği sırada, Balasagunda oturan Türk Hükümdarı doğuya

geline şaşarak anladım. Bunların herbiri en büyük insan başından daha büyüktü. Temmuz ve Ağustos aylarında bile tepelerindeki karlarla uzaktan uzağa gözleri ferahlandıran dağları da bulunan bu sıcak vilâyetin yüksek mıntıkalarında soğuk ve mutedil iklimlere mahsus meyveli, meyvesiz ağaçlar yetiştiği gibi bu dağların eteğinde başlıyan uzayıp giden geniş ovalarda da hurma, limon, portakal, incir, zeytin, fıstık, beyaz ve deve tüyü renginde iki nevi pamuk da yetişmektedir.” (Tepeyran, 1944: 260-262).

⁹ Kerkük'ün zirai durumu 1330 Musul Salnamesinde de şu şekilde anlatılmıştır: “*Liva arazisinin kuzeybatı tarafı Musul sancağının sınırı olan Büyük Zap ve güneydoğu tarafı Diyale nehirleri havzalarına bağlı olup, orta kısmı tamamen Küçük Zap ve Edhem nehri havzaları içerisindedir. Arazisinin ekseri tarafları kaynak suları ile suni-tabii kehriz ve cedveller ve nehir sularıyla sulanmakla birlikte Kendinave, Karaçuk, el-Havike gibi ovalar susuzdur. Bundan dolayı söz konusu ovalar da vaktiyle Küçük ve Büyük Zap ile Dicle nehirlerinden kaldırılmış olan büyük cedveller ile sulandıkları, bugün geriye kalan eserler vasıtasıyla bilinmektedir. Liva arazisi genel surette bol ürün veren, verimli arazi olup, hatta doğunun susuz olan ovaları toprağının verimlilik derecesi sulu olan araziye kat kat yüksektir. Şu kadar ki susuz olan arazi layık olduğu derecede mamur olmayıp, Karaçuk, el-Havike, Zerge, Çançal gibi yerler bayağı boştur.” (Musul Salnamesi, 1330: 228-229).*

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud ve Biruni gibi âlimler, Türkmen kelimesini uygarlık alanında ileri bir seviyede olan Oğuzlar, Karluklar ve tarımla uğraşan Halaçlar için de kullanmışlardır (Togan, 1946: 187). Bunun gibi Selçuklu ailesinin öncülüğünde batıya göç eden Oğuzlardan arta kalan boylara Batı Türkistan'da “*Türkmen*” adı verilmiştir. (Saray, 1988: 661)

çekilmiş ve orada kalan 22 kişiye sonradan iki kişi daha katılmıştır. Böylece sayıları 24 kişi olan bu topluluğun üzerinde Türk belgeleri bulunmuştur. Bu belgelerden hareketle İskender, Türk'e benzer anlamına gelen "*Türkmened*" kelimesini kullanınca, Türkmen kelimesi ortaya çıkmıştır (Mahmud, 2006: 412-416).

Orta Çağ tarihçisi olan Reşideddin'e göre ise Oğuzlar, Maveraünnehir ve İran coğrafyasına gelince bu coğrafyanın havasının ve suyunun etkisiyle Acemlere benzediler. Fakat tam bir Acem olamayınca da Acemler, onları tanımlarken "*Türkmened*" sözcüğünü kullandılar. Bu kelime ile Acemler, Oğuzları Türk'e benzer insan olarak ifade etmek istediler. Böylece zamanla bu isim Türkmen kelimesi haline geldi ve bu şekilde kullanılmaya devam etti (Reşideddin, 1960: 352).

Ebu'l Fida İsmail Hemvi ise XIV. yüzyıl tarihçilerinden olup Türkmen kelimesine ilginç bir tanımlama getirmiştir. Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde yaşayan Türklerin müslüman olanları, Araplar ve müslüman olmayan Türkler arasında tercümanlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu haliyle onlara ilk başta "*Tercümen*" adı verilmiş, zamanla tercümen sözcüğü Türkmen biçimine dönüşmüştür (Zabit, 1960: 31; Samancı, 1999: 24). Yine bir XIV. yüzyıl tarihçisi İbn Kesir, Türkmen sözcüğünün "*Türk*" ve "*İman*" kelimelerinden meydana geldiğini ifade etmiştir (Kafesoğlu, 1958: 122).

Faruk Sümer ise XI. yüzyıldan itibaren İslam ülkeleri ile kurulan ticari ilişkiler sonucunda İslam'ı benimseyen Oğuz boylarına Türkmen isminin verildiğini, iki yüz yıllık bir süreç içinde ise artık Oğuz kelimesi yerine Türkmen kelimesinin kullanılır olduğunu ifade etmiştir. Bu süreçte Oğuzların müslümanlığı kabul edenlerine Maveraünnehir Müslümanlarınca Türkmen adının verildiğini de belirten Sümer, böylece Türkmen sözcüğünün "*Müslüman Türk*" şeklinde özel bir anlam kazandığını da vurgulamıştır (Sümer, a, 1972:10; Sümer, b, 1999: 79).

Tarihçi Yılmaz Öztuna da bu konuda Faruk Sümer gibi düşünmektedir. Nitekim Öztuna Müslümanların, Müslüman olan Oğuzlara "*Müslüman Türk*" manasına gelen "*Türkmen*" adını verdiğini söylemektedir. Bununla beraber Öztuna farklı bir görüşünde ise XI. asırdan itibaren Oğuz kelimesiyle pek çok kez birlikte kullanılan Türkmen kelimesinin henüz yerleşik hayata geçmeyen ve göçebe hayata devam eden Türkler için kullanıldığını da ifade etmektedir. Bu bakımdan Türkmen kelimesi Oğuzların göçebe

unsurlarını tanımlarken, Oğuz kelimesi ise şehrli Türk için kullanılmıştır. Zaman sonra Oğuz kelimesi eski kullanım şeklini yitirmiş ve Türkmen kelimesi geleneksel bir kullanım olarak hayata geçmiştir (Öztuna, 1963: 10). Bir başka tarihçi Ahmet Altungök ise Türkmen isminin Kafkaslarda evsiz barksız olarak göçebe bir şekilde yaşayan Saka topluluklarına verilen bir isim olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle Altungök “*Bu toplulukların evsiz barksız olmalarından dolayı, kendilerine oturdukları yerleri sürekli olarak değiştiren anlamında “Terkümen” adı verilmiş ve bu istilah zamanla Türkemen şeklini almıştır.*” sonucuna varmıştır (Altungök, 2016: 37)

Bu konuda son dönem Osmanlı yazarlarından Abdizade Hüseyin Hüsameddin Yaşar ise “*men*” kelimesinin Türkçede büyüklük eki olduğunu bunun içinde Türkmen kelimesinin “*Büyük Türk*” olduğunu ifade etmiştir (Bayat, 1975: 88). İbrahim Kafesoğlu da konuya gramer açısından bir açıklama getirmiştir. Ona göre “*-man,-men*” gibi eklerin oluşturduğu kelimeler, ister isim ister fiil veya sıfat olsun, bu ekler ile kurulan kelimeler daima augmentatif (güçlendirme) bir mana vermektedir. Kafesoğlu bu durumun şahıs adlarında da aynı sonucu verdiğini söyleyerek, bunun gibi kavim ve kabile isimlerinde de “*-man,-men*” ekleri ile güçlendirilme yapıldığını belirtmektedir. Kafesoğlu, Türkmen isminde de bu kaide uygulandığında, Türkmen kelimesindeki “*men*” ekinin halis, asil, büyük, üstün, sağlam manasına gelmesinin pek tabii olduğunu ifade etmektedir (Kafesoğlu, 1958: 127). Bunun yanı sıra bir kısım batılı tarihçiler “*Kuman*” sözcüğündeki man ekinin Türkmen ismindeki men eki ile benzerlik gösterdiğini ifade ederek “*Kuman*” ın “*Sarı adam*” anlamına geldiğini, böylece “*Türkmen*” in de “*Türk adam*” anlamına gelebileceğini söylemişlerdir (Altungök, 2016: 34-35).

1.2.2. Kerkük’te Türkmen Yerleşimi

Tarihçilerin vermiş olduğu bilgilerden hareketle, Türkmenlerin Irak’a gelişlerini belirli zamanlarda meydana gelen göç hareketleri ile açıklamak mümkündür. Bu göç hareketlerini, Tarihçiler kendi arasında üç kısma ayırmaktadırlar. Bu göçlerden ilki Emevi ve Abbasi dönemlerini kapsayan küçük göç hareketleridir. Bu göçlere “*Birinci Göç*” dalgası denilmektedir. Birinci göç dalgası, Türkmenlerin Irak ile ilk temaslarını sağlamış, tabiri caizse bu göç dalgası ile bir giriş dönemi yaşanmıştır. Bu göçlerden ikincisi ise Selçuklular döneminde meydana gelmiştir. Bu göçlere de “*İkinci Göç*”

dalgası adı verilmektedir. İkinci göç dalgası ile Irak, artık Türkmenler için bir vatan olmaya başlamıştır. Bu göçlerden üçüncüsü ise Osmanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Bu göç hareketine de “Üçüncü Göç” dalgası denilmektedir. Üçüncü göç dalgası da Irak’ta Türkmen nüfusunun ve yerleşmelerinin devamlı bir şekilde beslenmesini sağlamıştır (Demirci, 1991: 8-9; Kerküklü, 2006: 16-18). Birinci Göç döneminde Türkmenlerin Irak’a ilk gelişleri hakkında en muteber tarihi görüş;¹¹ M.S. 674 yılında Emevi halifesi Muaviye tarafından Horasan’a gönderilen Ubeydullah bin Ziyad’ın buradan geri dönerken beraberinde 2000 Türk’ü de Irak’a getirdiği bilgisidir. Bu bilgiye göre Ubeydullah bin Ziyad emrindeki Emevi ordusu ile Buhara’ya gelip, burada Buhara prensesi Hatun ve emrindeki Türk askerleri ile yaptığı bir savaş sonucunda, onlarla barış akd edip barıştan sonra mücadelelerini beğendiği 2000 kadar Türk askerini Irak’a getirerek Basra’ya yerleştirmiştir (Pamukçu, b, 1991: 18; Saatçi, 2003: 20).

Üstün askeri yeteneklere sahip olan Türkmenler, Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasiler döneminde de itibar görmüş, M. 835 yılında Abbasi halifesi olan Mutasım, Türklerden müteşekkil bir muhafız birliği meydana getirmiştir. Bu muhafız birliği Mutasım döneminin hem iç karışıklıklarında hem de dış savaşlarında önemli başarılar elde etmiştir (Bayat, 1999: 142). Türkler, bu dönemde küçük gruplar halinde Irak’ın askeri anlamda stratejik noktaları olan Kerkük, Basra, Vasit, Bağdat, Samarra, Tikrit, Musul, Telafer ve Erbil gibi yerlere yerleştirilmişlerdir. Abbasiler’e karşı, bir güç

¹¹ Türkmenlerin Irak’ta varlığı hakkında birçok görüş vardır. Bu görüşlerden biri insanlığın en eski medeniyetlerinden olan Sümerlerin bir Türk kavmi olduğu iddiasıdır. Mezopotamya merkezli bir uygarlık kuran Sümerler eğer Türk orjinli ise bu durum Türkmenlerin Irak’taki varlıklarını M.Ö. 5000’li yıllara kadar götürür. (Hürmüzlü ve Pamukçu, 2005: 8; Memiş, 2002: 437-438) Diğer bir görüş ise Irak’taki Türkmenlerin menşelerinin Türkistan olduğu ve Mezopotamya ile Küçük Asya’ya Selçuklu ve Osmanlılardan daha önce geldikleri bilgisidir. (Hurmizi, 1994: 14,21) Bunlardan başka Türkmenlerin Irak’ta ki varlıklarının İslamiyet’ten önceki dönemlerde olduğunu belirten Abdizade Hüseyin Husamettin’in “*Irak Türklerinin Menşei Basluhan*” başlıklı makalesinde anlattığı “*Banukya*” anlaşmasıdır. Bu makalede yazar, İbnul Esir’den naklettiğine göre Halid B. Velid komutasındaki İslam Ordusunun H. 12 (M. 632) yılında Irak’ı feth ederken Banukya bölgesinde mukim bir Türk aşireti ile savaşmıştır. Bu aşiret adı itibariyle Banuklu Aşireti olup başında Basbahri adında bir şahıs vardır. Savaş esnasında ölen Basbahri’nin yerine Sülubay isimli birinin geçtiğini ifade eden yazar, bu kişinin de savaşı sürdüremeyeceğini anlayınca Halid B.Velid ile anlaşmaya oturduğundan bahsetmiştir. Bu anlaşma tarihi kayıtlarda ki, - bu kaynakların en meşhurlarından biri de Yakut el Hamevi’nin Mu’cemul Buldan adlı eseridir. Hamevi ise bu bilgiyi Belezuri’nin Futhu’l Buldan isimli eserinden almıştır. - Banukya Anlaşması diye geçmiştir. İddia odur ki hem Belazuri’nin Futhu’l Buldan isimli eserinde hem de Yakut El Hamevi’nin Mu’cemul Buldan isimli eserinde ismi geçen bu aşiretin bir Türk aşireti, Sülubayın da bir Türk olduğudur. Bu bilgi aynı zamanda Irak’taki Türk varlığının İslam öncesi dönemlere kadar götürülebileceği düşüncesini de temellendirir. Bu görüşlerin doğruluğunu görmek için yaptığımız bu iki esere ait okumalarımızda iddia edilen konuların gerçekte bağdaşmadığı anlaşılmıştır. Bu kaynaklarda bir Banukya Anlaşması vardır fakat adı geçen aşiret ve adı geçen kişinin Türk olduğuna dair bir ifade yoktur. Konu ayrıca İbnu ‘l Esir’in *el-Kamil fi tarih* adlı eserinde de incelenmiştir (Hamevi: 421; Esir, 1991: 354; Belazuri, 2013: 279).

olarak kendilerini kabul ettirecek Buveyhiler dönemine kadar, Irak'a gelen Türkler, Irak'ın orta ve güney bölgelerini özellikle de stratejik bakımdan önemli olan kuzey bölgelerini, bu bölgede de en başta Kerkük şehrini kendilerine yurt edinmişlerdir (Zabit, 1960: 28, 38-42, 44-45).

Türkmenlerin Irak'a yerleşmesinde ikinci göç dönemi, birinci göç döneminde olduğu gibi parça parça küçük gruplar şeklinde olmamıştır. Türkmenler açısından ikinci göç hareketi, kendilerini buranın asli unsurları olarak gördükleri, bu anlayışla yerleşmelerini gerçekleştirdikleri bir dönem olmuştur. Nitekim Abbasiler, devlet bünyesinde Büveyhilerin nüfuzunun git gide artması ile zor bir dönemi yaşamaya başlamıştı. Bu durum 1055 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girip, halifenin de dünyevi yetkilerini Tuğrul Bey'e devretmesiyle son buldu. Böylece Türkmenler, Irak'a eskiden olduğu gibi bölük bölük küçük gruplar halinde değil de, hür, silahlı ve bir fatih olarak göç etmeye başlamışlar ve burayı kendilerine yurt edinmişlerdir. Bu olaydan sonra Araplar Türklere daha önceden yalnızca "*Etrak*" derken artık "*Etrak-u Bağdat*" (Bağdat Türkleri) demeye başlamışlardır. Bu haliyle "*İkinci Göç*" birincisine göre daha esaslı olmuştur (Koçsoy, 1991: 126; Çay, 1987: 22).

Üçüncü göç döneminde ise yukarıda anlattığımız süreçlerle olgunlaşan Türk nüfusunun desteklenmesi ve bu nüfusun beslenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı-Safevi mücadelesinin Irak merkezinde bir güç çekişmesine yol açması, Osmanlılar açısından buradaki Türk nüfusunun lojistik olarak desteklenmesini ortaya çıkarmıştır. Özellikle de Kerkük, Osmanlı-Safevi çekişmesinde stratejik bir konumda olmuş, iki tarafında mücadelesinde odak noktası haline gelmiştir. Kanuni dönemi ve akabinde IV. Murad döneminde, Türkmenlerin bölgeye göçleri daha da yoğunlaşmış ve İstanbul'u Bağdat'a bağlayan ünlü posta yolu güzergâhı, Türkmen nüfusunun kemikleştiği bölge olmuştur. Bu yolun en yoğun Türk nüfusunu barındıran şehri ise Kerkük olmuştur (Hasani, 1956:4; Esin, 1976:25).

Yukarıda anlattığımız göç dalgaları çerçevesinde, Türkmenler görüldüğü gibi çeşitli zamanlarda Irak'a gelip buraya yerleşmişlerdir. Farklı zamanlarda gerçekleşen bu göç dalgaları Irak'ta olduğu gibi Kerkük'te de etkisini göstermiş, zamanla buraya yerleşen Türkmenler ile Kerkük de bir Türk yurdu haline gelmiştir. Değişik zamanlarda gerçekleşen bu Türk göçleri Kerkük'ün toplum yapısında bazı ufak tefek lehçe, giyim

ve mezhep farklılıklarının da oluşmasına neden olmuştur¹² (Nakip, 2007: 36-37). Bu durum Kerkük'e ilk Türk göçünün ne zaman geldiği ve bu Türkmenlerin tam olarak nereden geldiği sorusunu da akla getirmektedir. Kerkük'teki Türkmenlerin menşei konusu ele alındığında genel olarak ilim camiasında şu ihtimaller öne çıkar:

- 1- Selçuklular tarafından Anadolu'ya getirilen Türklerdir
- 2- Timur'a esir düşen ve Şii temayüllü Safevi Kızılbaş Tarikatının şeyhi Erdebil'inin ricası üzerine canı bağışlanan yüz bin Türk esirinin çocuklarıdır. (1392-1402)
- 3- Osmanlılar zamanında Bağdat yolunu korumak maksadıyla buraya gelen Türklerdir. (1512-1566)
- 4- Şah İsmail'in Merağa'dan bölgeye iskân ettirdiği Türklerdir (1502-1574)
- 5- Nadir Şah'ın Azerbaycan'daki Türk garnizonlarından getirip bölgeye yerleştirdiği Türkmen askerlerinin çocuklarıdır (1730-1747) (Yakuboğlu, 1976: 9-109).

Bu ihtimallerden ayrı olarak yukarıda da bahsettiğimiz gibi Arşad Hürmüzlü gibi birçok bilim adamı ise Irak'taki Türk varlığını değerlendirirken onların menşelerinin Türkistan olduğu ve Mezopotamya ile Küçük Asya'ya, Selçuklu ve Osmanlılardan daha önce geldikleri şeklinde bir değerlendirme yapmışlardır.

Bu konuda bir Kerkük uzmanı olarak bilinen Mahir Nakip de Kerkük'te Türkmenlerin menşelerini değerlendirirken konuyu din ve kültür bağlamında ele alarak bir takım tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitlerinde Kerkük Kalesi'nde yaşayan Hıristiyan Türklerinin burada bir Katolik kilisesinin bulunduğunu ve dini ayinlerini eskiden beri Türkçe icra etmelerinin onların Orta Asya'dan gelirken Hıristiyan olarak geldiklerinin bir göstergesi olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Bir diğer tespitinde ise Kerkük'te Müslüman Türkmenlerin bir kısmının Sünni bir kısmının ise Şii olmaları, Şiiilerin de bir kısmının Bektaşî olması, Sünni olanların da bir kısmının Şafî olması onların Orta Asya, Horasan veya Azerbaycan'dan geldiklerinin bir kanıtı olabileceğini ifade etmiştir. Bunlardan başka diğer bir tespitinde ise Kerkük'te konuşulan dilin Oğuz Türkçesi olduğunu ve bu dilde var olan bazı kelimelerin Oğuz Türkçesine en uzak lehçe olmasına rağmen Kıpçak Türkçesinde de olduğunu ifade ederek Kerkük'te yaşayan Türkmenlerin en azından bir kısmının Orta Asya kökenli olabileceği yorumunda bulunmuştur (Nakip, 2007: 36-37).

¹² Kerkük'ün geleneksel kıyafetleri içinde Türkmenlere bir örnek bkz ek: 6

Bütün bu bilgilerden hareketle Kerkük'te yaşayan Türkmenlerin buraya nasıl ve ne şekilde geldiklerine dair umumi bir malumat edinmekle birlikte bulabildiğimiz mevcut veriler ışığında onları menşei itibariyle nereye intisap ettirebileceğimizi de genel olarak vermiş olduk. Bu itibarla Kerkük, kendi içlerinde farklı katmanlara sahip olan Türkmenlerin, süreç içinde meydana getirdikleri göçler ile onların ana yurdu haline gelmiştir. Sonuç olarak Kerkük'ün bir Türkmen yurdu haline gelmesinde üç ana göç etkili olmuştur. Bu göçlerden ilki Orta Asya'dan gelen Türkistan Türkmenleridir. İkinci olarak Selçukluların beraberinde getirdikleri Anadolu Türkmenleridir. Üçüncü olarak da Osmanlıların Türkmeneli coğrafyasında İstanbul-Bağdat yolunun güvenliğini sağlaması için yerleştirdiği Türkmenlerdir.

1.2.3. Osmanlı Devleti Dönemine Kadar Kerkük'ün Siyasi Tarihi

Tarihin her döneminde bir çekim merkezi olmuş ve çeşitli uygarlıklara ev sahipliği yapmış Mezopotamya bölgesinde yer alan Kerkük, bu coğrafyada bulunan en eski kentlerden biridir. Mezopotamya bölgesinin istilalara açık olmasından dolayı Kerkük kenti de bu durumdan etkilenmiş ve kent sık sık kuzey doğudan gelen akınlara maruz kalmıştır (Kramers, 1993: 589). Bu gerçeği kentin en eski yerleşim dönemlerinde bile görmek mümkündür. Nitekim Kerkük kentinin M.Ö. 2000 yılının başlarında Akadlıların elinde iken, Kuzey Mezopotamya'dan gelen Hurriler tarafından istila edildiği, burada yapılan kazılardan anlaşılmaktadır (Ana Britannicca, 2004: 460; Saatçi 2007: 20-21).

Kerkük'ün en eski kent tarihi incelendiğinde ilk olarak Asur Hükümdarı Sarnabal dikkati çekmektedir. M.Ö. 800 senesinde bu hükümdar, kendisine karşı isyan eden Erbak'a karşı bölgenin yönetimini güçlendirmek için var olan kaleyi yeniden inşa etti ve etrafını da sur ile çevirdi. Bundan sonra, Asur coğrafyalarından getirdiği halkı bu kaleye yerleştirdi (Maruf, 1996: 16). O, kaleye yakın Becermi bölgesinde de bir kent inşa etti ve buraya Kermi denilen bir subayı yönetici olarak atadı. Bu yönetici zamanında kentin önemi arttı ve kentin binaları zamanla çoğaldı (Bakır, 2009: 42).

Asur İmparatorluğu yıkıldıktan sonra Kerkük, İran-Pers Devletinin hâkimiyetine girdi. Kral Birinci Dara (M.Ö. 522-486) zamanında İran Devleti bir kalkınma dönemine girmiş, bu gelişmelerden Kerkük de olumlu yönde etkilenmiştir. Nitekim Pers hükümdarı kente geldi ve burayı bir hayli güzelleştirdi. O Kerkük'ü insanlar için bir

cazibe merkezi haline getirdi ve buraya bir de ateşgede yaptırdı (Maruf, 1996: 16; Eroğlu vd., 2012: 180). Kent, M.Ö. 331 yılında Büyük İskender'in Arbela Savaşında Sasanileri Erbil şehrinde yenmesinden sonra İskender'in yönetimine geçti (Nakip, 2007: 22; Saatçi, 2015: 140). İskender'in M.Ö. 323 yılında ölümünden sonra toprakları onun komutanları arasında paylaştırılınca Kerkük ve civarı da ünlü komutanlardan Seleukos'un payına düşmüştür. Seleukos şehri yeniden imar etti. Bu kapsamda mevcut kaleyi ve etrafındaki surları yıkarak üzerine 60 metre yüksekliğinde bir kale inşa etti. Bu kalenin etrafına 65 burçtan ve iki büyük kapıdan oluşan muntazam bir sur yaptı. Kalenin güney tarafına Babü'l-Melik ve kuzey tarafına ise Babu't-Tuti kapılarını açtırdı. Kenti 72 sokağa bölen Tuti o dönemde Kerkük'ün valisi idi. Anılan Vali, birçok kabileyi buraya göç ettirerek daha önce yapılan surun etrafına yerleştirdi. Böylece göç alan kent büyüyerek gelişti. Bu dönemde havariler vasıtasıyla Hıristiyanlığın da kente yayıldığı anlaşılmaktadır (Maruf, 1996: 16; Saatçi, 2007: 23; Bakır, 2009: 42-43; Komisyon, 2012: 180-181).

Kerkük, M.Ö. 139'da Partların daha sonrasında ise M.S. 226'da Sasanilerin eline geçmiştir. Bundan sonra Kerkük, İslam fetihlerine kadar Sasanilerin elinde kalmıştır (Saatçi, 2007: 23; Bakır, 2009: 43).

Uzun bir süre Sasanilerin elinde kalan Kerkük, İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte Müslümanların fetih sahası içine girmiştir. Hz. Ömer zamanında İslam devletinin sınırları Arabistan yarımadası ile sınırlı kalmamış, İslam'ın fetih anlayışıyla diğer coğrafyalara da yayılma dönemi başlamıştır. Bu dönemde Anadolu ve İran'a kadar seferler düzenlemiştir (Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 15).

Kerkük, İslam tarihinde ilk olarak M.S. 636 yılında Hz. Ömer döneminde yapılan Kadisiye Meydan Muharebesi'nde Sasanilerin Müslümanlara yenilmesinden sonra İslam Devletinin nüfuzu altına girmeye başlamıştır. Bundan sonra Kerkük'ün İslam devletinin sınırları içine kesin olarak girmesi ve tam anlamıyla bir İslam şehri olması, Hz. Ömer'in komutanlarından İyaz b. Ganem komutasında M.S. 642 tarihinde gerçekleştirilen bir sefer sonucunda olmuştur. Hz. Osman zamanında ise Kerkük dahil Irak bölgesi iskân politikalarıyla şenlendirilmiş ve buraya Necid taraflarından getirilen Arap kabileler yerleştirilmiştir. Bu iskân politikaları Emeviler döneminde de devam

etmiş, bu dönemde hatırı sayılır bir Türk nüfusu da Irak'a getirilmiştir (Gündüz, 2002: 291; 111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, 2003: 1; Nakip, 2007: 22).

Kerkük, M.S.750 yılında kurulan Abbasi Devletinin sınırlarına dahil olmuştur. Emevilerin yıkılmasıyla birlikte Türkler, Abbasi Hilafeti döneminde hızlıca İslamlaşmışlar ve İslam topraklarına yayılmaya başlamışlardır. Türklerin İslamlaşması M.S. 835 yılında Abbasi Halifesi Mu'tasım döneminde zirve yapmış, bu halife döneminde Türklerden bir muhafız birliği de ihdas edilmiştir. Kurulan bu Türkmen ordusunun komutanları zaman içerisinde nüfuzlarını artırarak Abbasi Devleti içinde söz sahibi olmuşlardır. (Demirci, 1990: 8; Gökhan, 2014: 43) Kerkük'ün de Türkleşmesinin bu dönemlerde başladığını söylemek mümkündür (Nakip, 2007: 22-23).

Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte eski Emevi siyaseti terk edilmiş, Arap olmayan Müslümanlar da bu dönemde devlet bünyesinde nüfuz sahibi olmaya başlamışlardı. Bu durum Abbasi halifesinin güçlü olmadığı dönemlerde Abbasiler için bir tehdit unsuru oldu. Nitekim Halife Kaim Biemrillah döneminde Şii olan ve Bağdat'ta yönetimi ele geçiren Büveyhiler, Abbasi Halifesi üzerinde baskı kurmuşlardı. Git gide artan bu baskı sonucunda halife, Tuğrul Bey liderliğindeki Sünni Selçuklu Devleti'nden yardım istedi. Bu durum Bağdat'ta Sünni-Şii gerginliğini artırdı. Bu gerginlik had safhaya ulaşınca da Tuğrul Bey M.S. 1055 yılında Bağdat'a girerek Büveyhilerin hükümdarlığına son verdi. Böylece Bağdat ile birlikte Kerkük de 1055 yılında Selçukluların yönetimine geçti (Turan, 2009: 131-132; Saatçi, 2003: 30-31). Bundan sonra Kerkük, Selçukluların son hükümdarı Muhammed Tapar'ın ölümüne kadar 63 sene boyunca Selçukluların elinde kaldı.

Sultan Sencer M.S. 1118 yılında ülkeyi ikiye bölüp Irak'ı da içine alan toprakları Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Sultan Mahmut'a taksim etti. Böylece yeni bir siyasi teşekkül olan Irak Selçukluları Devleti ortaya çıktı (Mahmud, 2011: 197-198; Demir v.d. 1993: 19-20). Sultan Sencer'in egemenliğinde M.S. 1157 yılına kadar yaşayan Irak Selçukluları Devleti, bu sultanın ölümünden sonra siyasi bağımsızlıklarını tam olarak ele geçirmişlerdir. Bu yeni devlet M.S. 1118 yılında kurulduktan sonra 76 yıl hüküm sürdü. Daha sonra otoriteleri zayıflayınca Atabeylere tabi oldu (Hürmüzlü, 2006: 20). Bu dönemde Kerkük, Irak Selçuklu Devleti yönetiminde 12 yıl kadar bir süre kaldı.

Daha sonra 1130 yılında bir Atabey olan Kıpçak Emirliği hâkimiyetine girdi (Nakip, 2007: 23-24).

Irak-ı Arap¹³ ve Irak-ı Acem¹⁴ bölgelerinin kesiştiği Kirmanşah, Hilvan ve Şehr-i zor bölgelerinde öteden beri yoğun bir Türkmen nüfusu vardı. Bu nedenle M.S. 1130 yılında Türkmen beylerinden Arslantaş oğlu Emir Kıpçak (Kıpçak)'ın bölgede bir Türkmen Beyliği kurması zor olmadı. Şehr-i zor Kalesi'ni merkez yapan Arslantaş oğlu Kıpçak, Kerkük'ü de kapsayan müstakil bir beylik kurdu ve Türkmenler arasında nüfuz sahibi oldu (Saatçi, 1996: 72; Turan 2009: 269). Nitekim İbnu'l-Esir bu konuda şöyle demektedir:

“Kıpçak B. Arslantaş, yakın ve uzaktaki bütün Türkmenler üzerinde sözü geçen nüfuzlu bir zattı. Onun sözüne muhalefet edilmezdi. Türkmenler ona itaati farz görürlerdi. Hükümdarlar ona saldırmaktan korkar ve bu sebeple onun ülkesine saldırmazlardı. Ayrıca onun vilayeti çok müstahkem ve çok dar geçitlerden geçilerek varılabilen bir mevkiydi. Bu yüzden Kıpçak'ın adı sanı yayıldı, taraftarları, adamları çoğaldı. Türkmenler uzak yolları kat ederek onun yanına gelirlerdi.” (İbnu'l Esir 1975:75).

Bu şöhretli Kıpçak beyi Selçuklu iktidarının belirlenmesinde önemli bir rol üstlendi. Fakat üzerine aldığı sorumluluk, emirliğinin geleceğini ilerde görüleceği üzere bir takım badirelere soktu. Selçuklu şehzadesi Mesud, kardeşi Mahmud'un ölümü üzerine tahta geçmek istedi. Fakat diğer şehzade Melik Davud b. Mahmud da taht için harekete geçti. Böylece iki şehzade karşı karşıya geldiler. Bunun üzerine Şehzade Mesud, Kıpçak Emiri Arslantaş'tan yardım istedi. Arslantaş, Şehzade Mesud'a 10 bin atlı verdi. Mesud ve Arslantaş ise Bağdat'a doğru harekete geçti. Bu dönemde Mesud ve Arslantaş, Musul Atabeyi İmadeddin Zengi'nin de desteğini aldı. Böylece Arslantaş ile Zengi yakınlaşmaya başladı. Fakat daha sonra Zengi, Abbasi Halifesi lehine saf değiştirdi bu ittifak bozuldu ve iki bey karşı karşıya geldi. Bu sürtüşme sonucunda Musul Atabeyi İmadeddin Zengi Kekük'ü Musul Atabeyliğine katmak amacıyla 1139'da Arslantaş Bey'in üzerine asker yolladı. “*Derbend Bazyan*” denilen stratejik bir boğazda iki beyin askerleri karşılaştı. Kıpçak Emiri Arslantaş'ın askerleri İmadeddin Zengi'nin askerlerine mağlup oldu. Böylece Kerkük, M.S.1139'da İmadeddin Zengi'nin şahsında Musul Atabeyliğinin hâkimiyetine girdi (Pamukçu 2001: 184; Saatçi, 1996:

¹³ Irak-ı Arap: Bağdat ile el-Cezire denilen Mezopotamya arasındaki bölgeye Araplar tarafından verilen isimdir.

¹⁴ Irak-ı Acem: Mezopotamya ve Tebriz arasında kalan bölgeye Araplar tarafından verilen isimdir.

72). Bundan sonra Kıpçak'ın soyundan gelen oğulları ve torunları M.S. 1204'e kadar Zengi'ye bağlı olarak Kerkük'te yönetimlerini sürdürmüşlerdir (Gökhan, 2012: 51).

Musul Atabeyi olan İmadeddin Zengi, Büyük Selçuklu Sultanı Melik-Şah'ın bir Türk-Memlûk kumandanı ve Halep valisi olan, Aksungur'un oğludur. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un M.S. 1127 yılında Zengi'yi Musul valiliğine atmasıyla Musul Atabeyliği dönemi başlamıştır (Merçil, 2013: 195). Bu dönemde Selçuklu Devleti'nin otoritesi zayıflamış ve devlet parçalanma sürecine girmişti. İmadeddin Zengi, bu sırada yaptığı mücadele ile kısa sürede el-Cezire ve Suriye'de hakim bir güç haline geldi (Eskikurt, 2014: 51). Musul Atabeyliği M.S. 1127 yılından M.S. 1233 yılına kadar hüküm sürmüştür. Emir Bedreddin Lülü ve ondan sonra gelen nesli uzun yıllar Zengi ailesi mensupları adına Musul Atabeyliğini başarıyla idare etmişlerdir. Daha sonra 1233 yılından sonra da bağımsızlıklarını kazanmışlardır. M. 1262 yılına kadar da bağımsız olarak hüküm sürmüşlerdir (Hürmüzlü, 2006: 20; Eskikurt, 2014: 93).

Yukarıda anlattığımız Derbend Bazyan Savaşı'nda Kerkük'ü ele geçiren İmadeddin Zengi Musul-Hamedan yolunu kontrol altına almış fakat kısa bir süre sonra Kerkük, 1144 yılında kurulan Begteginlilerin (Erbil Atabeyliği) iradesine geçmiştir (Gökhan, 2012: 52; Nakip, 2007: 25).

Adını Zeyneddin Ali Küçük'ün babasından alan Begteginler Atabeyliği, merkezi Erbil şehri olduğundan dolayı ayrıca Erbil Atabeyliği olarak da bilinir. (Alptegin, 1992: 342-344) İmadeddin Zengi'nin sadık komutanlarından olan Ali Küçük'ün M.S. 1144 yılında kurduğu Atabeyliğinin sınırları içerisinde Kerkük de dahil oldu (Nakip, 2007: 25). Erbil Atabeyliği, meşhur hükümdarlarından Muzaferüddin Gökbörü döneminde altın çağını yaşadı. Onun 1232 de ölümünden sonra yerine geçecek oğlu olmadığından ülkesi Abbasi Halifesi Müstansır Billah'ın eline geçti. Bu dönemde Moğollular M.S. 1236'da Bağdat ile beraber Erbil'e saldırdılar ve bu iki şehri yakıp yıktılar. Yeterli destek kuvvetleri olmadıklarından geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat M. 1258'de bu sefer hazırlıklı gelen Moğollar, ikinci saldırılarında Erbil Atabeyliğine son verdiler ve Kerkük'ü de ele geçirdiler (Gökhan, 2012: 71; Kremers 1993, s. 590).

Kerkük yaklaşık bir asır boyunca Begteginlilerin idaresinde kalmıştır. Ünlü hükümdarları Gökbörü zamanında Kerkük bölgesi askeri bir üs haline getirildi.

Gökbörü burada kendisine karşı gelenleri hapsedmek için özel bir hapisane de yaptırmıştır (Ahmed, 2005: 38).

Moğol Hakanı Cengiz Han'ın torunu olan İlhanlı Hükümdarı Hülagu tarafından M.S. 1258 yılında ele geçirilen Irak, büyük bir kaos dönemi yaşadı. Bu dönemde Selçuklular tarafından tesis edilmiş olan siyasi, sosyal ve ekonomik düzen alt üst oldu. Irak halkı, öteden beri alışa geldikleri Sünni Müslümanların hakim olduğu bir yönetim anlayışı yerine onların düşmanı olan Şiilerin, Nasturilerin, Yahudilerin ve Budistlerin hakim olduğu bir yönetim anlayışı ile yönetilmeye başlandı. Bu durum siyasi krizlere neden oldu. İlhanlılar Bağdat'ı ele geçirdiğinde burayı bölgenin idaresinde bir üs olarak gördüler ve burada tesis edilmiş olan zirai düzeni ve mimari sistemi bozmadılar. Fakat Kerkük'ün de içinde olduğu diğer şehirlerde durum böyle olmadı. Zira Şii rehberler ile hareket eden İlhanlılar, Irak'ın diğer şehirlerinde yaptıkları gibi Kerkük'te de var olan tarımsal ve mimari düzeni bozdular. Bu nedenle Irak'ta uzun süren kıtlıklar meydana geldi (Saatçi, 2003: 70). Bu yönetim anlayışı M.S. 1295 yılında Gazan Han'ın iktidara gelmesiyle değişmeye başladı. Gazan Han, toplumun değer yargılarını benimsedi ve Sünni İslam anlayışını kabul etti. Böylece siyasi ve sosyo-ekonomik alanlarda tekrar eski günlerine dönen Irak, her anlamda refah düzeyini yeniden yakaladı. Fakat bu ihya hareketi Gazan Han'ın 1304 de ölmesiyle son buldu (Nakip, 2007: 26).

Kerkük, 1258-1336 yılları arasında 78 yıl İlhanlıların hâkimiyetinde kalmıştır. Gazan Handan sonra başa geçen hükümdarlar ülkede iç huzuru sağlayamamışlar ve İlhanlı devletinin parçalanması sonucu Kerkük, İlhanlıların devamı olan Celayirlilerin eline geçmiştir (Marufoğlu, b, 2002 s. 604).

İlhanlılarda baş gösteren iç karışıklıklar sonucu Moğolların bir boyu olan Celayirlilerden Şeyh Hasan, Irak'ta Bağdat merkez olmak üzere yeni bir devlet kurdu. Şeyh Hasan'dan sonraları gelen, Sultan Hüseyin zamanında Celayirliler, M.S. 1364 yılında Kerkük'ün de içinde bulunduğu Musul'u aldı. M. 1382 yılında ölen Sultan Hüseyin'den sonra Celayirliler ikiye bölündü ve Kerkük'ünde içinde bulunduğu Irak-ı Arap Sultan Hüseyin'in oğlu Sultan Ahmet'e bırakıldı. Bu sultan döneminde Timur, biri 1393 diğeri 1401'de olmak üzere Bağdat'ı iki kere işgal etti. Bu işgaller sırasında Bağdat ile birlikte Kerkük de tahrip edildi (Yinanç, 1963: 64). Timur'un, 1393 yılında

Kerkük'e geldiği ve Kerkük Kalesi'ni Emir Ali'ye verdiği aşağıdaki metinden anlaşılmaktadır.

...Emir zade Muhammed Sultan Giyaseddin Tarhan Üçkara Bahadır serleşker olarak durdular ve kendisi büyük bir ordu ile Kerkük Kalesi'ne geldi. Bu kalenin Emir Ali'ye siyürgal edilmesini emretti. Emir Ali, Pir Ali ve Cihangir huzura geldiler. Etrafta bulunan emirler, kalalar muhafızları hususiyle Altinköprü hakimi gelip muti ve münkad olduklarını arz etti. Emir Timur bunlara inam ve ihsanda bulundu ve kıymetli hediyeler verdi..." (Şami, 1987: 177)

Bu sefer esnasında Kerkük halkının çoğunluğu öldürüldü ve Kerkük'e bağlı Dakuk kasabası bir daha onarılamayacak şekilde baştanbaşa yıkıldı. Bu olay sonucunda Kerkük, bölgenin merkezi olmaya başladı (Bakır, 2009: 48). Timur'un 1403 de ölmesinden sonra, Kerkük bir ara tekrar Celayirlilere geçmişse de daha sonra 1410 yılında kesin olarak Karakoyunluların eline geçti.

Karakoyunlular veya Baraniler olarak da bilinen bu aşiret Oğuz boyundan olup, Moğol istilası sırasında Maverünnehir ve Horasan mıntikasından batıya doğru sürgün edilmişlerdir. Bu sürgün sırasında Karakoyunlular İlhanlılar ve Argun Han (1284-1292) devrinde Türkistan'dan göç edip, Fırat ve Dicle Nehirlerinin yukarı vadilerine yerleştiler. Göçebe bir Türkmen aşireti olan Karakoyunlular, yazı Aladağ yaylalarında kışı ise Diyarbakır ve Fırat dolaylarında geçirirlerdi (Sümer, 2001: 434; Saatçi, 2003: 73).

Karakoyunlu Beyliğinin bir teşekkül olarak siyasi anlamda tarih sahnesine ilk çıkışı, 14. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Bu beyliğin ilk kurucusu, Baharlı kolunun reisi Bayram Hoca'dır. Bayram Hoca, bir aşiret reisi olarak bağlı olduğu Celayirlilere karşı, birçok kez bağımsızlık mücadelesine girmişse de bunların etkisinden tam olarak kurtulamadı. Karakoyunluların bu bağımlılığını yıkıp, bir devlet olma iradesini ortaya koyan kişi ise Kara Yusuf oldu. Kara Yusuf, Celayirlilerle ittifak edip bu sırada Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da hüküm süren Timurlular M.S. 1407 ve 1408'de iki defa mağlup edip Azerbaycan ve Tebriz'i işgal etti. Daha sonra Tebriz'i kendine merkez edindi. Bu arada Celayirlilerle bir kışlak meselesi yüzünden anlaşamayp mevcut ittifakını bozdu. Bunun sonucunda M.S. 1410'da çıkan savaşta Celayirlileri mağlup etti ve Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem ile birlikte Kerkük'ü de ele geçirdi (Uzunçarşılı, 2003: 180-182).

Kara Yusuf M.S. 1410'da ele geçirdiği Kerkük'e vali olarak oğlu İskender Mirza'yı atadı. Mirza burada Akkoyunlulara karşı mücadele ederken Kerkük ve

Erbil'deki Türkmenlerden büyük destek görmüştür (Bakır, 2009: 49). Erzincan'dan Sultaniye 'ye, Gökçe Gölü'nden Basra Körfezi'ne kadar uzanan topraklara hakim olan Kara Yusuf M.S. 1420'de öldü. (Sümer, 2001: 436) Bunun üzerine Karakoyunluların başına Kerkük Valisi İskender Mirza geçti (Saatçi, 2003: 74). İskender Mirza'nın M.S. 1437 yılında ölümünden sonra da yerine Cihan Şah geçti. Cihan Şah döneminde Karakoyunlu Devleti en geniş sınırlarına ulaştı. Cihan Şah'ın, bölgedeki siyasi gücünü Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e kabul ettirme düşüncesi, iki taraf arasında kış mevsiminde bir savaşın çıkmasına sebep oldu. Mevsim şartları nedeniyle savaşı sürdüremeyeceğini anlayan Cihan Şah, kendisine bağlı aşiret askerlerini terhis etti. Daha sonra beraberindeki ordu birlikleriyle bulunduğu mevkiden ayrılmak üzere harekete geçti. Bu sırada, Cihan Şah Uzun Hasan'ın beklenmedik bir saldırısı ile M.S. 1467'de öldü. Böylece Uzun Hasan, Akkoyunlu Devleti için büyük bir zafer kazandı. Uzun Hasan bundan sonra 1468 yılında Bağdat'a doğru sefer edip, Kerkük dahil, Irak-ı Arab'ı hakimiyeti altına aldı (Uzunçarşılı, 2003: 184-185). Kerkük yaklaşık olarak 58 yıl boyunca Karakoyunluların elinde kalmıştır.

Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu, Kara Yölük lakabıyla ün salmış olan Kara Osman Bey'dir. Kendilerine isnat ettikleri şecereleri ile Oğuzların Bayındır boyuna mensupturlar. Bundan dolayı ayrıca devletlerine Bayındırıyye Devleti de denilmiştir. Akkoyunlular XIII. yüzyılın sonlarına doğru İhsan Argun Han zamanında, Horasan'ı takiben Azerbaycan'a göç ettiler. Buradan da XIV. yüzyılın sonlarına doğru göç ederek Anadolu'da Harput-Diyarbakır arasındaki bölgeye geldiler. Kara Osman Bey, başarıları yüzünden biraderleri tarafından kıskanılınca onu Sivas Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmet'in yanına gönderdiler. Kara Osman Bey Kadı Burhaneddin'in yanında 10-11 sene kaldı. Bundan sonra Sivas dolaylarına gelen Timur'un hizmetine girerek onun Irak ve Suriye seferlerinde öncü askeri gücü oldu. Kara Osman'ın bu hizmetlerine karşılık Timur, Diyarbakır ve havalisini ona iktâ olarak verdi. Böylece Akkoyunlu Devleti, M.S. 1403 yılında Timur ve onun oğulları himayesinde siyasi teşekkülünü tamamladı (Uzunçarşılı, 2003: 188-189).

Uzun Hasan'ın hükümdarlığı döneminde Akkoyunlular, en parlak dönemini yaşadı. Bu dönemde Uzun Hasan, Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ı beklenmedik bir anda bozguna uğrattı. Böylece Karakoyunluların maliki olduğu Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve bununla beraber Kerkük de dahil olmak üzere İran ve Horasan'a kadar bütün

topraklar Akkoyunlu Devletinin hâkimiyetine girdi. Uzun Hasan, Akkoyunlu Devleti'nin kurumsal bir nitelik kazanabilmesi için çok uğraştı. Aynı şekilde kendisinden sonra gelen oğlu Yakup Bey de devletin dirliği için çok çalıştı. Fakat Yakup Bey'den sonra tahta çıkan hükümdarların güçlü olmaması, Akkoyunlu Devleti'nde siyasi bir buhranı meydana getirdi. Bu gelişmeler zamanla Akkoyunlu Devletine bağlı Türkmen aşiretlerde bir ümitsizlik meydana getirdi. Bu ortamda, Şia inancına dayalı dini bir anlayış ile ortaya çıkan Şah İsmail, ümitsizlik içinde olan Akkoyunlu Türkmen aşiretleri için bir umut oldu. Şah İsmail krize girmiş Türkmen aşiretleri kendi etrafında topladı ve M.S. 1508 yılında Akkoyunlu Devleti'ni yıktı. Bundan sonra Şah İsmail'in hükümdarlığında Safevi Devleti kuruldu. Sonuçta bütün Irak-ı Arap ile birlikte Kerkük de Şah İsmail'in hâkimiyetine girdi (Cezar, 2011: 692). Kerkük yaklaşık olarak 40 yıl Akkoyunluların elinde kaldı.

Şah İsmail'in kurduğu Safevi Devleti, adını hanedanın kurucusu olan Şeyh Safiyüddin'den alır. Şeyh Safiyüddin Gilanlı Şeyh Zahid'in yanında yetişti. Şeyh Safiyüddin çoğunluğu Türkler olan Erdebil şehrine gelip yerleşti. Burada irşad işleri ile meşguliyet gösterdi. Bu dönemde hatırı sayılır bir kitleye hitap etti. Şeyh Safiyüddin'den sonra posta, sırayla Sadreddin Musa (1343), Şeyh Hoca Ali (1391), Şeyh Şah diye bilinen Şeyh İbrahim (1427) geçti (Gündüz, 2015: 53-57).

Sultan Hoca Ali zamanında Şiiliği benimseyen tarikat; İran, Irak, Suriye ve Anadolu'daki Türkmen aşiretleri arasında yayıldı. (Kütükoğlu, 1962: 1-2) Bundan sonra Tarikatın başına geçen Şeyh Cüneyd, Karakoyunlu Hükümdarı Cihangir tarafından bir tehdit olarak algılanıp ülke topraklarının dışına sürüldü. Osmanlı Devleti'ne sığınan Şeyh Cüneyd burada da Şialık fikirlerini yaydı. Bu faaliyetleri, Osmanlılar tarafından hoş karşılanmayınca Akkoyunlu Devleti'ne geri döndü. Akkoyunlu Devleti'nde faaliyetlerini güçlendiren Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın kızı ile evlenerek itibarını artırdı. Uzun Hasan'ın torunu Şeyh Haydar zamanında giderek daha da güçlenen Tarikat, çalışmalarını büyüttü. Şeyh Haydar, müritlerine on iki dilimli ve kırmızı renkli bir başlık giydirdiğinden artık bundan sonra Kızılbaşlar olarak tanınmaya başlanmışlardı. Şeyh Haydar'dan sonra yerine geçen Şah İsmail bu mirası devr olarak faaliyetlerine devam etti. Bu dönemde Akkoyunlu Devleti siyasi bir zaafın içerisine girdiğinden ortamı iyi değerlendiren Şah İsmail M.1508 yılında Akkoyunlu Devleti'ni yıkarak bu devletin mülküne sahip oldu (Gündüz 2015: 58-77). Kerkük de bu tarihte

Şah İsmail tarafından ele geçirilmiş ve buraya idareci olarak Avşar boyundan Ahmet Bey atanmıştır (Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri,1993: 24). Bundan sonra Kerkük, 1516 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'na kadar Safevilerin elinde kalmıştır.

1.2.4. Osmanlı Devleti Döneminde Kerkük'ün Siyasi Tarihi

Bir uç beyi iken içinde bulunduğu şartları iyi bir şekilde kullanan Kayı boyuna mensup Osmanoğulları 1299 yılında beyliklerini kurdular. Bu beylik zaman içinde gelişti ve bir devlet haline geldi. Başta Balkanlar olmak üzere Anadolu'da kökleşen bu devlet, Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fethi ile bölgede büyük bir güç oldu. Bundan sonra Osmanlılar doğuda varlıklarını sürdüren iki güç ile bir hâkimiyet mücadelesine girdi. Bunlardan biri Uzun Hasan hâkimiyetinde bulunan Akkoyunlu Devleti, diğeri ise kendini Doğu Roma'nın varisi olarak gören Trabzon Rum İmparatorluğu idi. Bu devletlerden Trabzon Rum İmparatorluğu yapılan bir sefer sonucu etkisiz hale getirildi. Akkoyunlu Devleti ise kendi iç karışıklıkları yüzünden bir zayıflama dönemine girdi. Böylece Osmanlı Devleti için doğuda ciddi bir problem kalmadı. Fakat Akkoyunlu Devleti'nin 1508 yılında Şah İsmail tarafından yıkılması ve yerine Şia prensiplerini temel alan Safevi Devleti'nin kurulması Osmanlıların doğu politikasını büsbütün değiştirdi (Kılıç, 2008: 80-81).

Çoğu, Anadolu'daki Türkmen aşiretlere mensup Türkmenlerden olup, Şah İsmail önderliğinde kurulan Safeviler, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerinde bir tehdit unsuru haline geldi. Bu durum II. Beyazıt döneminde de anlaşılmıştı. Fakat Padişah bu tehdide karşı etkili bir eylem ortaya koymadığından pasif bir politika izlenmişti. Ancak Osmanlı Sultanı I. Selim'in tahta oturmasıyla beraber bu pasif politika değişikliğe uğrayarak Safevilere karşı daha etkin bir politika takip edilmeye başlandı (Allouche, 2001: 11-12).

Bu etkin politika Selim'in daha padişah olmadan önce şehzade iken Trabzon valiliği döneminde kendini göstermişti. Bu dönemde Şah İsmail'in Osmanlı Devleti'nin doğudaki topraklarına nüfuz etmede bir üssü olan Erzincan'daki faaliyetleri, Şehzade Selim'in gözünden kaçmamış ve Sultan Selim'in buraya bir sefer düzenlemesine sebep olmuştu. Bu sefer sonucunda burada bulunan Şah İsmail'in kardeşi de esir edilmiş, Safevilerin faaliyetleri etkisiz hale getirilmişti. Böylece Şah İsmail'in faaliyetleri kısa bir süre de olsa kontrol altına alınmıştı (Öztuna, 2006: 19).

Şah İsmail'in almış olduğu bu darbe, Osmanlıya yönelik faaliyetlerini durdurmamıştır. Bundan sonra da Şah İsmail, amacına ulaşmak için Osmanlı Devleti'nin iç siyasetindeki karışıklıklardan olabildiğince yararlanmaya çalışmıştır. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde padişahlık için baş gösteren şehzadeler çekişmesi döneminde meydana gelen merkezi otoritenin zayıflığı Şah İsmail'in propagandalarına imkân sağlamıştı. Bu propagandalar sonuç vermiş, Şah İsmail'in şahsında kendi dini düşüncelerine uygun bir lider bulduklarına inanan, Osmanlı merkez idaresinin sosyal ve ekonomik baskılarından memnun olmayan konargöçer aşiretler, Şah İsmail'in etkisine girmişti. İşte bu aşiretlerden biri olan Tekeli aşireti mensupları Şah'ın tahrikiyle 1511'deki Şah-Kulu Baba isyanının çıkmasında etkili olmuştur (Emecen, 2010: 11-12). Bu isyanın hemen ardından 1512'de Tokat'ta meydana gelen Şah İsmail'in halifelerinden Nur Ali'nin isyanı ve Nur Ali'nin bu isyanını bastırmakla görevli olan Yular-Kısdı Sinan Paşa'yı yenmesi, Safevilerin ne denli bir tehdit oluşturabileceğini ortaya çıkarmıştı (Tekindağ, 1968: 51-52).

Bütün bu olanların ne anlama geldiğini çok iyi tahlil eden Sultan Selim, padişah olur olmaz ülkenin doğusunda baş gösteren Safevi tehlikesine karşı hemen karşı bir taarruza geçti. Hazırlıklarını tamamlayan Sultan Selim, 1514 yılında Çaldıran'da Şah İsmail'i mağlup etti. Şah İsmail'in canını zor kurtararak kaçması ile sonuçlanan savaş, Yavuz Sultan Selim'in bölgede yürüttüğü siyasetinde güçlü bir dayanak noktası oldu. Böylece Şia tehlikesi nispeten zayıflamaya başladı. Savaş sonucunda Yavuz Sultan Selim iki devlet arasında kalan bölgelerin de elde edilmesi için Ferhat Paşa'yı görevlendirdi. Ferhat Paşa ise bu işi emrindeki Bıyıklı Mehmet Paşa'ya tevdi etti. Bıyıklı Mehmet Paşa ise İdris-i Bitlisi vasıtasıyla 1515-1516 yıllarında Urmiye, İtak, İmadiye, Eğil, Bitlis, Hizran, Meyyafarikin, Cezire-i İbn-i Ömer, Mardin, Musul, Hısn-ı Keyfa ve Rakka gibi yerleri alarak bölgeyi kontrolüne aldı (Uzunçarşılı, 1988: 265-275; Cezar, 2011: 743).

Bu dönemde Kerkük ise Diyarbakır Beylerbeyine bağlı idi. (Bayatlı, 1999: 208) İdris-i Bitlisi'nin bölgedeki gayretleri sonucu Diyarbakır da alındı. Böylece Kerkük 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdi. Fakat iki devlet arasında devam eden nüfuz mücadelesi Kerkük'ün birçok defa el değiştirmesine sebep olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Kerkük'te kalıcı bir hâkimiyet kurmasını engelledi. Bu nedenle Kerkük'ün

tam olarak kesin bir biçimde ele geçirilmesi Kanuni döneminde sağlandı (Gündüz, 2002: 291, Marufoğlu, a, 1998: 32).

Çaldıran Zaferi hiç kuşku yok ki Osmanlı Devleti'ne bir rahatlama getirmiş, Safevilerin bölgedeki faaliyetlerini nispeten bir sekteye uğradı. Fakat Şah İsmail, el altından Anadolu'daki faaliyetlerine devam etti. Bununla beraber Sultan Süleyman, hükümdar olduğunda Safeviler tarafından tebrik için bir elçi heyeti gönderilmemiş, ancak Belgrad ve Rodos'un alınmalarından çok sonra İstanbul'a 500 kişilik bir heyet göndermişlerdi. Bu yaklaşımlar, Osmanlı-Safevi ilişkilerinde bir güven sorununu ortaya çıkarmıştır (Uzunçarşılı,1998: 348). Bu güvensiz ortam, Şah İsmail'in Avrupa devletleri ile ittifak arayışlarında bulunması, Ulema, Zulfikar ve Şeref Han gibi valilerin güven vermemeleri ve 1526-28 yıllarında Anadolu'da birkaç Kızılbaş isyanının çıkması nedeniyle daha da arttı. Bütün bu nedenler Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevilere karşı bir sefere çıkmasını meşru kıldı (Küpeli, 2010: 230).

Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevilerle olası bir savaştaki politikası, İran'ı fethetmek amacından ziyade bu ülkeyi kuşatma ve bölgede izole etmek olacaktır. Kanuni Sultan Süleyman bu taktiği hayata geçirdiğinde; hem Doğu Anadolu'yu Kızılbaşların hücumundan koruyacaktı hem de Fırat Nehri'ni iki devlet arasında doğal bir sınır haline getirecekti. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde bir yol izlemesinin nedeni, onun bu dönemdeki Avrupada olan vaziyetinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ki durumu çok kritikti. Osmanlı Devleti bu dönemde Batı ile bir yandan karada, Orta Avrupa Devletleri ile cebelleşirken, bir yandan da denizde; Akdeniz ve Hint Okyanusunda, buradaki devletler ile mücadele halinde idi (Allouche, 2001: 114-115).

Bu dönemde Safevilerin durumu da pek iç açıcı değildi. Şah İsmail'in 1524'te ölümü nedeniyle yerine 10 yaşındaki oğlu Tahmasb geçmişti. Bu nedenle Safevi Devleti'nde iç karışıklıklar meydana geldi. Bu durumu fırsat bilen Özbekler ise Horasan'a saldırdı. Bu arada Osmanlı Devleti de Avusturya ile 1533 yılında bir barış imzaladı. Ortaya çıkan bu gelişmeler Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevi seferi için uygun bir ortam hazırladı. Geniş yetkilerle donattığı İbrahim Paşa'yı doğu seferine gönderdi (Küpeli, 2010: 231; Gökbilgin, 1957: 450). Böylece tarihe, hem Irak-ı Acem'i

hem de Irak-ı Arab'ı içine alması nedeniyle "İrakeyn Seferi" olarak da geçen sefer, 1533 yılında başladı.

İbrahim Paşa ve ordusu Halep'e girdi. Kış mevsiminin yaklaşması üzerine kış burada geçirdiler. Baharın gelmesinden sonra Halep'ten çıkıldı. İbrahim Paşa'nın gayesi Musul yolu ile Bağdat'a inmekti; fakat yolda Baş Defterdar İskender Çelebi'nin fikri uygun görülerek Tebriz tarafına dönüldü. Bu sırada Şah Tahmasb av bahanesiyle Tebriz'den ayrılarak Horasan taraflarına gitmişti. Bu yüzden Tebriz alınırsa Bağdat da düşer diye düşünüldü. Buraya gelindikten sonra Kanuni Sultan Süleyman İbrahim Paşa'nın davetiyle Eylül 1534'de Tebriz'e geldi. Burada bahar mevsimi beklenmeden hemen harekete geçen ordu Bağdat'a yöneldi. Bağdat muhafızı Tekeli Han şehri terk ettiği için burası 1534'ün aralık ayında kolaylıkla alındı (Uzunçarşılı,1998: 350-352). Bağdat'ta bir dizi düzenlemeler yapan Kanuni, bundan sonra Kerkük'e uğramış ve burayı 21 Nisan 1535'te Osmanlı topraklarına katmıştır. Kanuni'nin Kerkük'e gelirken izlediği güzergâh, Matrakçı Nasuh'un eserinde şöyle geçmektedir:

"İftihârlu der mukabele-i kasaba-i Tavuk (Dakuk) (8 Şevval 941/11 Nisan 1535), Sülâkân (10 Şevval 941/13 Nisan 1535), Leylân (13 Şevval 941/16 Nisan 1535), Kal" a-yı Kerkük kurbünde der Ser-i Âb-ı Hâssa Kızıl Köşk (18 Şevval 941/21 Nisan 1535), Der Ser-i Âb-ı Hassa (Çayır) (17 Zilkade 941/20 Mayıs 1535)." (Mitrakçı, 1976: 97-99).

Kanuni Sultan Süleyman, burada 20 Mayıs 1535 tarihine kadar 28 gün kaldı. Bu istirahatlarında Kerkük Kalesi teslim alındı ve buraya yeniçeriler yerleştirildi. Böylece şehir doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma merkezi oldu. Ayrıca ilk defa bu topraklar tahrir ettirilerek, ocaklılar, tımarlılar ve zeametler tespit edildi. Bu sırada Kanuni Sultan Süleyman Zap suyu üzerinde bir köprü yapılmasını da emretti. Daha sonra Kerkük'ten hareketle Hassa Çayı üzerinden kuzeye doğru hareket etti. Kerkük bundan sonra Musul ile Bağdat arasındaki ticaret yolunun önemli bir geçiş noktası oldu (Saatçi, 2007: 24; Eroğlu vd, 2012: 181; Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 25; Maruf, 1996: 19-20; Gündüz, 2002: 291).

Kerkük'ten Tebriz'e gelen Kanuni Sultan Süleyman daha sonra Halep yolu ile 1536 yılında İstanbul'a döndü. Kanuni Sultan Süleyman 1534'de Tebriz'i 1535'de Bağdat'ı almıştı. Fakat İran ile bir barış anlaşması olmadığından Tebriz Safevilerce tekrar geri alındı. Bu sırada Osmanlılar Avusturya ile tekrar harbe girdiğinden İran meselesi ikinci derecede bırakılmış, bundan istifade eden Şah Tahmasb kaybettiği bazı

yerleri geri almıştı. Bundan sonra fasıllı olarak devam eden savaşlarda Kanuni Sultan Süleyman, İran üzerine 3 sefer yapmış ve Şah Tahmasb her defasında yenilmişti. Bu şekilde devam edilemeyeceğini anlayan Şah Tahmasb, 1554’de Kanuni Sultan Süleyman Erzurum’da bulunduğu sırada ondan ateşkes istedi. Böylece savaş sona erdi ve Kanuni Sulatan Süleyman ordularını terhis ederek Amasya’ya geldi. Burada Osmanlı ile İran arasında 1555 yılında Amasya Barışı imzalandı. Bu barış gereğince merkezi Tebriz olan Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Kerkük dahil Irak-ı Arap kesin olarak Osmanlı Devleti’ne geçti (Uzunçarşılı, 1998: 359-361).

Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı Tarihi içinde özel bir yere sahip olmuştur. Zira bu dönem Osmanlı Devleti açısından hem bir yükselişi hem de bir düşüşü ifade eder. Bu bakımdan Kanuni Sultan Süleyman’dan sonra yetenekli hükümdarların tahta geçmemesi ve sık sık meydana gelen taht değişiklikleri devletin bu dönemden sonra siyasi başarılarını ve istikrarını da olumsuz yönde etkilemiştir (Kılıç, 2008: 103-104).

Irak-ı Arap’taki Osmanlı-Safevi nüfuz mücadeleleri IV. Murat dönemine kadar sürdü. Bu sürede Bağdat merkezli olmak üzere Osmanlılar aleyhine birçok isyan çıktı. Bu isyanlar, Bağdat’ın yerel yöneticileri tarafından çıkartıldı. Çıkan bu isyanların çoğunun amacı Bağdat’ın yönetimini elde etmek içindi. Bu nedenle yerel yöneticiler İran’ı Osmanlılara karşı bir koz olarak kullandılar.

II. Osman’ın tahtan indirilip öldürülmesinden sonra birçok eyalette ardı sıra gelen isyanlar baş göstermişti. Bu isyanlardan birisi de Bağdat’ta meydana geldi. Bağdat’ın Beylerbeyi Yusuf Paşa bir süreden beri Subaşı Bekir ile bir sürtüşme içerisinde idi. Bu sürtüşmeden galip çıkan Bekir Subaşı, Yusuf Paşa’yı öldürdü. Bundan sonra uydurma bir berat ile paşa unvanını alan ve beylerbeyi sıfatını kuşanan Bekir Subaşı, İstanbul tarafından asi olarak nitelendirildi ve üzerine Hafız Ahmet Paşa serdarlığında bir ordu gönderildi. Hafız Ahmet Paşa’nın emrine Kerkük Beylerbeyi Bostan Paşa da askerleri ile birlikte verildi. Bostan Paşa, Hafız Ahmet Paşa’nın öncü birliği konumundaydı. Hafız Ahmet Paşa, Kerkük’te bir gün kalıp Bağdat’a doğru yol aldı. Osmanlılar tarafından kuşatılan Bekir Subaşı Safevilerin Luristan hakimi olan Kasım Han’a bir mektup göndererek ondan yardım istedi. Ancak bir şekilde bu mektup Safevi Hükümdarı Şah Abbas’ın eline geçti. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Şah Abbas

hemen Subaşı Bekir'e vali olduğuna dair belgeleri gönderdi. Bekir Subaş'ının Safevilerle işbirliğini öğrenen Hafız Ahmet Paşa, Subaş'nın isteğini kabul ederek Bağdat Beylerbeyliği'ni ona bırakarak Diyarbakır'a döndü. Böylece amacına ulaşan Bekir Subaşı, Bağdat'ı teslim almaya gelen Safevi Hükümdarı Şah Abbas kuvvetlerini geri püskürttü. Bunun üzerine Şah Abbas 23 Aralık 1623'te Bağdat'ı kuşattı. Oğlunun ihanetine uğrayan Bekir Subaşı, Şah Abbas'a mağlup oldu. Böylece Bağdat 13-14 Ocak 1624'te Safevilerin eline geçti (Küpeli, 2010: 233-234; Eroğlu vd, 2012: 181-182).

Şah Abbas Bağdat'ı aldıktan sonra Kerkük üzerine asker sevk etti. Bu sırada Kerkük'ü savunmakla görevli Bostan Paşa fazla kuvveti olmadığından Diyarbakır'a geri çekildi. Kerkük Kalesi bu sıralarda fazla sağlam olmadığından içinde kimse yoktu. Safevi askerleri buraya geldiklerinde kaleyi boş görünce kolayca işgal ettiler. Şah Abbas Kerkük'ü ele geçirdikten sonra Musul'a geldi. Kısa süren bir savaş sonucunda Musul'u aldı ve buranın valiliğini komutanlarından Kasım Han'a verdi (Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 25-26; Maruf, 1996: 20).

Osmanlı ile Safeviler arasında savaş sürecinin yeniden başlanmasıyla seferler arka arkaya geldi. Hafız Ahmet Paşa Bağdat'ı almak için yeniden görevlendirildi. Bu görevi alır almaz sevk ettiği öncü kuvvetlerden Arnavut Küçük Ahmet Paşa ile Karaman Valisi Vezir Hasan Paşa Musul'u Safevilerden geri aldı. Bundan sonra Altun Köprü civarında yaklaşık 1000 Osmanlı askeri ile Safevi ordusuna bir akın yapıldı. Safeviler 10.000 kişilik bir askeri güce sahip olmasına rağmen bozguna uğradılar ve Kerkük Kalesi'ne sığındılar. Burada da daha fazla kalamayarak Bağdat'a geri çekildiler (Komisyon, 2012: 181-182; Maruf, 1996: 20). Bunun üzerine Bostan Paşa Kerkük'e gelerek Kerkük Kalesi'ni zapt etti. Hafız Paşa Bağdat'ı İranlılardan almak için ikinci defa serdar olarak 1625 yılı Eylül başlarında Kerkük'ten geçti. Aynı şekilde Bostan Paşa da ikinci kez Hafız Ahmed Paşa ile birlikte idi. Fakat zorlu geçen Bağdat Kuşatması 1626 yılında yine başarısızlıkla sonuçlanınca geri döndüler. Bunun üzerine Safeviler Kerkük'ü yine kuşattılar. Bu kuşatmanın kaldırılmasında görevlendirilen Hasan Paşa, savaş esnasında şehit düştü (Maruf, 1996: 20; Eroğlu vd., 2012: 181-182; Küpeli, 2010: 235-236).

Osmanlı Devleti'nde iç isyanlarının ardı arkası kesilmiyordu. Bu sırada Osmanlı güçleri Erzurum'da çıkan Abaza İsyanı ile de meşguldü. Bu nedenle bir süreliğine ara

verilen Irak meselesi ancak 1629 yılında tekrar gündeme alındı. Yapılacak olan yeni seferde serdarlığa Hüsrev Ahmet Paşa uygun görüldü. Hüsrev Ahmet Paşa selefi olan Hafız Paşa'dan farklı olarak yeni yapılacak seferin stratejisini farklı bir şekilde uygulayacaktı. Bu stratejiye göre; Irak-ı Arab'ın doğusunda kalan Irak-ı Acem'de güçlü garnizonlar kurulup, Irak-ı Arab'ın doğusunda güvenli bir bölge oluşturacak ve Bağdat muhasara edilecekti. Bu yeni stratejiye göre hareket eden ordu Irak-ı Acem içlerinde gereğinden fazla dolaşınca yorgun düştü. Bu nedenle 1630'da Bağdat'a ulaşan asker yorgunluk nedeniyle yine başarısız oldu. Hüsrev Paşa Bağdat'a gitmeden önce Şehr-i Zor bölgesindeki Gülanber Kalesi'ni onardı ve içindeki asker ve mühimmatla birlikte kaleyi Arnavutoğlu Mustafa Paşa'ya verdi. Fakat Bağdat kuşatması başarısız olunca Hüsrev Paşa Musul'a geri döndü. Bu sırada takipte olan Safeviler, Gülanber Kalesi'ni kuşatınca Arnavutoğlu Mustafa Paşa buradaki topları Kerkük'e gönderdi fakat kendisi Safeviler tarafından şehit edildi (Küpeli, 2010: 236-237; Eroğlu vd, 2012:182).

Yapılan iki büyük sefer sonucunda Bağdat'ın alınamayışı çok sayıda asker ve mühimmatın telef olmasına yol açmıştı. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin itibarı da zedelenmişti. Bu sonuçlardan rahatsız olan IV. Murat 1632'de iktidarını sağlama aldıktan sonra Bağdat meselesine bir son vermeyi düşündü. Hazırlıklarını tamamlayan IV. Murat Bağdat'a gitmek üzere 1638 yılında İstanbul'dan hareket etti (Küpeli, 2010: 237).

Ordu yüz doksan yedi günde Bağdat'a ulaştı. Padişah karargâhını İmam-ı Azam ziyaretgâhı önüne ve Dicle Nehri yanına kurdu. Hafız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa zamanında yapılan muhasaralarda Bağdat Kalesi çok muhkem hale gelmişti. Özellikle kalenin aşağısındaki Karanlık Kapı ve İmam-ı Azam Kapısı Safeviler tarafından çok kuvvetlendirilmişti. Vezir-i Azam Tayyar Paşa'nın önerisiyle kuşatmanın kalenin fazla kuvvetli olmayan diğer kapısı olan Akkapı tarafından yapılması uygun görüldü. Şiddetli çarpışmalar neticesinde kale ve içindekiler bertaraf edilerek Bağdat alındı. Sultan Murat Bağdat'ın alınmasından sonra İmam-ı Azam Türbesi'ni ziyaret etti ve Bağdat'ta bazı idari düzenlemeler yaptıktan sonra İstanbul'a döndü. Sultan Murat Bağdat seferine karar verdiğinde Safeviler'in başında Şah Safi bulunmaktaydı. Şah Safi, Bağdat alındıktan sonra Kasr-ı Şirin mevkiinde olan Vezir-i Azam'a bir elçi gönderdi ve burada 1639 yılında iki taraf arasında Kasr-ı Şirin anlaşması imzalandı. Böylece 1623'ten başlayıp

1639 yılına kadar 16 yıl süren savaş son buldu. Anlaşmaya göre Kerkük dahil bütün Irak-ı Arab tekrar Osmanlı yönetimine geçti (Uzunçarşılı, 1998: 202-206).

IV. Murat Bağdat'a hareketi sırasında Kerkük'e de uğramıştır. Padişah Ma'ber-i Zab, Şemamek, Pirdavud-İncesu, Altın Köprü ve Göktepe duraklarında kalarak Kerkük'e gelmiş ve Kal'a civarında konaklamış buradan Bağdat'a hareket etmiştir. Bu sırada Şehr-i Zor Valiliğine Kastamonu Valiliği'nden ayrılan Kayış Mehmet Paşa atandı. Fakat Sadrazam Kara Mustafa Paşa, Gürcü Cafer Paşa ile beraber Kerkük'e gelirken Kayış Mehmet Paşa'nın halka eziyet ettiği haberini aldığından Kerkük'e gelmez bu valiyi hapse atarak yerine Gürcü Cafer Paşa'yı geçirdi (Maruf, 1996: 16; Komisyon, 2012: 182; Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1993: 27). Bu dönemde bölge tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçince 32 sancaktan oluşan Şehr-i Zor eyaleti kuruldu. Şehr-i Zor eyaleti'nin sancaklarından biri de Kerkük olmuştur. Şehr-i Zor eyaleti savaş sırasında harap olduğundan Kerkük, eyalet merkezi yapıldı (111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri 2003: 2).

Bu dönemde Bağdat dahil bugünkü Irak'ın kuzeyi, Anadolu'dan getirilen Sünni Türkmen aşiretler tarafından iskan olundu. Böylece Hanekin, Kızlarbat, Mendeli, Erbil ve Kerkük gibi iller vasıtasıyla Anadolu ile Irak-ı Arap bölgeleri arasında kuvvetli bir Türk hâkimiyeti elde edilerek buralar birbirine bağlandı ve bölge İran'dan gelebilecek muhtemel saldırılara karşı korunaklı bir yer haline getirildi (Saatçi, 1996: 94).

IV. Murat'ın Bağdat seferi ve bu sefer sonucu Bağdat'ın alınması ile tüm Irak-ı Arap'ta Osmanlı Hâkimiyeti tesis edilmiş ve bundan sonra Osmanlı-Safevi ilişkileri huzurlu bir döneme girmiştir. Böylelikle iki devlet arasında ticaret ve iyi komşuluk ilişkileri gelişmiştir. Yaklaşık olarak bir asır süren bu huzurlu dönem, Safevi Hanedanlığı'nı yıkıp yerine Avşar Hanedanlığı'nı İran'da hakim kılan Nadir Şah'ın 1700'lü yılların başlarında ortaya çıkmasıyla beraber tekrar bozuldu. Bir Türkmen boyu olan Afşarlara mensup olan Nadir Şah, İran'da yönetimi ele geçirip hâkimiyetini kuvvetlendirdikten sonra gözünü, Osmanlı yönetimindeki Irak-ı Arap topraklarına dikti ve özellikle de Bağdat'ı elde etmek istedi (Karadeniz, 2012: 125-130).

Bağdat merkezli bu fetih politikası ile Nadir Şah yeni bir hükümdar olarak hem İran kamuoyu nezdinde kendi meşruiyetini sağlayacak hem de İranlılar için öteden beri milli bir mesele haline gelen Şiiliğin Irak-ı Arap coğrafyasında kuvvetlenmesini

sağlayacaktı. Bu açıdan bakıldığında Şiilerce kutsal kabul edilen Kerbela ve Necef gibi kutsal yerlerin Nadir Şah'ın hedefleri arasında olduğu söylenebilir. Bununla beraber yine bu fetih politikası ile Nadir Şah, Bağdat'ı alarak başta Bağdat olmak üzere Kerkük, Musul ve Halep gibi şehirlerden geçen ve denize ulaşan oradan da Avrupa'ya uzanan ticaret yollarını ele geçirecek, bunun yanı sıra Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ticarete önemli bir yere sahip olan Hac ticaret yollarına hakim olacaktı (Ateş, 2001: 60).

Bu sebeplerden dolayı harekete geçen Nadir Şah ilk hamle olarak Tahmasb ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan anlaşmayı tanımayarak taarruza geçeceğini Bağdat Valisi Ahmet Paşa'ya bildirdi. Bundan sonra Kerkük ve Erbil olmak üzere iki koldan harekete geçen Nadir Şah, Kerkük'ü kuşattı ise de üç saat süren hücumunda burayı savunan müdafiler tarafından geri püskürtüldü (Uzunçarşılı, 1998: 223; Eroğlu vd, 2012: 184).

Kerkük'te muvaffak olamayan Nadir Şah yılmayarak 100.000 kişilik bir ordu tanzim etti ve Bağdat önlerine gelerek burayı kuşattı. Bu kuşatma üzerine Osmanlı Devleti Bağdat'a hareket etmek üzere Serasker olarak Erzurum valisi, sabık Vezir-i azam Topal Osman Paşa'yı görevlendirdi. Topal Osman Paşa kış mevsimi olmasına rağmen emrindeki 1500 kadar süvarisiyle beraber 1733 yılının mart ayında Erzurum'dan hareket ederek 15 gün gibi kısa bir sürede Diyarbakır'a vardı. Buradan 1733 yılının nisan ayında hareket eden Topal Osman Paşa, haziran gibi Zap Suyu'nun kenarına geldiğinde emrinde 170.000 civarında bir ordu teşekkül etmiş, aşiret kuvvetlerinin katılımıyla da bu rakam 200.000'e ulaşmıştı. Bacaklarındaki hastalık sebebiyle ağır ilerleyen Topal Osman Paşa Duçum mevkiine geldiğinde iki komutan burada muharebeyi kabul ettiler. Dokuz saat süren bir savaştan sonra Nadir Şah, mağlup ve yaralı bir şekilde savaştan çekilerek kaçtı. Topal Osman Paşa'nın bu zaferi Bağdat'ta büyük bir sevinç ile karşılandı ve burayı kuşatan Nadir Şah kuvvetleri kaleden yapılan hücumlarla geri püskürtüldü (Uzunçarşılı, 1998: 224; Ateş, 2001: 62-64).

Bundan sonra Topal Osman Paşa ordusunun büyük bir çoğunluğunu terhis ederek emrindeki az bir kuvvetle Kerkük'e çekildi. Nadir Şah ise yenilgiyi bir türlü kabullenmedi. Nadir Şah, yeni bir savaş için hazırlıklarına devam etti. Bununla beraber bir yandan da barış teklifleriyle Osmanlı Devleti'ni oyaladı. Bu şekilde ordusunun

eksikliklerini tez zamanda gideren Nadir Şah, ilk olarak Musul cephesinde harekete geçti ise de Musul Valisi Mehmed Paşa tarafından geri püskürtüldü. Topal Osman Paşa bu kritik durumu İstanbul'a bildirdi ve hastalığından dolayı seraskerlikten azlini istedi. Fakat Sultan I. Mahmut görevinde kalmasını emretti. Aldığı mağlubiyetlerden bir türlü ikna olmayan Nadir Şah, birdenbire Kerkük önlerinde görüldü. Topal Osman Paşa, emrindeki az bir kuvvete ve lojistik imkânsızlıklara rağmen Nadir Şah kuvvetlerine karşı mukavemette bulundu ise de Kerkük yakınlarında Leylan mevkiinde meydana gelen bu ikinci savaşta Topal Osman Paşa şehit düştü (Uzunçarşılı, 1998: 225-226; Sertoğlu, 2011: 2480).

Nadir Şah, bu galibiyeti ile Kerkük ve Derne'yi işgal etti ve sonra Osmanlılar tarafından barış tekliflerinin gelmesini bekledi. Fakat tam tersi bir tutum içerisine giren Osmanlı Devleti, büyük bir kararlılıkla savaşa devam etme kararı alarak Sadrazam Hekimoğlu Paşa'yı cepheye gönderdi. Topal Osman Paşa'nın yerine de Köprülüzade Abdullah Paşa tayin edildi. Bu düzenlemelerden sonra Nadir Şah, bir yandan barış görüşmelerine devam ederken bir yandan da sınır hattı boyunca ani baskınlar düzenleyerek bir takım başarılar elde etti. Abdullah Paşa bu ani hücumlar karşısında ihtiyatsız hareket ettiğinden ordusunun disiplini bozuldu. Bu şekilde 1735 yılında Bogaverd civarında meydana gelen bir ani baskın neticesinde Abdullah Paşa şehit düştü. Yenilgiye uğrayan Osmanlı ordusu Kars'a çekildi. Abdullah Paşa yerine seraskerliğe atanan eski Bağdat Beylerbeyi Ahmet Paşa savaşın artık gereksizliğini düşünerek 17 Ekim 1736'da Nadir Şah ile 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın çerçevesine uygun bir barış imzaladı. Böylece Kerkük'ün de etkilendiği üç seneye yakın süren savaş ortamı sonlanmış oldu (Ateş, 2001: 68; Sertoğlu, 2011: 2481; Saatçi, 1996: 98).

İmzalanan barış ile bir süre sakin kalan bölge, iki devletin hem iç hem de dış siyasetinde meydana gelen gelişmelerinden dolayı tekrar hareketlenmeye başladı. Nadir Şah bu sakin dönemde fetih siyasetini ülkesinin doğu tarafına kaydırmış Afganistan, Türkistan ve özellikle de Hindistan'da önemli başarılar elde etmişti. Bu nedenle bu yeni fetih sahalarından aldığı güç ile şöhretinin zirvesindeydi. Buna karşılık Osmanlı Devleti ise I. Mahmut zamanında sıkıntılı zamanlardan geçmekteydi. İmparatorlukta yer yer baş gösteren huzursuzluklar I. Mahmut'u sık sık sadrazam değişikliklerine gitmeye zorlamış, bu değişiklikler kısmen de olsa huzuru sağlamıştı. Bununla beraber I. Mahmut uzun süreden beri devam eden Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarından sonra

1739'da Belgrad Antlaşması'nı rakiplerine zor da olsa imzalatmayı başarmıştı (Ateş, 2001: 96).

İki ülkede durum böyle iken Nadir Şah, Hindistan zaferine müteakip 1736 Antlaşmasının halledilmemiş olan özellikle iki maddesini yeniden gündeme getirdi ve Hacı Han isminde bir elçiyi yollayıp tekrar Osmanlı Devleti'ni tehdide başladı. Osmanlı Devleti ilk başlarda çekingen bir tutum sergiledi. Görüşmelerde dört mezhep dışında Şia'nın da beşinci mezhep olarak kabulünün teklifi durumun seyrini değiştirdi. Bu teklif, sonuçları itibarı ile İmparatorlukta bir ihtilale sebep olabileceğinden I. Mahmut çok zor duruma düştü. Neticede beşinci mezhebin imkânsızlığına dair bir fetva alındı. Bu fetva Nadir Şah'a karşı bir harbi de mümkün kılıyordu. Bundan sonra Nadir Şah'a elçi olarak Mustafa Nazif Efendi gönderildi. Bu görüşmelerden de bir sonuç alınamadı. Üstelik Nadir Şah, olası bir savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya ile bir ittifaka da girdi. Bunun üzerine savaş hazırlıkları yapıldı. Hazırlıklar kapsamında, Irak bölgesine Bağdat Valisi Ahmet Paşa ve Azerbaycan tarafına da Diyarbakır Valisi Köse Ali Paşa memur edildi. Bu önlemlere ek olarak, Nadir Şah'a karşı isyan eden ve Safeviye Hanedanı'ndan olduğunu iddia eden Şah Safi isimdeki bir kişi de Erzurum'a gönderildi. Bu kişi savaş döneminde İran'da iç karışıklıklar için kullanılacaktı (Uzunçarşılı, 1998: 301-302).

Nadir Şah, 1743 yılı bahar başlarında ordusu ile birlikte Bağdat üzerine yürüdü. Fakat Bağdat Valisi Ahmet Paşa şehri teslim etmedi. Bağdat'ı alamayan Nadir Şah, intikamını şehrin civar köylerinden alarak buraları kılıçtan geçirdi. Bu esnada Musul-Kerkük taraflarının zaptı için gönderilen kuvvetler Kerkük'ü kuşattılar, fakat burasını savunan Osmanlı kale muhafızları, Şah'ın kuvvetlerini bozguna uğrattılar. Bu çarpışmada bir kısım İran askeri öldürüldü. Bir kısmı da canını zor kurtardı ve panik halinde kaçtı. Kurtulanlar Nadir Şah'ın ordugâhına gelerek vaziyeti anlattılar (Ateş, 2001: 97).

Anlatılanlardan fazlaca müteessir olan Nadir Şah, beraberindeki birkaç yüz top ve humbara ile Kerkük Kalesi'ne gelerek burada şiddetli bir saldırıya geçti. Kerküklüleri sıkça kaleden dışarıya hücum ederek kuşatmayı gerçekleştiren İran askerlerine fazlasıyla zayıf verdiler. Fakat dört gün süren kuşatma süresince düşmanın aralıksız yağdırdığı gülle ve humbaralar kale duvarlarında büyük gedikler oluşturdu ve bu

bombalar içerideki binaları yaktı ve harap etti. Bu nedenle içerideki ahali canlarının ve mallarının başışlanması şartı ile eman istediler. Güven içerisinde olacaklarına dair verilen söz karşılığında Kerküklüler kaleyi teslim etti. İranlılar kaleye girip ahalinin silahlarını topladılar. Bundan sonra verdikleri söze sadık kalmayan İran askerleri yağma faaliyetlerine başlayınca Kerküklüler ellerindeki taş ve sopalarla buna karşı koydular. Birçok İranlıyı öldüren Kerküklüler kendileri de şehit düştü. Sonuçta İranlılar Kerkük Kalesi'ni teslim aldı (Eroğlu vd, 2012: 185).

Kerkük'ü işgal eden Nadir Şah, buradan Musul'a hareket etti. Musul önlerine 13 Eylül 1743 tarihinde gelen Nadir Şah, burada siperler kazdırdı ve Musul'u muhasara etti. Şiddetli bir top hücumuna rağmen Musul Kalesi, kale müdafilerinin başarılı savunması sayesinde ele geçirilemedi. Bu arada Şah Safi'nin bölgedeki çalışmaları İran'da iç karışıklıkların çıkmasına sebep olunca Nadir Şah, Musul'dan vazgeçip muhasarayı kaldırdı ve barış görüşmelerine başladı. Sonuçta 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması esas alınmak şartı ile 4 Eylül 1746'da barış yeniden tesis edildi. Böylece Kerkük üç sene devam eden savaşın ardından tekrar Osmanlı yönetimine devr edildi (Uzunçarşılı, 1998: 309; Ateş, 2001: 98-99; Maruf, 1996: 21).

Yukarıda da gördüğümüz gibi Kerkük 16.yüzyıldan başlamak üzere 18.yüzyılın ilk yarısına kadar yaklaşık iki yüz yıl iki devletin egemenlik mücadelesi içerisinde önemli bir yer tutmuştur. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı nüfuzu altına alınan Kerkük, Kanuni Sultan Süleyman döneminde kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu padişahattan sonra Osmanlı Devleti'nin içine düşmüş olduğu siyasi belirsizlikler Kerkük'ün istikrarsız bir döneme girmesine yol açmış fakat IV. Murat döneminde bu durum ortadan kaldırılmıştır. Bu padişah döneminde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması bundan sonraki Nadir Şah hadisesinde de görüldüğü gibi belirleyici bir hususiyet kazanmıştır. Bundan sonra Kerkük, sakin bir döneme girmiş fakat ara sıra İran yönetimine geçen ihtiraslı yöneticiler ve İran'ı Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak kullanan bölgedeki yerel güçler tarafından tehdit edilmekten geri kalmamıştır.

Bu anlamda Kerkük, 1776 yılında İran'a hakim olan Zend Kerim Han döneminde kısa da olsa yine hareketli bir döneme girdi. Bu hükümdarın Irak topraklarına saldırması ile onun serdarı olan Muhammed Şefi Han'da Şehr-i Zor mintikasına inerek Kerkük'ü tehdit etti. Fakat Kerkük Valisi Abdulcelil Zade Süleyman

Paşa'nın çabaları ile Muhammed Şefi Han Kerkük'ten uzaklaştırıldı (Maruf, 1996: 21-22). Bu dönemde Süleyman Paşa'nın vefatı ile birlikte yerine Hasan Ağa vezir rütbesiyle Şehr-i Zor Valisi olarak atandı. Bu Valinin iki koldan İran'a hücum ederek yerinde zaferleri neticesinde dönemin padişahı tarafından ödüllendirildi (Eroğlu vd, 2012: 185).

Yerel güçlerin İran'dan güç alarak Irak-ı Arab bölgesinde isyana kalkışmaları bu bölge tarihinde sıkça rastlanılan bir durumdur. Yine böyle bir isyan 1817'de Babanlı Mahmut Paşa önderliğinde meydana geldi. Bağdat Valisi Davut Paşa kendisine karşı isyan eden ve İranlılara yakınlık gösteren Babanlı Mahmut Paşa'yı cezalandırmak için yine bir Babanlı olan, Babanlı Abdullah Paşa kumandasında Kerkük'e asker sevk etti. Adı geçen Babanlı Mahmut Paşa 14.000'e yakın İranlı ve Kürt aşiretleri ile Kerkük civarına geldi ve taaruza geçti. Fakat Babanlı Abdullah Paşa'nın Kerkük'e hareket ettiği haberi alınınca, Babanlı Mamud Paşa'nın birlikleri isyandan vazgeçtiler ve dağıldılar (Maruf, 1996: 16; Eroğlu vd, 2012: 185).

Görüldüğü gibi bir takım olaylar hariç 18. yüzyıl ve 19. yüzyıllarda da Kerkük, sakin bir dönem yaşamıştır. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde İngilizlerin Mezopotamya bölgesine olan yoğun ilgileri neticesinde Kerkük için yeni bir durum ortaya çıktı. İngilizlerin 19. yüzyılın başlarından beri birçok seyyah ve bilim adamı vasıtası ile Mezopotamya bölgesinin ekonomik bakımdan yer altı ve yer üstü zenginliklerini fark etmesi sonucu bölge üzerinde İngiliz sömürü faaliyetleri yoğunlaştı (Şahin, 2014: 307). Özellikle 20. yüzyılda önemi daha da anlaşılacak olan petrol hammaddesinin bölgede çokça olduğunun ortaya çıkması ile beraber, İngilizler gibi diğer büyük devletler de dikkatlerini bu bölgeye çevirdiler.

Osmanlı Devletinin git gide zayıflaması ve çökmeye yüz tutması öteden beri gündemde olan Şark Meselesi'nin artık bir çözüme bağlanmasını gerekli kıldı. Kendi aralarında bloklaşmalara giden büyük devletler sonunda 1914 yılında bir yol ayrımına girdiler ve Birinci Dünya Savaşını fitilini ateşlediler. Başlayan savaş, doğal süreci içerisinde İngiltere Fransa Rusya ve İtalya bloğunu oluştururken karşısında da Almanya, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu bloğunu doğurdu.

Özellikle Osmanlı Devleti'nin daha sonradan Almanya'nın yanında savaşa girmesi Avrupa kara kıtası içine sıkışmış savaşı bir Ortadoğu savaşına dönüştürdü.

Böylece Osmanlı Devleti ile İngilizler, İngilizlerin çok önem verdiği Irak-ı Arap coğrafyasında karşı karşıya geldiler (Çınar, 2014: 43-45, 51).

İngilizler Nisan 1918'de Kerkük Süleymaniye yönünde ilerlemeye başladı. Bu harekât sonucunda Osmanlılar bölgedeki askerlerini geri çekince 7 Mayıs'ta Kerkük düştü. Osmanlı kuvvetleri Altunköprü'ye geldiklerinde bölgedeki yerel yöneticileri kendilerine bağladılar. Bölgeye yerleşen İngilizler bu yerel yöneticilerin güvenini sağlayamayınca kendileri açısından güvenli olmayan Kerkük'ü 24 Mayıs'ta boşalttılar. İki taraf açısından savaş bitme noktasına gelmişken Londra'da İngilizlerin Mezopotamya'daki petrol sahalarını içeren Slade Raporu gündeme geldi. Bu rapor Kerkük dahil Musul bölgesindeki tüm petrol bölgelerinin İngiliz çıkarları gereği ele geçirilmesini uygun görüyordu. Rapor gereği tekrar harekete geçen İngilizler 25 Ekim 1918 günü tekrar Kerkük'ü ele geçirdiler. Böylece Kerkük üzerindeki yaklaşık 400 yıllık Osmanlı hâkimiyeti son bulmuş oldu (Kaymaz, 2014: 60-66).

İKİNCİ BÖLÜM

KERKÜK'TE TÜRKMENLERİN SİYASİ TARİHİ (1921-1990)

2.1. KRALLIK DÖNEMİ

2.1.1. Kral Faysal Döneminde Kerkük'te Türkmenler (İngiliz Hegemonyası)

Birinci Dünya Savaşı, tüm cephelerde olanca hızıyla devam ederken, İngilizler Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki Mezopotamya bölgesine ayrıca bir önem verdiler. Bu anlamda 16 Mayıs 1916 yılında İngiltere-Fransa arasında Sykes-Picot Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, Musul ve Kerkük, Fransız nüfuz bölgesine bırakıldı (Öke, 1991: 15). Fakat bu antlaşma, ileride de görüleceği gibi, petrol bölgelerinin daha net hale gelmesinden sonra İngilizler açısından başarısız olarak değerlendirildi. Bu nedenle antlaşma koşulları sahada hükmünü korumadı ve İngilizler Kerkük'ün de içinde olduğu Musul bölgesinde etkinliğini artırdı.

Savaş İngilizler ve Müttefikleri tarafından kazanıldı. Çanakkale ve Mezopotamya'daki askeri başarılarına rağmen Osmanlı Devleti, müttefiki Almanların savaştan çekilmesiyle birlikte 30 Ekim 1918'de İngilizlerle Mondros'ta ateşkes masasına oturmak zorunda kaldı. Bu mütareke iki tarafın askeri güçlerinin oldukları bölgede kalmalarını şart koşmasına rağmen, İngiliz Askeri birliklerinin ileri harekete devam etmelerini engelleyemedi (Yılmaz, 2003: 39).

İngiltere, petrol rezervleri açısından zengin olan Musul'a sahip olmak için bölgede bulunan Türk askerlerinin tahliyesini istedi. Burada bulunan Ali İhsan Paşa mütareke hükümlerine aykırı olduğu düşüncesiyle teklif hakkında hükümetten izahat istedi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, gönderdiği telgrafta mütareke hükümlerinde Musul'un tahliyesinin söz konusu olmadığını ancak ısrar edilirse kuzeye doğru çekilmenin yerinde olacağını bildirdi. Bu arada İngiliz kuvvetleri 4 Kasım 1918'de Musul'u ablukaya aldılar. Hemen akabinde de Türk askerlerinin teslim olmasını istediler. Fakat Ali İhsan Paşa bu teklifi reddetti. Bunun üzerine İngiliz Birlikleri Komutanı Marshall, Ali İhsan Paşa'ya 15 Kasım'a kadar Musul'u boşaltma konusunda mühlet verdi. Daha fazla direnemeyeceğini anlayan Ali İhsan Paşa durumu hükümete bildirdi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın tebliği üzerine Musul, 10 Kasım 1918'de boşaltıldı (Sabis, 1991:317-318; Yılmaz, 2003: 41).

İngiltere Musul'u ele geçirdikten sonra 1919 yılı boyunca bölge için dış politikasında bir takım açılımlar yaptı. Bu doğrultuda İngilizler kendi kafalarındaki Ortadoğu için Şerif Hüseyin ile ittifaka girip burada Sünni-Arap devletçikleri kurma eğilimine girdi. Bununla beraber İngilizler Mezopotamya bölgesi için ise Van, Bitlis, Diyarbakır ve Musul vilayetlerindeki Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti'nden ayırmak için para dahil her yola başvurdu (Gök, 1998: 59).

Bu anlamda Musul alınır alınmaz İngilizler, yoğun çalışmalar sonucu 17 Kasım 1918'de Şeyh Mahmut adlı bir şahsı destekleyerek başta çoğunluğu Türk olan Kerkük, Süleymaniye, Tuzhurmatu, Kifri, Zaho, Revanduz, Duhok, Nebi Yunus, Erbil, Altınköprü ve Sina'yı nüfuz sahası içine alan İngiliz himayesinde bir Kürt emirliği kurdu. Fakat daha sonra 1919 sonlarına doğru İngilizlerin samimiyetsizliklerini gören Şeyh Mahmud, tekrar Osmanlı himayesine girmek istedi (Aydın, 1995: 27-30).

İngilizler Musul'da ayrılık tohumları atmakla meşgul iken bu sırada Anadolu'da da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gücünü Kuva-i Milliye'den alan Milli Mücadele filizlenmekteydi. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın getirdiği ağır şartları içine sindiremeyen Mustafa Kemal Paşa, 28 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda kabul edilen Misak-ı Milli kararlarını uygulamak için Anadolu'da kurtuluş mücadelesini başlattı.

Bu mücadelede bir dönüm noktasını teşkil eden 1921 yılında meydana gelen Sakarya Meydan Muharebesinde İngiliz destekli Yunanlılar, büyük bir hezimet yaşadılar ve bunun akabinde 1922 yılında Başkomutanlık Meydan Zaferi ile de İzmir yolu yönünden Anadolu'dan tard edildiler. Anadolu'da bu gelişmeler yaşanırken Musul konusu Mustafa Kemal Paşa'nın gündeminden hiç düşmemiştir. Zira 1 Şubat 1922'de Mustafa Kemal Paşa Milli Müdafaa Vekâletine Faysal'ın Irak'ta bir hükümet kurmak istediği, bununla beraber İngilizlerin de Musul vilayetini siyasi olarak manda altına almak istediği anlaşıldığından, Misak-ı Milli sınırları içinde kalan Musul vilayetinin kurtarılması amacıyla Revanduz'a bir kuvvet gönderilmesi talimatını verdi. Bu görevi bölgede tecrübe sahibi olan Kaymakam Özdemir Bey üstlenecekti (Öke, 1991: 80).

Bu sırada Musul genelinde Türk yanlısı bir hava oluşmaya başlamıştı. Özdemir Bey ve emrindeki 20 subay ve onların mahiyetindeki Tunuslu ve Cezayirli erler bölgedeki Kürtlerle birleşerek Revanduz'a hareket ettiler. Bu mevkide Derbent denen

yerde 31 Ağustos 1922’de İngilizlere karşı büyük bir zafer kazanıldı. Zafer, hem Anadolu hem de Irak’ta Türkler arasında bir heyecan yarattı ve İngilizlere karşı mukavemeti güçlendirdi. Bu mukavemet ortamı bölgede hemen etkisini gösterdi. Bu anlamda Süleymaniye, Kerkük ve Musul halkı eskiden olduğu gibi Türk yetkililere vergi ödemeye başladılar. Bununla beraber bir takım protestolar da yapılarak şehir meclislerine üye seçimleri boykot edildi. İngiliz ve Arap güvenlik güçleri ile çatışmalar yer yer şiddetlendi. Ardı sıra gelen bu olaylar bölge aşiretleri üzerinde de etkisini gösterdi ve sonuçta Irak içlerine kadar nüfuz eden büyük aşiret isyanları baş gösterdi. Bu isyanlara karşı İngilizler, Kraliyet Hava Kuvvetleri ile karşılık verdi ve isyanları bastırdı. Kraliyet Hava Kuvvetleri’nin bu operasyonları, Türk tarafında Musul’un askeri bir harekâtla alınması durumunu ortaya çıkardı. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 7 Eylül 1922’de Musul’a harekât için talimatını verdi. Durum bu derecede ciddi bir hal aldığı sırada Lozan’da barış görüşmeleri başladı. Başlayan bu barış görüşmeleri askeri yöntemleri bir süreliğine rafa kaldırmayı gerekli kıldı. Böylece diplomasi usullerine göre hareket edilmesi benimsendi (Öke, 1991: 80-88; Karaca, 2007: 34).

Mudanya Ateşkes Antlaşması’nın 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanması ile birlikte artık savaş dönemi bitmiş ve sulh görüşmeleri dönemi başlamıştır. Bunun için bütün taraf ülkeler kararlaştırıldığı gibi İsviçre’nin Lozan kenti’ne kendilerini temsil edecek bir heyet göndereceklerdi. Mustafa Kemal Paşa Lozan’a gidecek bu heyetin liderliğine İsmet Paşa’yı uygun gördü (Yılmaz, 2003: 80-81; Turan, 2004: 352).

İsmet Paşa ile birlikte konferansa gidecekler arasında Sağlık Bakanı Rıza Nur ve eski Maliye Bakanı Hasan Beyler olacaktı. Bu heyete konferans boyunca refakat edecek geniş bir danışman grubu ve bir tercüman da tahsis edilecekti. Konferansın başkanlığını aynı zamanda İngiltere Dışişleri Bakanı da olan Lord Curzon üstlenecekti. İngiltere, Fransa ve İtalya davetçi ülkeler; katılımcı ülkeler ise davetçi ülkeler ile Türkiye ve bunların dışında Yunanistan, ABD, Romanya, Yugoslavya ve Japonya olacaktı. Ayrıca Boğazlar meselesi için de Rusya, Ukrayna ve Gürcistan temsilcileri de toplantıya katılacaklardı. Konferans planlandığı gibi 20 Kasım 1922’de başladı. Konferansta ana gündem maddeleri Trakya sorunu, Osmanlı borçlarının taksimi, Kapitülasyonlar ve Musul meselesi idi. Bu konularda bir mutabakata varılmayınca konferans 4 Şubat 1923’te kesildi. Tekrar 23 Nisan 1923’te başlayan Konferans üç aylık bir çalışma

döneminden sonra 24 Temmuz 1923 yılında nihayete erdi (Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler, 1969: 1; Öksüz, 2006: 62).

Konferans öncesi Türk ve İngiliz taraflarının Musul Meselesi'nde 14, 23, 26 ve 27 Aralık 1922 tarihlerinde birbirlerine verdikleri notalar yeterli olmadı. Müzakere 23 Ocak 1923 tarihinde diğer katılımcı devletler önünde de bir kez daha ele alındı. Curzon bir hesaplaşma havası içinde iken, İsmet Paşa ise gayet düzeyli ve ölçülü idi. Taraflar Musul Meselesinde kendi açılarından bit takım görüşler ve savlar ortaya koydular. Bu görüş ve savlar demografik-etnik, siyasal-hukuksal, tarihsel-ekonomik, coğrafi-stratejik ve petrol meseleleri ile ilgiliydi. İki taraf da kendi haklılıklarını bu konular üzerinden ispatlamaya çalıştılar. Bu konularda birbirlerini ikna edemeyince de bir takım çözüm önerileri ileri sürdüler (Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler, 1969: 342-375; Kaymaz, 2014: 265-176).

Bu anlamda İsmet Paşa'nın çözüm önerisi Musul'da yapılması gereken şeyin bir plebisit olduğuydu. Ona göre Irak ile mi yoksa Türkiye ile mi birleşilmesi teklifini Musul halkının özgür iradesine sunmak en doğru çözümdü. Curzon ise bu teklife karşı çıkararak meselenin bölgenin geleceği ile ilgili değil, Türkiye ile Irak arasındaki sınır hattının nereden geçeceği ile ilgili basit bir teknik durum olduğunu, bunun içinde bir plebisite gitmenin gereksiz olduğunu ileri sürdü. Bununla beraber bölge halkında var olan cahilliğin bir plebisit yapılmasını imkânsız hale getirdiğini de ekledi. Bu iddialar karşısında İsmet Paşa ise İngiltere'nin çıkarları uğruna plebisitten yüz çevirerek halkın gerçek fikirleri ile yüzleşmekten korktuğunu ifade etti. Bunun üzerine Curzon, meselenin Milletler Cemiyeti'ne havalesini isteyerek, bu cemiyetin tarafsız devletlerden oluşan objektif bir kurum olduğunu söyledi. Buna ilaveten Irak'ın bir İngiliz mandası olduğunu, İngilizlere ise bu mandaterlik görevinin Milletler Cemiyeti tarafından verildiğini söyleyerek bu kurumun bir kararı olmadan meselenin çözümünün mümkün olmadığını ifade etti (Kısıklı, 1999, 2003: 504; Ökte, 2012: 156-157).

Milletler Cemiyeti fikrine karşı İsmet Paşa, Türkiye için Musul'un öneminden bahsederek kazanılması ya da kaybedilmesi mevzu bahis olan şeyin milli varlığın bir parçası olduğunu ileri sürdü. Bunun ardından, İngiltere için ise meselenin olsa olsa ülkelerinin dışındaki bir toprak parçası üzerindeki hâkimiyetin tartışılmasından ibaret olduğunu ve Musul'dan vazgeçmenin Türkiye açısından mümkün olmadığını

vurgulayarak sözünü bitirdi. Fakat Curzon Milletler Cemiyeti konusunda kararlı bir tutum izledi. Diğer komisyon üyelerinin de desteğini aldı. Böylece Konferans 4 Şubat 1923'te hiçbir anlaşma olmadan dağıldı (Yılmaz, 2003: 112-113; Meray, 1954: 363-375).

Musul meselesinde giderek artan bu krizin tüm bir anlaşmayı riske sokacağından kaygıya düşen taraflar, son gün tekrar bir görüşme tertip ettiler. Bu görüşmede “Musul’un bir yıl içinde taraflar arasında çözüme kavuşturulması ve başarılı olunamazsa meselenin Milletler Cemiyeti’ne sevk edilmesi kararı” iki taraf için de uygun görüldü. Bu karardan sonra İsmet Paşa 8 Mart 1923'te tüm katılımcı devletlerin dış işleri mercilerine Musul meselesinin konferans gündeminden çıkarıldığını duyuran bir nota gönderdi (Kaymaz, 2014: 287-292).

Konferansın 4 Şubat 1923'te dağılmasından sonra ilgili devletler kendi hükümetleri ile istişareler yaptıktan sonra 23 Nisan 1923'te tekrar bir araya gelerek konferansın ikinci oturumu başlattılar. Bu oturumda İngiltere, Lord Curzon'un yerine Horece Rumbold'u tayin etmişti. Görüşmeler birinci oturuma kıyasla daha olumlu geçti ve 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması imzalandı (Ökte, 2012: 170-171).

Lozan Antlaşması'nda, Musul Meselesi bu antlaşmanın 3. maddesinde şu şekilde karara bağlanmıştır:

*Türkiye ile Irak arasındaki hudut dokuz ay zarfında Türkiye ile Büyük Britanya arasında suret-i muslihanede tayin edilecektir
Tayin olunan müddet zarfında iki hükümet arasında itilaf husule gelmediği takdirde ihtilaf Cemiyet-i Akvam meclisine arz olunacaktır.
Hatt-ı hudud hakkında ittihaz olunacak karara intizaren, Türkiye ve Britanya hükümetleri nukadderat-ı kat'iyesi bu karara muallak olan arazinin hal-i hazırında her hangi bir tebeddül ikaina bais olacak mahiyette hiçbir hareketi askeriye veya sairede bulunmamağı müteakiben taahhüt eder (Düstur, 1931: 21).*

Bu hükme göre iki taraf Musul Meselesini aralarında dostane bir şekilde çözümleneceklerdi. Bunun için taraflara 9 aylık bir süre verildi. Bu sürenin sonuna doğru 19 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da “Haliç Konferansı” düzenlenecekti.

Yukarıda anlattığımız tarihi süreç içinde Irak'ta da bir takım siyasi gelişmeler meydana gelmişti. Bunlardan en önemlisi Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın İngilizlerin desteği ile yapılan bir seçimle Irak'a Kral olmasıdır. Bu seçimde Faysal'a Irak genelinde %96 lık bir evet çıkmıştı. Buna karşın, Faysal'ı sandıklarda protesto eden ve %4 lük bir muhalefet gösteren yerler arasında en başta gelen şehir Kerkük olmuştu.

Bu durum çoğunluğunu Türkmenler olan Kerkük için şaşırtıcı olmadı. Kerkük'ün bu durumu, hali hazırdaki Lozan görüşmelerinde Mustafa Kemal'in elini de kuvvetlendirmekteydi. Bununla beraber Faysal'a oy vermeyen Kerkük, ileride yapılması planlanan Irak genel seçimlerinde bir sorun olarak İngilizleri endişelendirdi. Bu endişe İngiliz Yüksek Komiseri Henry Dobbs'u harekete geçirdi. Henry Dobbs 1923 yılı ortalarında çoğunluğu Türkmenler olan Kerkük'e geldi. Burada ileri gelen Türkmen kanaat önderleri ve tüccar sınıfı ile görüştü ve halkın ihtiyaçlarını öğrendi (Bakır, Kayalan, 2017: 11).

Bu görüşmelerde Türkmenlerin milli hakları ve kültürleri konusunda son derece hassas olduğuna şahit oldu. Dobbs, seçimlerin sorunsuz geçmesi halinde bu konularda hükümetin sorun çıkarmayacağına dair garanti verdi. Böylece Kerkük'te de seçim çalışmaları başladı. (Al Jumaily ve Öztoprak, 1999: 108) Bu garanti, Kerkük ve Türkmenlerin 25 Şubat 1924 yılında yapılan seçimlerde aktif olarak katılımını sağladı. Böylece Kerkük'ten de Türkmen milletvekilleri Irak Parlamentosuna seçildi. Kral Faysal, Kurucu Meclisin ilk toplantısını 27 Mart 1924'te kendisinin başkanlığında yaptı (Sharif, (2012: 25)'a atfen D.K.V. İçişleri Bakanlığı, Irak Kurucu Meclis Tutanakları, 27.03.1924, C.1. s.5).

Kral Faysal'ın başkanlığında açılan kurucu meclisin ilk gündemi üç temel konu etrafında şekillendi. Faysal, bu konuların acilen onaylanmasının elzem olduğunu ifade etti. Bu konulardan ilki 1922 yılında İngilizlerle Irak arasında mutabakata varılan Irak'ın sömürülmesine müsaade eden anlaşma, ikincisi kurucu anayasanın yapılması, üçüncü ise seçim yasasının oluşturulması idi (Sharif, (2012: 25)'a atfen D.K.V. İçişleri Bakanlığı, Irak Kurucu Meclis Tutanakları, 27.03.1924, C.1. s.7).

Bu şartlar gündemde kalmak ve kabul edilmek şartıyla, Irak Kurucu Meclisi, 3 Nisan 1924 tarihinde milletvekilleri nezdinde ilk toplantısını yaptı. Parlamento içinde Arap menşeli vekillerin çoğu İngiliz-İrak anlaşmasını onaylıyorlardı. Fakat Kerkük'ten giden Türkmen milletvekilleri Musul sorunu daha çözümlenmemişken antlaşmanın imzalanmasına razı olamayacaklarını ifade ettiler (Sharif, (2012: 25)'a atfen D.K.V. İçişleri Bakanlığı, Irak Kurucu Meclis Tutanakları, 31.03.1924, C.1, s.70).

Bu şekilde bir muhalefeti benimseyen Kerküklü Türkmen Milletvekilleri mecliste görüşlerini savunurken, 4 Mayıs 1924'te Kerkük'te elim bir hadise meydana geldi.

2.1.1.1. Kerkük Katliamı (4 Mayıs 1924)

İngilizler, bölgede uzun yıllardan beri varlığını sürdüren Nasturîler¹⁵ ile yakın bir ilişki kurmuşlardı. Bu ilişkiler, İngilizleri onlarla askeri bir ortaklığa kadar götürdü. Bu ortaklık sonucu İngilizler, Nasturîlerden küçük ölçekli askeri birlikler kurdu. Bu askeri birlikler bölgede "Levy" diye tabir edilmekteydi. Levy birlikleri 15 Ağustos 1923 tarihinde Musul çarşısında karıştıkları cinayetler ve yağmalamalar sonucu ceza olarak Kerkük'e sürülmüşlerdi. Levy'ler burada da rahat durmadı ve ufak bir anlaşmazlığı bahane ederek, bu sefer de Kerkük'te tam bir katliama sebep oldular (Anzerlioğlu, 2000: 53-57; Saatçi, 1996:192; Samancı, 1999: 134-136; Nakib, 2007: 121).

Olay, 4 Mayıs 1924'te Levy askerlerinin Kerkük'ün en büyük çarşısı olan Büyükbazar'a gelip burada alışveriş yaparken satıcılardan birisiyle kavga etmeleri üzerine başladı. (Demirci, 1990: 32; Nakib, 2007: 121) Türkmen bir bakkal olan Tevfik Ali Keçel, dükkânına gelen Asurî askere küp şeker fiyatının bir ane (4 filis) olduğunu söylemesi üzerine, fiyatı fazla bulan Asurî asker, Ali Keçel ile kavga etti. Bu şekilde başlayan kavga giderek büyüdü ve sokağa taşınca da kitlesel bir olaya dönüştü (Sharif, 2012: 27).

Kavganın büyümesi akabinde askerlerden bir grup, kışlarına giderek buradaki arkadaşlarına haber verdi. Geri dönen askerler ellerinde silahlarla etrafa saldırıp ortalığı kana buladı. Bu sırada Asurî askerlere engel olmak isteyen iki yerel polis Asurilerce öldürüldüler. Bunun üzerine Polis Müdürü Murat Bey emrindeki polisleri Polis Merkezine çağırarak dışarı çıkmamaları emrini verdi. Bundan sonra meydana boş bulan Asuriler, tam bir yağma hareketi gerçekleştirdiler ve önlerine kim çıktıysa öldürdüler. İlk şoku atlatıp bir araya gelen halk, katliama karşılık verince kendilerini yetersiz hisseden Asuri askerleri kışlaya çekilmek yerine bayram sabahı tasarladıkları vahşi katliamı gerçekleştirmek için Kerküklü Hıristiyanların evlerinde ve kilisesinde

¹⁵ Nasturilik Hıristiyanlık dini içinde bir mezheptir. İngilizler 19. yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarında bölgede yaşayan Nasturiler ve Keldaniler ile Süryani-Yakubilerin de dahil olacağı Nasturiler liderliğinde Asur kimliği altında ortak bir millet yaratma projesi üzerinde çalışmışlardır (Anzerlioğlu, 2000: 10-11). Bu nedenle tezimizde Nasturi-Asuri kavramları kimi zaman birbirleri yerine kullanılmışlardır.

gecelediler. Bayram sabahında da camilerde namaza gelen masum halkı otomatik silahlarla taramaya başladılar (Samancı, 1999: 138-139).

Bu olayların haberi, Kerkük civarındaki diğer Türkmen aşiretlere de ulaştı. Haberler nedeniyle infiale kapılan Türkmenler, soydaşlarının intikamını almak için Kerkük'e hareket etmeye başladılar. Olayların daha da büyümesinden çekinen İngiliz Yüksek Komiseri, aşiretlerden önce kente varıp durumu sakinleştirmeye çalıştı ve Asurî askerlerini Süleymaniye ile Kerkük arasında bulunan Çemçamal diye bilinen bölgeye gönderdi (Demirci, 1990: 26-30; Samancı, 1999: 139; Edmonds, 2003: 506; Küzeci, 2004: 37-39).

Bu şekilde sakinleşen olay sonucunda Türkmen kaynaklara göre yaklaşık 200 kişinin öldüğü iddia edilmiştir. Resmi kaynaklara göre ise 56 kişinin öldüğü ve 44 kişinin ise yaralandığı açıklanmıştır. Ölüler arasında 8 Kerküklü Hristiyan'ın ve 6 Asuri askerinin de olduğu tespit edilmişti¹⁶ (Sharif, (2012: 25)'a atfen D.K.V. İçişleri Bakanlığı, Irak Kurucu Meclis Tutanakları, 15.05.1924, C.1. s.191).

Olaydan iki yıl sonra İngilizler, Irak Hükümeti'nden, katliamdan dolayı hüküm giymiş Asurî askerinin serbest bırakılmalarını istedi. İngilizler çok garip bir savunmayla bu askerlerin yabancı olduklarını, Türkiye ve İran'da baskı gördüklerinden buraya geldikleri gibi mazeretler öne sürerek onları savundu. Bu garip mazeretler karşısında ikna olan Irak Hükümeti 29 Haziran 1926'da Asuri askerlerini serbest bıraktı (Samancı, 1999: 143).

Kerkük Katliamı'nın gerçekleştiği dönem incelendiğinde görülecektir ki Kerkük Katliamı birçok yönden önemli gelişmelerin yaşandığı bir sırada meydana gelmiştir. Bu durum olayın zamanlamasında gizli ellerin bir parmağının olduğu şüphesini akla getirmektedir. Zira olay, hem Irak Meclisi'nde Kerküklü Türkmen Milletvekillerinin Musul sorununun bir çözüme bağlanmadığı gerekçesiyle kabul etmemekte direnç gösterdikleri Irak-İngiliz Antlaşması'nın tartışıldığı bir zamanda hem de yukarıda Musul meselesi bahsinde değindiğimiz 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da yapılması düşünülen ve Kerkük için önem arz eden, Haliç Konferansı'nın arifesinde meydana

¹⁶ Olay İngiliz gazetelerinde genellikle şu şekilde duyurulmuştu: *Irak'ta çıkan isyanda yüzün üzerinde kişi öldü, Çatışmaya Levylerin saldırıları yol açtı. Sömürgeler Ofisi dün gece Bağdat'tan aldığı haberlerde 4 Mayıs günü Kerkük'te çıkan kargaşada 100'ün üzerinde kişinin öldüğünü duyurdu.* (Western Morning News, 1924: 7).

gelmiştir. Bu bakımdan Mahir Nakib'in "Bu olay Türkmenlere uygulanan ilk katliam olması hasebiyle önemlidir. Belki planlı bir katliam değildir. Ama zarar görenlerin ve olayda ölenlerin büyük bir kısmının Türkmen olması kayda değer bir hadisedir" (Nakib, 2007: 123) ifadesinde de yer bulduğu gibi bu katliamın önceden planlı bir eylem olabileceği şüphesini her zaman zihinlerde saklı tutmuştur.

Hatırlanacağı üzere taraflar Kerkük'ün geleceğini de yakından ilgilendiren Musul Meselesi hakkında Lozan'da alınan karar gereği meseleyi 9 aylık bir süre içinde dostane bir şekilde çözüme kavuşturacaklardı. Bu sürenin tamamlaması neticesinde taraflar, 19 Mayıs 1924'te Haliç Konferansı'nda bir araya geldiler (Edmonds, 2003: 501). Görüşmede İngiliz tarafını Sir Percy Cox, Türkiye tarafını ise Meclis Reisi Fethi Bey temsil edeceklerdi. (Aydın, 1995: 62) Tarihi kayıtlara "Haliç Konferansı" olarak geçecek konferans, Kasımpaşa Bahriye Nezareti binasında yapıldı (Çay, 1987: 26).

Konferans, her iki tarafın birbirlerine karşı tezlerini anlatmakla başladı. İlk olarak Türkiye Musul'un, Lozan Konferansı'nda da savunulduğu gibi, kendisine ait olduğunu irki, coğrafi ve tarihi delillere dayanarak ispat etmeye çalıştı ve Lozan'daki pozisyonunu korudu. Bu şekilde başlayan Konferans, İngilizlerin karşı tezleri ile ama bu sefer Lozan'dan farklı olarak daha genişletilmiş toprak talepleri ile farklı bir pozisyonda devam etti. İngilizler, Musul'un yanı sıra Hakkâri vilayetinin de kendilerine verilmesini talep etti. İngilizler bu teklifleri ile Irak sınırını eskisine göre daha kuzeyden alarak burada bulunan Asurileri de Irak içine almak istiyordu. Bu teklif, anlaşılacağı üzere İngilizlerin çözümsüzlük siyasetinin bir sonucuydu. Türkler'in kabul edemeyeceği bu teklif, yapılan konferansı sonuçsuz bıraktı. Bu teklifle tıkanan görüşmelerde bir ilerleme sağlanamadığından, 5 Haziran 1924'te Haliç Konferansı'na son verildi (Öke, 1991: 130-131; Edmonds, 2003: 502). İngilizler, Lozan hükümleri doğrultusunda meselenin artık Cemiyeti Akvam'da görüşüleceğini ifade ettiler. Böylece Musul Meselesi, Cemiyeti Akvam'a havale edildi (Gök, 1998: 71).

İngilizler, Haliç Konferansı'nda da çözümsüz kalan Musul Meselesi'ni hiç vakit kaybetmeden 6 Ağustos 1924'te Cemiyeti Akvam'a götürdü. Burada hemen bir komisyon oluşturuldu ve mesele bu komisyona havale edildi. Bu komisyon; Macaristan eski Başbakanı Kont Paul Teleki, İsveç'in Büyükelçisi De Virsen ve Belçikalı Albay A. Paulis olmak üzere üç kişiden meydana gelmişti. Komisyon çalışmalarını

tamamlandıktan sonra mesele 24 Eylül 1924 tarihinde görüşülmeye başlandı. Bu dönemde İngilizler komisyona türlü yollardan müdahil oldu. Bu anlamda bir takım politik oyunlar ve çözümü tıkayan öneriler ile komisyonun sağlıklı çalışmasını engellediler. Bir çözüme varılamayacağı anlaşılınca, Cemiyeti Akvam saha araştırmasını uygun gördü ve yukarıda adı geçen komisyon üyelerini Irak'a gönderme kararı aldı (Yılmaz, 2003: 179-180).

Bu anlamda komisyonun ilk toplantısı 13 Kasım 1924 tarihinde Cenevre'de yapıldı. Bu toplantıda yerinde yapılacak incelemelerin yol haritası belirlendi. İlk olarak Londra daha sonra Ankara'ya ziyaretlerde bulunan heyet ilgili ülkelerden saha incelemelerinde kendilerine refakat edecek birer yardımcı üye istediler. Bunun üzerine Türkiye, Ordu müfettişliğinde görevli Cevat Paşa'yı, İngiltere Mr. Jardine'ı ve Irak ise Bayındırlık eski Bakanı Sabi Bey'i komisyona yardımcı olmak için görevlendirdi. Daha sonra Ankara'da bulunan komisyon¹⁷ 16 Ocak 1925 tarihinde çalışmalarını başlatmak üzere Bağdat'a hakaret etti. Bağdat'a gelen komisyon burada Yüksek Komiser Sir Henry Dobbs ile görüştüktan sonra çalışmalarına başladı (Öke, 1991: 151; Canatan, 1996: 31-32).

Komisyon bölgede çalışmalarına başlar başlamaz bir takım sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. İngiliz Yüksek Komiseri Henry Dobbs'un iddiasına göre Cevat Paşa'nın yardımcıları olan Nazım ve Fettah Beyler'in aslen Musullu olduklarını bundan dolayı da Irak vatandaşı olarak Irak Hükümeti nezdinde düşman olduklarından tutuklanmalarını talep etti. Bu talebe karşılık Komisyon; sözü edilen kişilerin mevcut durumda henüz Irak vatandaşı olup olmadıkları hakkında bir hüküm vermenin ve bu hükme göre işlem yapmanın yanlış olacağını öne sürerek tutuklama talebini geri çevirdi. Bu karara rağmen Nazım ve Fettah Beyler gözetim altına alınmaktan kurtulamadılar ve bir kışlada gözetim altında tutuldular. Bu şartlar altında Komisyon 27 Ocak 1925 tarihinde çalışmalarına başlamış ve Musul'a doğru hareket etmişlerdir. Musul'a vardıklarında halkın büyük bir coşku ile Cevat Paşa'yı karşılamaları ve tezahüratlar eşliğinde onun etrafını sarmaları komisyon üyelerinde bir şaşkınlık durumu meydana getirdi. Bu heyecan karşısında İngilizler bir takım önlemler alarak Türkiye lehinde gösteri yapanları tutukladı. Bununla beraber İngilizlerin bu baskısı komisyon üyeleri üzerinde de sıkı bir denetimi ortaya

¹⁷ Bu Komisyona Türkiye tarafından burada kalacakları kadar barınma ve iâşe için ödenek tahsis edilmiştir. (B.C.A, 1924: 13).

çıkardı. Komisyon, bu şartlar içinde çalışılmayacağını ifade ederek tahkikatlarını durdurdu. Bunun üzerine İngilizler, uyguladıkları sıkı denetimlerde yumuşamaya gittiler. Komisyon, ortamın uygun hale gelmesinden sonra çalışmalarına başladı. Bu süreçte halktan birçok kişi dinlendi. Çalışmalar bir müddet sonra genişleyerek Kerkük ve Erbil gibi önemli merkezlerde de tahkikatlar yapıldı (Şimşir, 2004: 59-60; Saatçi, 2003: 170; Kaymaz, 2014: 428).

Kerkük'te de tahkikatlar 11 Şubat 1925 tarihinde yapılacaktı. Burada yapılacak tahkikata Paulis başkanlığında Sabi Bey ve Türk uzmanlardan Kamil Beyler de katılacaklardı. Bu üyelerden oluşan Tahkikat Komisyonu Kerkük'e hareket etti ve yol üstündeki Altunköprü'ye uğradı. Burada Türk tanık listesi olmaması nedeniyle İngiliz listesinden seçilen toplam yedi kişi ile görüşüldü. Altunköprü-Kerkük yolu güzergâhında yol boyunca sıralanmış köylerde incelemeler yapıldı. Bu köylerde tercih doğal olarak Türkiye'den yana idi. Komisyon, güzergâhta bulunan Türkmen köyleri not ederek Kerkük'e vardı. Burası Türk nüfusunun en kalabalık olduğu bir vilayetti. Bu nedenle İngilizler çok yoğun ve etkin önlemler almışlardı. Fakat bunların hiçbir etkisi olmadı. Ünlü Türk ailelerinden Neftçizadeler olmak üzere diğer Türk aileleri ve komisyona bağlı Türk uzman Kamil Bey şehir halkını örgütleyerek komisyonu etkilemeyi başardı. Halkın mevcut yönetimden hoşnutsuzluğu sık sık Komisyona iletildi ve bu anlamda protestolar düzenlendi. İngilizler bu protestoları yapanların, mazlum değil birer kışkırtıcı olduklarını kendi hazırladıkları sahte belgelerle ispatladılar fakat bunlar komisyon nezdinde pek de etkili olmadı. Komisyon, Kerkük'ün Neftçizadeler başta olmak üzere diğer büyük Türk ailelerinin yoğun çalışmaları sayesinde Türkiye'yi istediğine ikna oldu (Öke, 1991: 154; Edmonds, 2003: 541; Kaymaz, 2014: 418-419).

İngilizler, konseyin almış olduğu bu kararı uygulamaya başladı. Öncelikle 13 Ocak 1926'da İngiltere ile Irak arasında İngiliz mandaterliğinin geçerlilik süresinin 25 yıl olması kararlaştırıldı. Bundan sonra iki ülkenin dışişleri bakanları Sir Ronald Lindsay ve Tevfik Rüştü Bey arasında Türkiye-İngiltere görüşmeleri başladı. Bu dönemde Türkiye dış politikada tam bir siyasi yalnızlık içine düşmüştü. Sovyet Rusya'nın tarafsız tutumu, İtalya ve Fransa'nın Türkiye'ye yönelik artan baskıları Türkiye'nin Musul Meselesi hakkındaki politikalarını zora sokmuştu. Bu durum Türkiye'yi Musul hakkında İngilizlerle işbirliğine zorladı. Uzun süren pazarlıklar sonucunda 5 Haziran 1926'da tam adı "*Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri*

Antlaşması” olarak Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Ankara Antlaşması imzalandı (Yazıcı, 2010: 37).

Bu antlaşmadan sonra genelde Irak Türkmenlerine özelde ise Kerkük'teki Türkmenlere kanuni haklar çerçevesinde kısıtlı olsa da bir takım haklar tanındı. Bu haklardan ilki Lozan Antlaşması'nın 31. maddesine göre isteyenler iki yıl içinde Türkiye'ye göç edebileceklerdi. Fakat bu hak sadece yaşlılara tanınmış ve bu haktan bir kısım aileler faydalanmıştır. İkinci hak ise yine aynı antlaşmanın 30. Maddesine göre konulan müddet içerisinde Irak vatandaşlığına geçilmesidir. Bununla beraber bir senelik süre içinde nerede ikamet ediliyorsa o ülke vatandaşlığına geçilecekti (B.C.A, 1926: 14). Ancak verilen bu haklara rağmen Kerkük'teki Türkmenlerin Irak'taki statüleri hakkında ne Lozan Antlaşması'nda ne de Ankara Antlaşması'nda bir kanun vardı. Bu durum Kerkük'teki Türkmenlerin geçmişten günümüze kadar ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamasına sebep oldu (Şimşir, 2004: 71-72; Kodaman ve Saraç, 2007: 165).

Bu statü yoksunluğu Kerkük'teki Türkmenlerin temel hak ve özgürlüklerini de etkiledi. Zira 21 Mart 1925 tarihinde ilan edilen Irak Anayasasının 16. Maddesinde tarafların kendi dilleriyle eğitilmek üzere okullar açabilme hakkına sahip olmalarına rağmen daha sonraki dönemlerde Türk varlığı inkâr edilerek 1930'lara kadar bölgede yaşayan Türk çocukları Arapça eğitim almak zorunda kaldı. Bununla beraber bu hak sınırlı da olsa ilkokullarda uygulanabildi (Zabit, 1960: 146-147).

Eğitim konusunda bu haksız uygulamalar her fırsatta Irak yönetimi tarafından icra ediliyordu. Nitekim Faysal, 1928 yılında Kerkük'ü ziyarete gelmişti. Bu ziyaret sırasında Sanayi Mektebi öğrencilerinin protestolarına hedef olunca buna çok hiddetlenen Faysal, Osmanlıdan beri eğitim faaliyetlerini sürdüren Sanayi Mektebi'ni kapattı (Saatçi, 2007: 133).

Bütün bu yaşananlar göz önüne alındığında genel olarak Kerkük'teki Türkmenler 1926-1931 yılları arasında eğitim alanında bir takım haksız uygulamaların hedefi oldu. Bu durum 1931 yılında çıkarılan 74 numaralı "*Mahalli Diller*" kanunu ile Türklerin çoğunlukta olduğu Kerkük'te Türkçe dilinin okullarda ve mahkemelerde serbest bırakılmasıyla son buldu. Bu olumlu gelişmeler İngilizlerin 1930 yılının başlarından itibaren Irak'a bağımsızlık vermeye çalıştığı dönemde gerçekleşti (Saatçi, 1996: 196; Yılmaz, 2003: 205-206).

Irak'ın tam bağımsızlığı onun ancak Milletler Cemiyeti'ne girmesiyle mümkün olacaktı. Bu nedenle İngiltere 1921-1931 yılları arası manda yönetiminin kaydettiği gelişmelere ve Irak'ın bağımsızlığı hak ettiğine dair raporunu 1931 Haziran ayında Milletler Cemiyeti'ne sundu. Rapor hakkında uzunca istişareler yapan cemiyet, Irak'ın uygunluğu, Irak hükümetinin ehliyeti ve hepsinden önemlisi azınlıkların hakları ve bu hakların korunması hakkında bir takım itirazlarda bulundu. Bu konuda Irak Hükümeti'nden anayasal bir beyan istedi (Allavi, 2016: 651-652). Bunun üzerine Irak Hükümeti Başbakanı Nuri Said 30 Mayıs 1932'de bir deklarasyon¹⁸ yayınladı. Kral Faysal'ın Türkiye'yi ziyaretinden 11 ay sonra yayınlanan bu deklarasyon ile Kerkük'teki Türkmenlere de bazı kültürel haklar verildi. Bu maddeler Kerkük'teki Türkmenlerin haklarının korunacağı, kendi dillerinde eğitim yapmalarına ruhsat verileceği, Kerkük'te görev yapacak memurların genelde Türklerden olacağı konularında güvence verildi. Bunlara ilaveten bu maddeler Kerkük'teki Türkmenlerin seçimlerde adil bir şekilde temsil edilebilme, vakıf ve benzeri kuruluşları kurup yaşatabilme ve basın-yayın faaliyetlerinde bulunabilme haklarını da güvence altına alıyordu (Turan, 1996: 32-36).

Irak Hükümeti yayınlamış olduğu bu deklarasyon ile ülkedeki azınlıkların güvenliğini teminat altına aldı. Bu garantiden sonra Irak, Milletler Cemiyeti tarafından 3 Ekim 1932'de müstakil bir devlet olarak tanındı (Grobba, 1951: 10). Böylece Irak Uluslararası alanda bağımsızlığını elde etti. Fakat bu sadece bir görüntüydü. Çünkü

¹⁸ Bu deklarasyonun bazı maddeleri şunlardır:

4. Madde: *Arapçanın Irak Hükümetinin resmi dili olması ve Irak Hükümetinin yaptığı özel düzenlemelere aykırı olmamak suretiyle, bu deklarasyonun 9. maddesinde ifade edilen Kürtçe ve Türkçenin kullanımı ile ilgili olarak anadili resmi dilin dışında olan bütün Irak vatandaşlarına mahkemelerde kendi dillerini yazılı ve sözlü olarak kullanabilmelerine gerekli imkânlar sağlanır.*

5. Madde: *İrk, din ve dil azınlıklarına mensup Irak'taki milliyetler, kanun önünde ve pratikte diğer Irak milliyetleri ile aynı emniyet ve davranışa layıktır. Özellikle kendi kazançlarını idame, idare ve kontrol etme veya kendi dillerini kullanıp, kendi dinlerinin gereğini icra edebilecekleri hayır, dini ve sosyal enstitüler, okullar veya diğer eğitim kurumları kurma hakları vardır,*

8. Madde

1) *Anadili resmi lisan olmayan Irak vatandaşı İnsanların (nüfusunun) belli bir nispette olduğu şehir ve ilçelerdeki eğitim dilleri içerisinde, Irak Hükümeti, bu toplulukların çocuklarına ilkokullarda kendi dillerinde eğitim görebilmelerine imkân sağlar; bu imkân sağlama, Irak Hükümetinin adı geçen okullarda Arapçayı mecburi dil tutmasına engel teşkil etmez.*

2) *İrk, din ve dil azınlıklarına mensup Irak vatandaşlarının belirli bir yoğunlukta bulunduğu şehir ve ilçelerde, bu azınlıkların, devletin, belediyenin veya diğer bütçelerin eğitim, dini veya hayır maksatlı fonlarında toplanan gelirlerden eşit bir şekilde faydalanabilmeleri garanti edilecektir.*

9. Madde: *Nüfusun çoğunluğunun Türkmen Irkından olduğu Kerkük livasında Kifri ve Kerkük kazalarında resmi dil, Arapça Kürtçe ve Türkçe olacaktır (İ.T.C., 2003: 38-39).*

Nuri Said'in Başbakanlığı döneminde İngiltere ile Irak arasında 1930 yılında varılan ittifaka göre; İngiltere-Irak ittifakı 25 yıl daha devam edecek, İngiltere'nin Irak dışişlerinde nüfuzu sürecektir ve Irak'ta bulunan İngiliz hava üsleri kullanımda kalacaktı (Abdullah, 2003: 136). Bu haliyle Irak, Nuri Said şahsında daha uzun yıllar İngiltere'nin nüfuzu altında varlığını sürdürecekti.

2.1.2. Kral Gazi Döneminde Kerkük'te Türkmenler

Milletler Cemiyeti, 3 Ekim 1933'te Irak'ın üyeliğini kabul ettikten birkaç ay sonra Irak'ta 1933 yılında Asuri ayaklanması çıktı. Ayaklanmanın büyümesi arifesinde Kral Faysal hastalığının tedavisi için Temmuz 1933'te İsviçre'ye gitmişti. Asuri ayaklanmasının şiddetlenmesi ve bundan dolayı İngilizlerin de ısrarı üzerine Faysal, 2 Ağustos 1933'te tekrar Irak'a döndü. Kontrolde çıkan ayaklanma Faysal'ın dönmesiyle kanlı bir şekilde bastırıldı. Faysal, olaylar bittikten sonra yarım kalan tedavisi için tekrar 2 Eylül 1933'te İsviçre'ye gitti. Gittikten 6 gün sonra 8 Eylül 1933'te hayatını kaybetti (Allavi, 2016: 679-687).

Kral Faysal'ın ölümü üzerine yerine 11 Eylül 1933'te 21 yaşındaki oğlu Gazi geçti (Yıldız, 1959: 10; Sluglett, 1999: 96). Kral Gazi tam bir Arap milliyetçisiydi. Bu nedenle bir yandan Kuzey Irak'ı Araplaştırmaya yönelik adımlar atarken diğer yandan Arap ülkeleriyle birleşmeye yöneldi. Nitekim Kuveyt'in Irak'a katılmasını isteyen ilk Irak Kralı Kral Gazi oldu. Fakat İngiliz yanlısı olan Nuri Said, Kralı bu düşüncesinden vazgeçirmiştir (Şan, 2001: 25-26).

Kral Gazi'nin bu Arap milliyetçiliği taassubu kısa zamanda Kerkük'te ve buradaki Türkmenler üzerinde de etkisini gösterdi. Gazi'nin Kerkük'e ilgisi bölgede çıkarılan petroldü. Burada petrol kuyuları ilk olarak 1927 yılında açılmıştı. Petrolün diğer ülkelere ihracı için 1935 yılında Kerkük'ten Akdeniz limanları olan Hayfa ve Trablus'a ulaşan iki boru hattı açıldı. İhraç edilen Irak Petrollerinin % 80'inin üretim merkezi olan Kerkük, cazibe merkezi oldu. Petrol üretim merkezine dönüşen Kerkük, çevre yerlerden de göç aldı. Bu durum şehrin sosyal yapısında ve etnik dokusunda önemli değişikliklere neden oldu. Gelenlerin çoğunluğunu Araplar, Kürtler, Asurîler ve Ermeniler oluşturuyordu (Samancı, 1999: 108; Talabani, 2005: 32; Yazıcı, 2010: 307).

Kral Gazi, Kerkük'ün petrol nedeniyle artan öneminden dolayı burada Araplar lehine bir takım adımlar attı. Bu kapsamda Kerkük'ün güneybatısında Havice Sulama

Projesini gerçekleştirerek buraya ait düzlüklere güneyden getirttikleri el-Ubeyd ve Cebur gibi göçebe Arap aşiretlerini yerleştirdi. Bunun yanı sıra Kerkük'ten geçen Zap Nehri de kullanıldı. Bu nehirden Havici'ye su taşıyacak su kanalları inşa edildi. Böylece toprak tarım arazilerine dönüştürüldü. Türkmenlere ait bu araziler Diyala şehrinde yaşayan ve el-İzze aşiretiyle kanlı anlaşmazlıklar yaşayan el-Ubeyd aşiretine verildi. Böylece aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar Türkmen arazilerinin Araplaştırılmasına da bahane oldu. Aynı şekilde Türkmenler tarafından meskûn olan Kifri'deki Karatepe ovaları da el-Kuravi, el-Liheb gibi Arap aşiretler yerleştirildi. Büyük Zap ile Küçük Zap arasındaki Bayatlara ait olan araziler burada yaşayan Tay ve Cebur gibi Arap aşiretlere tahsis edildi. Sonuç olarak Türkmen çiftçilerin elindeki topraklar ellerinden alınarak Arap aşiretlere verildi. Bu durum Krallık döneminde ilk Araplaştırma faaliyeti oldu (Demirci, 1990: 16; Samancı, 1999: 105; Şan, 2001: 26).

Kerkük'ün Araplaştırılmasında sorun yaşanmaması için bir takım siyasi ve idari tedbirler de alındı. Bu anlamda 1933-1939 yılları arasında Kerkük'te görevlendirilen üç valinin tamamın Arap kökenli olması sağlandı (Sharif, 2012: 50). Aynı şekilde 1936-1941 yılları arasında devlet kademelerinde görev yapan Türkler, Kerkük dışına tayin edilerek Türk idari sınıfı zayıflatılmaya çalışıldı. (Demirci, 1991: 17) Araplaştırma politikalarında bazen değişiklikler de olmuyor değildi. Kerkük'teki Türkmen nüfuzunu kırmak için bazen Kürtler de kullanıldı. Mesela Kerkük Belediyesi Başkanlığına Kürt kökenli olan Habib Talabani tayin edildi. Bu başkan 1934-1949 yılları arasında tam 15 yıl görev yaptı. (Nakip, 2007: 264).

Kral Gazi döneminde Kerkük'teki Türkmenlerin durumunu zorlaştıran gelişmelerden biri de 1937 yılında Türkiye-İrak arasında imzalanan Sadabad Pakti sürecinde yaşandı. İtalya'nın 5 Mayıs 1936'da Habeşistan'ı ilhak ettiğini açıklaması Türkiye'nin güvenliği için büyük bir risk oluşturdu. Bu durum Ortadoğu'daki tüm devletler içinde aynıydı. Bu nedenle Türkiye, İran ve Irak 3 Ekim 1935 günü Cenevre'de ortak savunma düşüncesiyle bir dayanışma pakti parafe ettiler. Ayrıca aynı gün İran-İrak arasında devam eden Şattul-Arap sorunu da çözümlendi. Bu birlikteliğe daha sonradan Afganistan da dâhil oldu. Böylece bütün bu olumlu gelişmeler Sadabad Paktına vesile oldu (Koçsoy, 1991: 21).

İran’da imzalanacak olan Sadabad Paktı’nın son hazırlıkları kapsamında Bağdat ziyaret edilecekti. Dışişleri Bakanı Rüştü Aras ve İktisat Bakanı Celal Bayar, Musul-Kerkük üzerinden Bağdat’a ulaşacaklardı. Resmi karşılama töreni Kerkük’te yapılacaktı.

İki Bakan Ankara’dan Irak Büyük Elçisini de yanlarına alarak 18 Haziran 1937’de Toros Ekspresiyle yola çıktılar. Seyahat Kerkük’te büyük bir sevinç meydana getirdi. Türk heyetine karşı gösterilen bu sevgi seli karşısında Iraklı yöneticiler sert tedbirler alma yolunu tercih ettiler. Kerkük’te bulunan tarihi Türk eserler yıktırıldı. Buradaki Türk öğretmenler Irak’ın güneyine sürüldü. Kerkük’teki gecekondulara Türk olmayan unsurlar yerleştirildi. Türkiye ile kültürel faaliyetlerin hepsi yasaklandı. Türkiye’den bakan seviyesinde bürokratların Kerkük’e girmeleri yasaklandı (Çay, 1987: 27; Yakuboğlu, 1976: 20).

Kerkük ve Türkmenlere karşı yürütülen bu kültürel baskılar yeni bir durum değildi. Kültürel baskılar Kral Gazi’nin iktidarı boyunca kendini her zaman hissettirdi. Babası, Kral Faysal döneminde Milletler Cemiyeti nezdinde Irak’ın bağımsız olabilmesi için tanınan azınlık hakları, Gazi döneminde tam anlamıyla uygulanmadı. Bu haklar daha Irak, Milletler Cemiyeti’ne üye olmadan 1931 yılında hükümet tarafından çıkartılan Mahalli Diller Kanunu ile Irak tarafından tanınmıştı. Fakat Kral Gazi ve döneminde başa gelen yöneticiler Arap milliyetçisiydi. Bu nedenle kanunla belirlenip resmi bir belgede statüleri onaylanmasına rağmen, Türkmenler daha sonradan uygulanan Araplaştırma politikalarıyla bu haklarından mahrum bırakıldı. Kâğıt üzerinde kalan bu haklar göstermelik kaldı. Süreç içerisinde Türkçenin sadece Kerkük’te ancak yabancı bir dil olarak okutulmasına izin verildi. Fakat bu hak da 1937 yılında yürürlükten kaldırıldı. Türkçe, Kerkük dâhil Irak’ta tamamen yasaklandı (Zabit, 1960: 154; Şimşir, 2004: 109-111).

Bu dönemin sıkıntıları 1941 Şubatında Irak’a gizli bir seyahat yapan Bingöl Mebusu Necmeddin Sahir’in aşağıdaki gözlemlerinden daha iyi anlaşılmaktadır.

“Söylenildiğine göre, Musul, Erbil, Süleymaniye ve Kerkük mıntıkasındaki Türkler, umumiyet itibari ile gayri memnun bir hayat geçirmektedir... Bu mutasarrıflıklara son zamanlarda daha ziyade müfrit Arap taraftarı olanlar mamur edilmektedir... Şehir itibari ile Erbil ve Kerkük’te mütekâsif olarak buldukları anlaşılın Türklerin memnuniyetsizliklerini en ziyade Türkçe tedrisatın tahdidi teşkil etmektedir... Türklerin toplu olarak yaşadıkları yerlerdeki mekteplerde üç, dört yıl önce daha fazla olduğu halde son zamanlarda haftada bir iki defaya indirilmiştir. Bu hal Türk

kardeşlerimizi maruz kaldıkları mücadele bakımından çok müteessir etmiştir. Türkler bu vaziyet karşısında dil birliğini kayıp etmemek için kendi aralarında, mektep köşelerinde ve aile yuvalarında konuşma ve toplanmalarla bilhassa yeni yetişen Türk çocuklarına güzel Türkçemizi öğretmektedir.”(Sahir, 1941: 41).

Bir arşiv belgesinde anlatılan bilgilerden ise Kerkük ve Türkmenlerin Türkiye olan muhabbetlerinden dolayı yönetim tarafından ne derece baskı altına alındığı aşığıdaki ifadelerden daha iyi anlaşılacaktır.

...Ufak bir misal olarak şu bir iki hadiseyi arz edebilirim: İran veliahdının izdivacı münasebeti ile İran'a giden bir heyet ve yanlarındaki Türk askerleri Kerkük'ten geçmişler. Kerkük hududunda heyeti karşılamak isteyen bir kısım halk, dehşetli tazyike maruz kalmış, bazıları tevkif edilerek hapsolürmüşlardır. İstanbul'da harbiye mektebinde tahsilde bulunan oğluna bu tezahür hakkında mektup yazan Hızır Lutfi namındaki bir zatın bu mektubu ele geçmiş ve Hızır Lutfi Divan-ı Harp kararı ile hapsedilmiştir. Mehmet Habib namındaki fakir bir kitapçı Türk mecmualarını satmasından dolayı hapsedilmiş ve kazancı alt üst olmuştur. Bunu yapanda başlıca Irak Hükümetinin erkan-ı Harbiye reisi olan ve Türk irfan ile yetişmiş bulunan Emin Zeki paşadır.¹⁹ (B.C.A, 1941: 8).

Kerkük'te Türk heyetine gösterilen bu ilginin Irak Hükümetinin öteden beri süre gelen yok etme politikalarını daha da şiddetlendirdiğini söyleyebiliriz. Fakat bu politikaların daha da şiddetlenerek devam etmesine neden olan olaylardan birisi de Türkiye'nin bu sıralarda yürüttüğü Hatay davasının Irak Hükümetleri tarafından yanlış algılanmasıdır. Irak Hükümetleri bu meseleyi olduğundan fazla büyüterek Irak Türkmenlerini sindirmede bir bahane olarak kullandı. Bağdatlı politikacılar, Irak Türkmenlerine verilecek her hangi bir tavizin sanki Kuzey Irak'ta da yeni bir Hatay sorununu doğuracağına inandılar. Bu inanç ve yanlış algılayış 1939'lu yıllarda Irak Türkmenleri ve dolayısıyla Kerkük üzerinde de baskıların artmasına sebep oldu. Bu baskılar bir asimilasyon politikasına dönüştü. Bu asimilasyon politikalarının en fazla yoğunlaştığı yer ise Kerkük oldu. Nitekim memur atamalarında tamamen Arap-Kürt kökenli öğretmen, memur, asker, polis ve jandarma uygulamasına geçildi (Şimşir, 2004: 110-112).

2.1.3. Kral II. Faysal (Nuri Said-Abdülilah) ve Kerkük'te Türkmenler

Faysal'ın ölümü neticesinde yerine geçen genç ve tecrübesiz oğlu Kral Gazi döneminde Irak Monarşisi zayıfladı. Monarşi zayıflayınca ordu ülkenin siyasi hayatında etkili olmaya başladı. General Sıtkı 1936'da ilerde çokça yaşanacak askeri darbelerin ilkini gerçekleştirdi. Ordu hükümetin yanında yer alıp onu korumak yerine kabinelerin birbirleriyle yer değiştirmesinde hakemlik rolünü üstlendi. Ordunun Irak Hükümeti

¹⁹ Bu belgenin aslı için bkz ek: 7.

üzerinde bu denli nüfuzu, İngilizlerin ve onun içerdeki işbirlikçilerinin siyasetini olumsuz etkiliyordu. Kral Gazi, İngilizler tarafından sevilmiyordu. Bu durum onun Kuveyt'i geri almak istemesi ve İngilizlere karşı Filistin direnişini desteklemesinden kaynaklanmıştı. Ayrıca Nazi yanlısı politikaları ile Almanlar lehine hareket etmekteydi (Abdullah, 2003: 137).

Bekir Sıtkı'nın kurduğu askeri yönetim 1937 yılında onun ölümüyle son buldu. Başbakanlık Ağustos 1937'de Kral Gazi tarafından Cemil Midfai'ye verildi. Midfai ordunun politikadaki etkinliğini kırmak için çok çaba sarf etti. Muhalefeti susturmak için basına sansür getirdi. Fakat Mifdafi'nin bu çabaları sonuçsuz kaldı. Bağdat yakınlarındaki er-Reşid kampındaki subaylar 25 Aralık 1938 günü Krala bir darbe bildirisi sunarak kabinenin başına da Nuri Said'in getirilmesini istediler. Sonunda Başbakan Midfai baskılara daha fazla dayanamayarak istifa etti. Kral, hükümeti kurma görevini Nuri Said'e verdi (Koçsoy, 1991: 30; Tripp, 2000: 97).

İngiliz yanlısı Nuri Said verilen görevi geri çevirmeyerek hükümeti kurdu. Bu dönemde ordu içinde eski yönetimden kalma çıkar çevrelerinin baskısı ve gitgide artan Alman nüfuzu vardı. Bu şartlar içinde Nuri Said'in Başbakanlığı döneminde önemli olaylar meydana geldi. Bu olayların en önemlisi Kral Gazi'nin bir trafik kazası sonucu ölmesidir. Kral Gazi 4 Nisan 1939'da alkollü olduğu halde yüksek hızla arabası ile hareket halindeyken bir elektrik direğine çarpması sonucu öldü. Resmi açıklamada Kralın kafatasındaki kırıklar nedeniyle çarpışmadan hemen sonra öldüğü açıklanmıştı. Fakat Iraklılar ve özellikle de Milliyetçiler, yeterli belge olmamasına rağmen olayda Nuri Said'in ve onun arkasındaki İngilizlerin parmağı olduğundan şüphelenmişlerdi (Koçsoy, 1991: 31; Marr, 2012: 56).

Gazi'nin ölümüyle Irak yeni bir yönetim tarzı ile karşı karşıya kaldı. Krallığa Gazi'nin oğlu II. Faysal²⁰ getirildi. Kral II. Faysal, daha küçük olduğundan yerine vekâleten dayısı Abdülilah naiplik sıfatıyla geçti. Böylece Irak iktidarı, Kral Naibi Abdülilah'ın ve Başbakan Nuri Said'in eline geçti (Koçsoy, 1991: 38; Tripp, 2000: 98).

Bu gelişmeler Irak'taki İngiliz aleyhtarlığını artırdı. İngilizlere muhalefetin lideri Raşid Ali idi. İki devlet arasındaki ilişkiler bozulunca İngilizler sarsılmaz müttefiki olan Nuri Said'i devreye soktu. Fakat Irak Parlamentosu aldığı karar ile İngiliz destekçisi

²⁰ II. Faysal'ın fotoğrafı için bkz ek: 8.

Naibi ve Nuri Said'i görevden aldı. Bu sırada İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. Savaş şartlarında Irak'ta artan İngiliz düşmanlığı, İngilizlerin bu devlete sağladıkları askeri ve ekonomik yardımları kesmesine neden oldu. Bu durum üst kademedeki bir grup subayın İngiliz yanlısı Monarşiye karşı Raşid Ali önderliğinde bir darbe yapmasıyla sonuçlandı. İngiliz yanlısı Naip ve Nuri Said yurt dışına kaçtı. Böylece Raşid taraftarlarının önu açıldı. İlk hedefleri de uzun yıllar İngilizlerin hegomonik gücünün sembolü olan Bağdat'a 80 km uzaklıktaki RAF hava üssü oldu. Iraklılar üssü kapatmak için bir askeri operasyon başlatınca, İngilizler 2 Mayıs 1941'de Irak ordusuna saldırdı. Durumun kötüleşmesi üzerine Raşid Ali İngilizlerle uzlaşmak istedi. Fakat Iraklılar nezdinde İngilizlerle mücadele sürmeye devam etti. Bu mücadeleye Sünni olan ve İngiliz denetimindeki Filistin'den kaçan Kudüs Büyük Müftüsü de ilan ettiği Cihat çağrısıyla destek verdi (Polk, 2007: 105-107).

Bu sırada Kerkük'te Türkmenler, Raşid Ali'nin hükümeti kurmasından sonra onu desteklediler. İngilizlere karşı tepki olarak bir Türkmen olan Kerkük Valisi Mekki Şerbetli, Kerkük'te Petrol Şirketi'nde çalışan başta İngilizler olmak üzere yabancılardan 112 kişiyi tutuklattı. İngilizlerin 2 Mayıs 1941'deki saldırısı ve Irak'ı işgali, Kerkük'ün Türkmen halkı tarafından tepki ve endişe ile karşılandı. Bununla beraber Kerkük'teki din adamları İngilizlere karşı Cihat fetvası verdiler. Kerkük İdari ve Askeri yetkilileri İngilizlerin muhtemel bir hava saldırısına karşı önlem aldı. Fakat Kerkük'te doğrudan bir çatışma çıkmadı (Sharif, 2012: 72). Tarihler, 29 Mayıs 1941'i gösterdiğinde Raşid Ali'nin yapacak fazla bir şeyi kalmamıştı. İngilizler Bağdat'ta Raşid Ali'yi yenilgiye uğrattı. Başbakan Raşid Ali uçakla önce İran'a sonra da Almanya'ya kaçtı. Irak ordusunun üst subayları yakalanarak idam edildi. Bundan sonra Nuri Said ve Kral naibi 9 Ekim 1941'de yeni kabineyi kurdu (Polk, 2007: 107; Marr, 2012: 56).

İkinci Dünya savaşı sonunda sıcak savaş dönemi bitti soğuk savaş dönemine girildi. Yeni Dünya düzeninde artık güç odakları ABD ve Sovyet Rusya oldu. Daha önce dünya siyasetine yön veren İngiltere ve Fransa dünya siyasetinde ikinci plana düştü. İki temel bloğa ayrılan Dünya, ABD'nin başını çektiği 4 Nisan 1949'da kurulan Nato Paktını ve Rusya'nın başını çektiği 14 Mayıs 1955'te kurulan Varşova Paktı'nı doğurdu. Sovyet Rusya Komünizmi diğer devletlere ihraç etmeye başladı. Bu durum hür düşüncüyü savunan Batı ile totaliter komünist düzeni savunan doğu arasında bir mücadeleyi başlattı. Bu çerçevede Irak 1958'e kadar devam edecek olan bir süreçte Batı

ile bir entegrasyona girdi. Bununla beraber Sovyet Rusya da Orta Doğu bölgesinde nüfuz mücadelesine başladı. Böylece Sovyet Rusya Suriye ve Mısır üzerinde nüfuz sahibi oldu. Zamanla Suriye ve Mısır, Sovyet Rusya'nın sömürgesi durumuna düştü. Buna karşılık Nuri Said yönetimindeki Irak, Batıya daha da yakınlaştı (Koçsoy, 1991: 74).

2.1.3.1. Gavurbağı Katliamı (1946)

Kerkük ve Türkmenler 1930-1941 yılları arasında sistemli bir asimilasyona maruz kalmıştı. Bu yok etme politikaları Kerkük'te Türkmenler nezdinde en üst düzey memurlardan bütün Türkmen toplumunu içine alan geniş bir kitleyi hedef almıştı. Süreç içinde bu yıldırma hareketleri toplu katliamlara da neden oldu.

İngilizler savaş sonucunda küresel hâkimiyetlerini kaybetmişler dünya siyasetinde ikinci plana düşmüşlerdi. Bu durum İngilizlerin ekonomik bakımdan da yara almasına neden oldu. Nuri Said üzerinden Irak'ta devam eden siyasi nüfuzları savaş yıllarında kötüleşen ekonomileri için bir çıkış noktası oldu. Kerkük'te 1927 yılında kurdukları Petrol şirketi bu anlamda değer kazandı. Artan petrol ihtiyacı sebebiyle İngilizler, Kerkük'teki petrol kuyularını olabildiğince çok çalıştırmak zorundaydı. Savaş boyunca devam eden bu politika sonucunda, Kerkük Petrol Şirketi'nde şartlar ağırlaştı ve işçilere yapılan haksızlıklar arttı (Nakib, 2007: 124).

Kerkük Petrol şirketinde çalışan toplam 5000 kişinin çoğunluğunu Türkmen memur ve işçiler oluşturuyordu. İşçiler yapılan haksızlıkların artması nedeniyle 13 Haziran 1946'da şirket müdürüne kendi haklarını savunmaları için bir heyet gönderdi. Şirket yetkilileri işçilerin taleplerini karşılama sözü verdi (Sharif, 2012: 80-81). İşçiler, sağlıklı konutların yapılmasını veya bu olmuyorsa konut ödemesinin yapılmasını, işsizlik, yaşlılık ve malullüğe karşı sosyal sigortanın bağlanmasını, günlük asgari ücretin 250 Irak filis olarak tespit edilmesini ve 170 filis pahalılık yan ödemesinin yapılmasını, iş yerlerine gidiş-geliş için ulaşım servisinin temini, şirket işçilerine tıpkı Hayfa'daki gibi yılda 72 gün bazında savaş riski yan ödemesi yapılması ve şirketin gerekçesiz işten çıkarma ve sendika çalışmalarına karşı olan eylemlerine son vermesi gibi birçok konuda taleplerini ifade ettiler (Hürmüzlü, 2006: 92-93).

Taleplerinin karşılanmadığını gören işçiler 4 Temmuz günü greve başladılar. Şirket yönetiminin ısrarı üzerine greve ön ayak olan işçiler tutuklandı. Fakat olaylar

yatışacağına daha da büyüdü. İşçiler her gün bir Türkmen Mahallesi olan Gavurbağı'nda ki kahvelerde toplanarak gösteriler düzenlediler. Polis 12 Temmuz günü bütün Gavurbağı mahallesini kuşattı ve kahvelerde oturanları tutuklamaya başladılar. Bu durum işçilerin tepkisine yol açınca polis silaha başvurdu. Neticede 20' ye yakın işçinin ölümüne ve yüzlercesinin de yaralanmasıyla olay sonuçlandı (Nakib, 2007: 124-125). Olayın ertesi günü ölenlerin ve yaralıların yakınları Kerkük sokaklarında olayı protesto eden gösteriler düzenlediler. Gösteriler, Irak kamuoyu üzerinde de etkisini gösterdi ve akabinde bir soruşturma komisyonu tertip edildi. Soruşturma Komisyonun elde ettiği veriler şunlardı:

- 1) *Greve katılan işçiler saldırgan değil, uysalca hareket etmişlerdi.*
- 2) *Polis bu toplantının yerini ve zamanını biliyordu ve göstericiler kontrol altındaydı. Olayların yaşandığı gün her hangi bir taşkınlık olmamıştı.*
- 3) *İşçilerin hepsi silahsızdı* (Sharif, (2012: 83)'e atfen D.K.V. Kraliyet Sarayı Divan, Dosya No: 4492. 311, Tasnif No. 1, Gavurbağı Meselesi, 1946-1949, s. 4).

Bu rapor işçilerin normal grev haklarını yasal çerçeveler içerisinde kullanmalarına rağmen sebepsiz yere bir katliama maruz kaldıklarını göstermektedir. İngilizler yaşanan olayların provokatörler tarafından tertiplendiğini ifade ettiler. Hükümet çevreleri ise bu olayların arkasında komünist güçler ve Kerkük dışından kışkırtmacıların parmağının olduğunu söylediler. Bu iddiayı güçlendiren durum ise Siyonizm'le mücadele ekibi adlı örgütün Abdulcebbar el-Züheyri adındaki üyesini Kerkük'e göndermesidir. İddiaya göre; Abdulcebbar el-Züheyri burada el-Fecr'ül Cedid adında bir kitabevi açmış ve işçilerin arasına girerek onların tahrik edilmesinde önemli bir rol oynamıştı (Hürmüzlü, 2007: 149, Sharif, 2012: 80).

Bu iddianın doğru olup olmadığı konusunda henüz mevcut belgelerde yeterli bir kanıt olmasa da, Türkmenler ve onların Komünizm ile ilişkilerinin ne derece olduğunu göstermesi bakımından, Irak genelinde Komünizm'in etnik gruplara göre dağılımını gösteren bir tablo mevcuttur. Bu tabloyu Irak'ın sosyal sınıfları konusunda uzman olan Hanna Batatu'nun "*The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*" kitabında görmekteyiz.

Aşağıda Tablo:1'den anlaşılacağına göre Türkmenlerden Komünist olanların oranı Bağdat'ta 0,2 oranında olup tüm Irak'ta 3,2 oranındadır. Oranlar Kerkük'teki Türkmenler açısından düşünüldüğünde buradaki oran yok hükmündedir. Bu nedenle Kerkük'te çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu petrol işçileri komünist değerlerle

eylem yapmamıştır. Bu eylem yukarıda da değinildiği gibi İngilizlerin petrol şirketinde işçilere karşı sert uygulamalara gitmesi ve adaletten yoksun davranmalarındır.

Tablo 1: İraçi Communist Party (Fahds Organization) Religion Sect And Ethnic Origin, Higher Echelons (1941-1949)

	Fahd'm Central Committees (1941-1948)		Unauthorized Central Committees (1948-1949)		Sect of ethnic group'a estimated % in total 1947 Urban population of	
	No.of Members	%	No.of Members	%	Greater Baghdad	All of Iraq
SHİİ ARAPS	6	21.4	2	16.7	35.8	41.9
SUNNİ ARAPS	9	32.2	1	8.3	33.9	26.7
ALAWİ ARAPS	1	3.6	-	-	-	-
KURDS	2	7.1	5	41.7	3.5	11.8
TURKOMANS	-	-	-	-	0.2	3.2
PERSİANS	-	-	1	8.3	4.5	3.1
JEWS	3	10.7	2	16.7	14.9	7.0
CRİSTİANS						
ARABİZED CHALDEANS	4		1	8.3		
ARABİZED ASSYRIANS	1	21.4			7.0	5.9
ARMENNA	1					
SAABEAN ARABA	1	3.6			0.2	0.3
YAZİDİSAND SHABAKS	-	-	-	-	-	0.1
TOTAL	28	100.0	12	100.0	100.0	100.0

Kaynak: The Old Social Clases and the Revolutionary Movements of Iraq p: 231.

Bu olay, Irak muhalefeti tarafından Kerkük Katliamı olarak nitelendirildi. Olay hükümeti derinden etkilediğinden Kabine 16 Kasım 1946 tarihinde istifa etti. Yerine Salih Cibr Hükümeti kuruldu. Bu hükümet zamanında bazı konularda ilerleme kaydedilmesine rağmen yeterli memnuniyet elde edilemedi. Irak halkı 1947'de tekrar sandık başına gitti (Tripp, 2000: 118; Marr, 2012: 64).

Bu yıl yapılan seçimlerde Kerkük'te de bazı gelişmeler meydana geldi. Yapılacak olan milletvekili seçimlerinde Türk milletvekillerini destekleyen toplantılar yapıldı. Bu toplantıların biri de Musalla Mahallesinde düzenlendi. Buraya gelen öğrenci ve halk kesimi toplantıyı mitinge dönüştürdü. Bu şekilde yürüyüşe geçen halka esnaf da kepenk kapatarak destek verdi. Böylece büyük bir miting halini alan yürüyüş Musalla Mahallesi'nden Büyükbazar denilen çarşıya ulaştı. Buradan da Taşköprü'ye doğru yürüyen halk, Buğday Meydanı önünde polisle karşı karşıya geldi. Polisin barikat kurmakta olduğunu anlayan halk Türkmen milletvekilleri lehinde sloganlar attı. Topluluğun artması üzerine Polis göstericilere kaba kuvvet kullanmaya başladı.

Yürüyüşçülerden çoğu yaralandı. Polis şiddetinin artması üzerine halk dağılmaya başladı. Yine buna benzer bir olay 1949 yılında da yaşanmıştır. Bu yıl vali ve belediye başkanın Türk kökenli olmaları için binlerce öğrenci, esnaf ve halk bir miting düzenledi. Özellikle Belediye Başkanın değiştirilmesi hususunda halkın kararlılığı hükümet tarafından anlaşılınca iki ay sonra Türk kökenli olan Şamil Yakubi Kerkük Belediye Başkanlığına getirildi (Saatçi, 1996: 207-208).

Irak iç siyasetinde gelişmeler bu şekilde devam ederken dış siyasette de önemli olaylar meydana geldi. Sovyet Rusya'nın Ortadoğu bölgesine sızma düşüncesi bu bölgede Türkiye ve Irak arasında savunma iş birliği düşüncesini doğurdu (Yılmaz, 2003: 208). Irak'ın Batı dünyasına yakın olan tutumu Türkiye'nin işini kolaylaştırdı ve 1954 yılında Türkiye ve Irak arasında yoğun temaslar başladı. Bu anlamda 2 Eylül 1954'de Irak Naibi Abdulilah Türkiye'ye geldi. Bir ay sonra 9 Ekim 1954'de de Nuri Said İngiltere'den dönüşünde Türkiye'ye uğradı. 19 Ekim'e kadar Türkiye'de kaldı. Bu ziyaretlere karşılık olarak Kasım 1954'de Türk parlamento heyeti de Irak'a dostluk ziyaretinde bulundu. Bunun ardından Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Ocak 1955'te Irak'ı ziyaret etti. Bu karşılıklı ziyaretlerden sonra 24 Şubat 1955'te Türkiye ile Irak arasında Karşılıklı İşbirliği Antlaşması (Bağdat Paktı) imzalandı²¹ (Koçsoy, 1991: 92-97; Göktürk Çetinsaya, 2016: 9-10). Bu pakta daha sonradan İngiltere, Pakistan ve İran da katıldı.

Pakt, Ortadoğu Bölgesinde Sovyetlere karşı Arap ülkelerinde bir birliktelik doğurmadı. Çünkü bu dönemde Arap dünyasında iki farklı milliyetçilik fikri zuhur etmişti. Bunlardan biri Nuri Said ve yandaşlarının uzun yıllardan beri uygulaya geldikleri Iraklılık; yani "*Vataniye*" düşüncesi idi. Diğeri ise genç Iraklıların kahramanı Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır'ın kavram dünyasında şekillenen Arapçılık; yani "*Kavmîye*" hareketi idi (Polk, 2007: 119-120).

Sovyet Rusya, Arapçılık düşüncesini Mısır ve Suriye üzerinde bölgede canlı tutarak Bağdat Paktı'nı işlevsiz hale getirdi. Tarafsız kalan iki ülke vardı. Bunlar ise

²¹ Paktan sonra Nuri Said 18.12.1955 tarihinde Türkiye için bir iyi niyet mektubu gönderdi. Bu mektup şu şekildeydi: *Tebrik mesajınızdan çok çok mütehasis oldum. Nokta. Sizin ve Türkiyede ki bir çok sevimli dotlarımın samimi hislerinin ifadesine çok teşekkür ederim. Nokta. İki memleketimiz ve bütün/muntkasının refahı ve emniyetini teminde müsbet neticeler verecek hali hazır vasifelerimizde işbirliğinde devam etmeyi ümit ediyorum. Irak Halkı ve ben Türkiyede sizin gibi kıymetli bir dosta ve müttefike sahip olmakla son derece bahtiyar ve talihlidir.* (B.C.A., 1955: 1)

Ürdün ve Lübnan'dı. Orta Doğunun bu bölünmüş yapısı Sovyetlerin bölgede yayılma politikasını hızlandırdı (Yeşilbursa, 2011: 95). Bağdat Paktı sürecinde Türkiye-Irak ilişkileri olumlu bir döneme girdi. Fakat Kerkük'teki Türkmenler hala baskılara maruz kalıyorlardı. Kasım 1954 yılında Türk Parlamento Heyeti Kerkük'e bir ziyaret gerçekleştireceklerdi. Bu ziyaret öncesi Kerkük Emniyet Müdürü ileri gelen Kerküklü Türkmenleri tehdide varan ifadelerle gelecek heyete karşı hiçbir kutlama faaliyetinin yapılmamasını emretti.²²

Irak Hükümeti'nin hala devam eden baskıları nedeniyle Türkiye'de okuyan Kerküklü öğrenciler Nisan 1958'de Türk Hükümeti'ne bir muhtıra sundular. Bu muhtırada öğrenciler, siyasi sosyal ve kültürel baskıların artarak devam ettiğini ifade ettiler. Bu anlamda Yükseköğrenim için Bağdat Üniversitesi'nde Kerkük'e ayrılan kontenjan sınırlandırıldı. Kerkük'te bulunan Osmanlı devrine ait yapılardan ünlü Taş Köprü ihmal edildi ve eskiyen köprü yıktırıldı. Resmi dairelerdeki Türkçe olan daire isimleri ve tabelalar zamanla kaldırıldı ve yerlerine Arapça isimler asıldı (Şimşir, 2004: 121).

Bağdat Paktı ile olgunlaşan Türkiye-Irak ilişkileri Kerkük ve Türkmenlerin yaralarına merhem olmadı. Bundan sonra 1958 yılında patlak verecek devrim ile de Kerkük ve Türkmenler çalkantılı bir döneme gireceklerdi.

2.2. CUMHURİYET DÖNEMİ

2.2.1. Abdülkerim Kasım Döneminde Kerkük'te Türkmenler

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ortadoğu bölgesinde meydana gelen gelişmeler yukarıda ifade edildi. Bu gelişmelerden en önemlisi Arap dünyasında iki farklı

²² Nefi Demirci bu ziyaretten şöyle bahseder: *1954 yılında Türkiye'den Bağdat'a Tefrik ileri başkanlığında bir iyi niyet heyeti geldi. Heyette zamanın İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'da bulunuyordu, program gereği Kerkük'e uğrayacaktı. Bu heyet şehri gezecekti, petrol bölgesini görecekti. 1937 yılından bu yana hiçbir Türk heyeti gelmemiş, hiçbir Türk devlet adamı uğramamıştı. Kerküklüler bu heyeti sevgi dolu tezahüratla karşılamak istiyorlardı, fakat Irak Devletinin tutumu Türklere karşı zihniyeti değişmemişti, bir gün önce tanınmış Kerküklüleri zamanın emniyet müdürü tehditler içerisinde hiçbir gösteride bulunmalarını adeta emir etmişti. Buna rağmen sabahın erken saatlerde istasyon yolu gençlerle dolmuş Türk heyetini görme mutluluğuna ermek istiyordu. Herkes özellikle Lise ve Ortaokul öğrencileri çünkü bugüne kadar görmemişlerdi Türkiye'den gelen hiçbir kimseyi, hiçbir mübarek kişiyi. Saat 7.30'ta Bağdat'tan Türk Heyetini getiren Tren Kerkük İstasyonuna girdi. Bir anda bekleyenlerin coşku sevinç tezahüratı ile heyet şaşırıp beklemiyorlardı bu kalabalığı. Polis kuvvetleri içerisinde otele giren heyet ertesi gün Kerkük lisesini program gereği ziyaret etti. Son sınıflardan birisine girdiler. Günaydına karşılık hep birden ayağa kalkıp Günaydın efendim, hoş geldiniz, bir ağızdan heyecanlı ve gururlu olarak duyuldu. İçinizde kim Türk ise ayağa kalksın diyen heyet başkanının sözüne karşı biz hepimiz Türk'üz... (Demirci, 1990: 64 - 66).*

milliyetçilik akımının ortaya çıkmasıydı. Bu iki akım Cemal Abdullah Nasır ve Nuri Said etrafında bir dünya görüşü haline geldi ve Arap dünyasında bir çatlak yarattı. Bağdat Paktı'nın imzalanmasından sonra da bu iki görüş gitgide Ortadoğu Arap coğrafyasının bütünlüğünü bozdu. Mısır'da Cemal Abdullah Nasır'ın Suriye'de ise Baas Partisi'nin iktidara gelmesi bu iki görüşten Arapçılık şuurunu güçlendirdi ve bunun sonucunda 1 Şubat 1958 tarihinde Mısır ve Suriye Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu. Sovyetlerin desteğini alan bu yapılanmaya karşı Haşimi Hanedanı'na mensup Batı yanlısı monarşiler de boş durmadı ve 12 Şubat 1958 tarihinde Irak ve Ürdün'de Haşimi Federasyonu adlı bir federasyon kurdular (Küçükvatan, 2011: 87-88; Salık, 2016: 26).

Bu arada Lübnan'daki gelişmeler iki taraf arasındaki gerilimi daha da artırdı. Ülkesinde çıkan iç karışıklıklarla başa çıkmayan Lübnan Cumhurbaşkanı Camille Chamoun'un batıdan yardım istemesi üzerine Bağdat Paktı üyeleri yardım için harekete geçtiler. Nasır da Lübnan'daki muhaliflere yardım edeceğini açıkladı. Nuri Said Lübnan'a olası bir müdahaleyi engellemek için Irak'ın doğu bölgelerindeki askeri birliklerini ülkesinin batısına sevk etme kararı aldı. Doğu bölgesinden gelen birliklerin başında olan General Abdülkerim Kasım²³, Bağdat'tan geçerken ani bir baskınla 14 Temmuz 1958 günü yönetimi ele geçirdi. Darbeyi yapanlar arasında Abdülkerim Kasım ile birlikte Abdusselam Arif²⁴ de vardı. Baskın sırasında Kral II. Faysal, onun naibi Abdülilah ve Başbakan Nuri Said öldürüldü. Aynı gün Monarşiye son verilerek Cumhuriyet ilan edildi (Hazelton, 1986: 24).

Cumhuriyet ilan edildikten sonra iktidar sahipleri kendi aralarında bir iç hesaplaşmaya girdi. Darbenin iki numaralı İsmi Abdusselam Arif, koyu bir Arap milliyetçisiydi. Nasır ile de diyalogları vardı. Bu nedenle Komünist eğilimli Abdülkerim Kasım ile anlaşamadı. Kasım, Arif'i tutuklattı. Bu şekilde milliyetçiler iktidardan tasfiye edildi. İktidarı tek başına ele geçiren Kasım bundan sonra Sovyetlerle iyi ilişkiler kurdu. Sovyetlerden işlerinde uzman insanları Irak'a getirtti. Ordudaki Milliyetçi ve Baasçı subayları tasfiye etti. Bu şekilde Irak Komünist Partisi'nin etkinliği arttı. Daha önceki dönemden kalma siyasi suçlular affedildi. Aftan yararlanan Mustafa Barzani ve beraberindekiler Moskova'dan Irak'a döndüler. Kasım'ın Kürdistan

²³ Abdülkerim Kasım'ın fotoğrafı için bkz ek: 9.

²⁴ Abdusselam Arif'in fotoğrafı için bkz ek: 10.

Demokratik Partisi'ne izin vermesiyle Barzani Irak'ta özgür bir faaliyet dönemine girdi (Nakip, 2007: 129-130).

Kerkük ve Türkmenler açısından Kasım'ın iktidarı ilk başlarda umut vericiydi. İhtilalin liderlerinin radyoda verdikleri beyanatlardan Türkmenlerin Irak'ı meydana getiren üç asli unsurdan biri olmalarının kabul edilmesi Türkmenleri sevindirmişti. Beyanatlara göre bundan böyle okullarda Türkçe eğitime başlanacak, öğrenci birlikleri ve sendikalar kurulacak, bunlardan da önemlisi ilk defa Irak'ta Parlamenter sistem hayata geçirilecek ve her kesimden halk parlamentoda temsil edilecekti. Bu atmosfer içinde Türk öğretmen, doktor, mühendis ve esnaf yapılacak seçimlere hazırlanıyor ve halk şenlikler yapıyordu. Ancak ortaya çıkan bazı gelişmeler bütün bu iyimser beklentileri boşa çıkardı (Saatçi, 1996: 209).

Kerkük, bu süreçte Kürtleştirme politikalarının odak noktası haline geldi. Kürtler kendi eğitim müdürlüğü merkezlerini Kerkük'te kurmak istediklerine dair dilekçelerini Irak Eğitim Bakanlığı'na sundular. Bu gelişmeleri yakından takip eden Tabakçalı, bizzat General Kasım'a 9 Eylül 1958 tarihli bir rapor gönderdi. Raporda Kerkük'ün halkının Kürt olmadığı halde buranın Kürdistan bölgesine dahil edilmek istendiği, Kürdistan Eğitim Müdürlüğü'nün merkezinin Kerkük'e taşınarak başına bir kürdün getirileceği, Kerkük'te görev yapacak Milli Eğitim Müdürü'nün arap olması gerektiği ifade edildi (Nakip, 2007: 131).

Kürtleri cesaretlendiren bir diğer olay da Molla Mustafa Barzani'nin 22 Ekim 1958 tarihinde Süleymaniye'ye gitmek üzere Kerkük Askeri Havaalanına inmesi ve burada Kerkük'e gelen Kürt gruplar tarafından sloganlarla karşılanmasıdır. Bundan sonra Süleymaniye'ye giden Barzani burada yaptığı iki günlük ziyaret kapsamında Kürt ağalar ile görüştü. Bu görüşme sonunda 24 Ekim günü peşine taktığı yüzlerce komünist Kürt genci ile birlikte Kerkük'e döndü. Silahlı Kürt grupların Kerkük'e gelmesi şehirde tansiyonu yükseltti. Türklere karşı çeşitli sloganlar atan bu gruplar taşkınlığa sebep oldu. Bununla da yetinmeyip Türk gençlerinin kalabalık oldukları Yıldız Kahvesi'ne saldırıda bulundular. İkinci gün Komünist göstericiler saldırılarını daha da şiddetlendirdiler. Alışveriş yerlerini yağmaladılar ve Türklerin meskenlerine saldırı düzenlediler. Meşru müdafaa haklarını korumak isteyen Türkmenler yer yer karşılık verdi. Kamyonlarla Kerkük'e gelen bu grup ellerinde Kasım ve Barzani posterleri

olduğu halde Türkmenler aleyhine sloganlar atmaya başladı. Kürtler, Türkmenlere hitaben “*Buraları terk edin gidin, Kerkük Kürtlerindir*” sloganlarıyla olayları büyüttüler. Türkleri tahrik etmek için Atatürk ve bazı Türk büyüklerinin resimlerini yırttılar (Hüseyin, 1998: 219; Samancı, 1999: 165-167; Küzeci, 2004: 96).

Bunun üzerine Türklerle Kürtler arasında bir çatışma meydana geldi. Bu sırada Kerkük Garnizon Komutanı olan Hidayet Aslan, olayların büyümesini engellemeye çalışıyordu. Türkmenlere yapılan saldırılara üzülen Hidayet Aslan, daha fazla dayanamadı ve kalp krizi geçirerek öldü. Bunun üzerine Türkmenler galeyana geldi. Tam bu sırada Barzani Bağdat’a hareket ederek Kerkük’ten ayrıldı. Olaylar ikinci günde devam edince 2. Tümen Komutanı Nazım Tabakçeli halkı yatıştırıcı bir bildiri yayınladı. Hidayet Aslan’ın cenazesine katılan Türkmenler dönüşte ikinci Tümen Komutanlığı önüne kadar yürümüş herhangi bir olay çıkarmadan dağılmışlardır (Oğuz, 1987: 7).

Bu olaylardan sonra Komünist ve Kürtlerden oluşan bir heyet Bağdat’a gidip Abdülkerim Kasım ile görüşmüşlerdir. Bu görüşmede Kerkük’te bazı Türkmen evlerde silahların saklandığı ihbarını yapmışlardır. Bunun üzerine Abdülkerim Kasım Kerkük’e Türkmenlerin evini aramak üzere bir inceleme heyeti gönderdi. Kırk kişiden oluşan inceleme heyeti aşırıya giderek Türkmenlere ait evlerde yağmalama yaptılar. Bu aramalar sonucunda bazı izinli tabancalar bulundu. Olayın Türkmenler aleyhine vahametini anlayan 2. Tümen Komutanı Nazım Tabakçeli 19 Ocak 1959’da Kasım’a bir rapor gönderdi. Raporda Tabakçeli, bazı Kürt subaylarının komünist meyilli Arap subaylarla beraber Kerkük’te bazı Türklerin evlerini aradıkları bilgisini verdikten sonra kendisinin geçmişte birçok defa rica ettiği gibi II. Tümen’e mensup Kürt subayların sayısının, Arap subaylar atanmak suretiyle dengelenmesi gerektiğini belirtmiştir (Nakip, 2007: 137).

Komünistlerle iş birliği yapan Kürtler, Kerkük’te Kürdistan Eğitim Müdürlüğü tasarısını hayata geçirmek için Kerkük Öğretmenler Sendikası nezdinde yapılan seçimlerde yenilgiye uğradı. Bu seçimleri milliyetçi Araplarla iş birliğine giren Türkmen öğretmenler kazandı. Buna rağmen Kürtler ve Komünistler Bağdat’a giderek Abdülkerim Kasım’a kendilerini Kerkük Öğretmen Sendikası temsilcileri olarak tanıttılar ve Kerkük’ün Kürt eğitim bölgesine dahil edilmesini istediler. Kürtlerin ve

Komünistlerin Bağdat'ta yapmaya çalıştıkları aldatmacanın bizzat canlı şahidi olan General Nazım Tabakçeli, Kerkük'e döner dönmez 15 Şubat 1959 tarihinde Bağdat'a bir rapor daha gönderdi. Raporunda bundan önce göndermiş olduğu raporların dikkate alınması gerektiğini eğer bu raporlar dikkate alınmaz ise Kürtlerin, çoğunluğunu Türkmenlerin teşkil ettiği Kerkük'ü Kürdistan bölgesine katacaklarını, bununla genç Irak Cumhuriyeti'nin çıkarlarına ters düşeceğini ifade etmiştir (Nakip, 2007: 138).

Bu sırada 8 Mart 1959 tarihinde Musul'da Arap milliyetçisi bir subay olan Albay Abdulvahap el-Sevvaf önderliğinde Komünistlere karşı başlatılan ayaklanmadan Kerkük'teki Türkmenler de sorumlu tutuldu.²⁵ Kerkük'te 2850 kişi Turancılık suçlaması ile 375 kişi Cumhuriyet düşmanlığı ve gericilik suçlamaları ile tutuklandı. Tutuklananların çoğu daha sonradan serbest bırakıldı. Ayaklanmanın sorumluları arasında 2. Tümen Komutanı Nazım Tabakçeli de görüldü ve yargılanarak idam edildi. Nazım Tabakçeli'nin yerine 2. Tümen Komutanlığına aşırı Komünist subaylardan olan Davut el-Cenabi atandı. Davut el-Cenabi göreve atanır atanmaz ilk iş olarak İkinci Tümen Komutanlığında Arap milliyetçisi ve Türkmen subayları başka yerlerde görevlendirip yerlerine Komünist subaylar atamak oldu. Bundan sonra Komünist eğilimli değişim hareketi Kerkük'ün bütün üst kademelerinde kendini gösterdi. Moskova'da uzun yıllar eğitim almış olan Maruf el-Berzenci Kerkük Belediye Başkanlığına, Mehdi Hamid Kerkük Halk Mukavemet Teşkilatı Başkanlığına, Avni Yusuf ise Temyiz Mahkemesi Başkanlığına getirildi (İmamzade, 1986: 128-129; Said, 2012: 42).

Kerkük'teki bu tasfiye hareketi Beşir gazetesine de yansımıştır. Kerkük'te ilk sayısı 23 Eylül 1958'de çıkmış olan Beşir Gazetesi'nin yayın kadrosu baskı altına alındı. Bundan sonra 17 Mart 1959 günü gazetenin yazı işleri müdürü Mehmet Hacı İzzet tutuklandı ve sürgüne yollandı. Gazetenin yürütücüsü Habib Hürmüzlü de aynı

²⁵ Bu olay nedeniyle sorumlu tutulan Türkmenler endişe içine girmiştir. Bu nedenle rak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Başkanı Avukat Enver Yakupoğlu Başbakan Adnan Menderes'e şu telgrafi göndermiştir: *Irak'ın kuzey bölgelerinde bir askeri isyanın vuku bulunduğunu ajans ve radyo haberlerinden öğrenmiş bulunmaktayız. Tabii oldukları devletin muti ve munis bir unsuru olan ve isyan bölgesinde yaşayan bir milyona yaklaşan ırkdaşlarımızın mal ve can emniyeti hakkında haklı olarak endişe duymaktayız. Dış Türklere ve bilhassa Irak Türklerine karşı şimdiye kadar izhar etmiş olduğunuz ilgi ve şevkatinize inanmış bulunan biz Irak Türkleri bu münasebetle de ırkdaşlarımızın can ve mal emniyeti için gerekli alakayı esirgemeyeceğinizi diler, bu vesileyle en derin hürmetlerimizi sunarız.* (B.C.A., 1959: 1-2). Bu belgenin aslı için bkz ek: 11

gün tutuklanarak sürgüne gönderildi. Bir gün sonra Kerkük'ün tanınmış kültür adamlarından Beşir Gazetesinin başyazarı Avukat Ata Terzibaşı da tutuklandı. Aynı gün Beşir Gazetesinin yayın hayatına son verildi (Saatçi, 1996: 216).

Sonuç olarak çoğunluğu Türkmen olan Kerkük ve buradaki Türkmenlerin sahip olduğu idari kadrolar süreç içinde kademeli olarak bir tasfiye siyasetine maruz kaldı. Yetki sahibi Türkmenler etkisiz hale getirildi. Türkmenler maddi ve manevi anlamda bir erozyona muhatap bırakılarak gelecekte yapılacak olan katliama bir nevi önceden hazırlık yapıldı.

2.2.1.1. Kerkük Katliamı (1959)

Kraliyet rejimini deviren darbenin, birinci yıl dönümü münasebetiyle 14 Temmuz 1959'da Kerkük halkı da kutlama hazırlıkları içindeydi. Hava çok sıcak olduğu için resmi geçidin saat 18.00'de başlaması kararı alındı. İki resmi geçit meydana gelmişti. Bunlardan birinci resmi geçit Türkmen bürokratlar ve Türkmenlere ait mesleki sendikalar bünyesinde doktorlar, avukatlar, memurlar, işçiler ve çoğunluğu Türkmenlerden oluşan halktı. Bununla beraber diğer bir resmi geçit ise hazırlık içindeydi. Bu resmi geçit, Belediye Başkanı Maruf Berzenci ve komünist olan resmi yöneticiler, İleri Gençlik, Barış Severler, Devrimci Öğretmenler ve Halk Mukavemet Teşkilatı gibi komünist kuruluşlar ve yüzlerce militandan oluşan bir toplulukta (Hürmüzlü, 2006: 107; Nakip, 2007: 140).

Kutlamanın daha ilk zamanlarında güzergâh meselesi yüzünden bir gerginlik meydana geldi. Komünist örgütler ısrarla Türkmenlerin kalabalık alışveriş merkezi olan Memlûciye Pazarı'ndan geçmek istedi. Fakat Türkmenler buna karşı çıkınca, İkinci Tümen Komutan Yardımcısının direktifi üzerine komünistlerden oluşan ikinci geçit alayının, Kerkük'ün ana caddelerinden olan ve yine Türkmenlerin yoğun olduğu Atlas Caddesi'nden geçmesi kararlaştırıldı (Said, (2012: 44)'e atfen, Dâr-ül kütüp ve'l-Vesâik el-Vataniye Arşivi, Dosya No: 4206062/1445, Belge No:1, s.6). Fakat ikinci geçit alayı Atlas Caddesi'nden geçerken içlerindeki Kürt komünist militanlar, Türkmen kahvehanelerin önünde Türkmenleri hedef alan gericilik, Turancılık ve faşistlik gibi suçlamalar içeren sloganlar attı (Said, (2012: 44)'e atfen, DKVV Arşivi, Dosya No: 4206062/1445, Belge No:1, s.6). Buradan hareket eden konvoy Türkmenlerin çoğunlukla oturduğu 15 Temmuz Kahvesi'nin önüne gelince silah sesi duyuldu. Bu olay

ile birlikte Türkmenlerle Kürt ve Komünist militanlar arasında üç gün üç gece sürecek olan olaylar başladı (Batatu: 1978: 915).

Ateş sesinden sonra büyük bir panik yaşandı ve otomatik silahların ateşlenmesi ile halk sağa sola kaçışmaya başladı. Militanların hedefi 14 Temmuz Kahvesi ve buranın sahibi olan Osman Hıdır oldu. Bu kahveyi talan eden militanlar, Osman Hıdır'ı ayaklarına ip bağlayarak motorlu araçlarla ölünceye kadar yerlerde sürüklediler (Said, (2012: 44)'e atfen, DKVV Arşivi, Dosya No. 4206062/1445, Belge No: 1, s.5; Ceridet-ül Hürriye, Y.7, S.1479, 30 Eylül 1959). Bu olaydan sonra şehrin her yerinde olaylar büyüdü. İkinci Tümeğe bağlı askerler ile Halk Mukavemet Teşkilatı, Demokrat Gençler ve Çiftçi Derneğine mensup gruplar Kerkük'te her yerde Türkmenlere saldırıda bulundu. Bu gruplar Türkmenlerin mağaza, depo ve evlerini basıp tahrip ettiler ve mallarını yağmaladılar (Said, (2012: 44)'e atfen, DKVV Arşivi, Dosya No: 4206062 / 1445, Belge No: 1, s.1-7).

Yağmalamalar devam ederken Halk Mukavemet Teşkilatı'na mensup militanlar silahlanmak için Kerkük Polis Müdürlüğü'ne saldırdı fakat müdürlüğün direnişii nedeniyle buradaki silahları ele geçiremediler (Said, (2012: 44)'e atfen, Ceridet-ül Hürriye, Y.7, S.1480, 1 Ekim 1959). Bu arada İkinci Tümeğe Komutanlığı şehirde sokağa çıkma yasağı ilan etti. Sokağa çıkma yasağına rağmen militan gruplar Vatansaver Cephesi adı altında bir bildiri yayınladı ve bütün mensuplarına seferberlik çağrısında bulundular (Said, (2012: 44)'e atfen, DKVV Arşivi, Dosya No: 4206062/ 1445, Belge No: 1, s.7). Gece geç saatlere kadar süren kargaşa, ikinci günün sabahında tekrar başladı. İkinci Tümeğe tarafından silahlandırılan Halk Mukavemet Ordusu militanları Türkmenlere saldırmaya başladı. İkinci Tümeğe Komutanlığı şehirde asayişii sağlamak için Dördüncü Tugaya yetki vermiş fakat bu tugaya bağlı askerler de tam tersi Halk Mukavemet Teşkilatı ile birlikte hareket ederek Türkmenlere saldırıda bulundular. Bu sırada yakalanan Türkmen ileri gelenleri, İkinci Tümeğe Komutanlığınca istedikleri bahanesiyle Kerkük Kışlası'na götürülerek, burada kurulan sözde halk mahkemesi tarafından yargılanıp idam edildiler. İmam Kasım Polis Merkezi'ne saldırıp bu sefer buradaki silahları yağmalamayı başaran militanlar, Türkmenlerin olduğu evleri basıp onlardan bazılarını kaçırdılar. Bazılarını da hemen oracıkta aileleri önünde katlettiler (Said, (2012: 45)'e atfen, DKVV Arşivi, Dosya No: 4206062/1445, Belge No:1; Ceridet-ül Savre, S. 262, 21 Eylül 1959; S. 264, 23 Eylül, 1959). Katliam sürerken

Türkmenlere ait mağaza, dükkân, ev ve depolar yağmalandı. Yağmalamaya katılmak için Kerkük dışından birçok eylemci geldi (Said, (2012: 45)'e atfen DKVV Arşivi, Dosya No: 4206062 /1445, Belge No: 1; Dosya no: 4206061/712, Belge no: yok).

Atlas ve Alemeyn Sinemaları başta olmak üzere tüm sinema binaları havan toplarıyla çökertildi. Şehir ablukaya alındı ve tüm girişler ve çıkışlar yasaklanarak dışarıdan gelebilecek yardımlar engellendi. Fakat bu ablukayı yarmayı başaran Albay Abdullah Abdurrahman Bağdat'a giderek durumu Abdülkerim Kasım'a anlattı. Kasım, bir piyade alayını ancak katliamın üçüncü gününün sonunda gönderebildi. Bağdat'tan gönderilen askeri birlikler Kerkük'e girip çoğu Kürtlerden oluşan Dördüncü Tugay askerlerinin silahlarına el koydu. Fakat iş işten geçmişti. Katliamcılar zaten hedeflerine ulaşmıştı. Resmi rakamlara göre 25 şehit ve 130 yaralı vardı (Hürmüzlü, 2006: 108-109).

Katliamı bir haber olarak ilk kez duyuran Şam, Kahire ve Beyrut radyoları oldu. Fakat bu haberler abartılmış ve olduğundan farklı bir algı ile verilmişti. Bunun nedeni Suriye ve Mısır arasında bu sıralarda kurulan Arap birliğiydi. Bu devletler, Kerkük Katliamını Irak'taki milliyetçi bir ayaklanmaya yoruyor ve Irak milliyetçilerini başa geçirmek istiyorlardı. Olay ile yakından ilgilenen diğer bir devlet ise İngiltere idi. Bu ilginin nedeni İngilizlerin ekonomik kaygılarıydı. Londra Radyosundan ilk açıklama şöyle olmuştur: "*Kerkük'te meydana gelen hadiseler esnasında İngiliz Petrol Şirketi mallarına herhangi bir zarar gelmemiştir.*" Bu açıklamalar TRT haberlerinde de aynen yer almıştır. Amerikan gazetelerinde ise haber iki defa farklı tarihlerde yer almıştır. Beyrut kaynaklı haberlerde ise konu birçok ihtimalle değerlendirilmiştir. Onlara gelen bilgilere göre çatışmaların komünistlerle milli güçler arasında yaşandığını, bir diğer kaynaktan aldıkları habere göre ise olayların Kürtlerle Türkmenler arasında patlak verdiğini ve 20 ila 60 arasında kişinin öldüğünü, Bağdat'tan bir tahkikat heyetinin Kerkük'e hareket ettiğini kaydetmektedir. Moskova radyosunun 20 Temmuz 1959 tarihli yorumuna göre ise Kerkük şehrinde meydana gelen olayların müsebbibinin Türkiye ile sıkı temasları bulunan para ile tutulmuş emperyalist uşaklar olduğu iddiasıdır (Nakip, 2007: 145). Haber, Türk basınında ise ilk olarak 19 Temmuz 1959 günü genişçe bir şekilde yer almaya başladı.²⁶ Bu günün akşamı Dışişleri Bakanı Fatin

²⁶ Milliyet Gazetesinin haberi şu şekildeydi: "*Irak'ta silahlı çatışma oldu. Kerkük'te halk polisle çarpıştı.*" (Milliyet, 1959: 1), Cumhuriyet Gazetesinde ise şu şekildeydi: "*Komünistlerin, Türklere zayıf*

Rüştü Zorlu, İsviçre'den Ankara'ya döndü. Gelir gelmez Bakanlığa giderek geç saatlere kadar katliam hakkında bilgi aldı ve gelen haberleri değerlendirdi. Bağdat büyükelçisi Fuat Bayramoğlu katliam ile ilgili haberleri vermek üzere Ankara'ya gelerek Zorlu ile görüştü. Gerekli talimatları alan Bayramoğlu Bağdat'a geri döndü. Beraberinde Türk Hükümetinin Irak'tan istekleri ile birlikte Başbakan Adnan Menderes'in bir mesajını da General Kasım'a götürdü. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, 21 Temmuz günü Irak'ın Ankara Büyükelçisi Talip Muchtak'ı bakanlığa çağırdı. Kerkük Katliamından dolayı Türk Hükümetinin ve Milletinin derin üzüntü duyduğunu söyleyerek Irak'taki soydaşlarımızın can güvenliklerinin garantisini istedi. Bir gün sonra Bağdat Büyükelçimiz Bayramoğlu da Irak Dışişleri Bakanı Haşim Cevat'a çıkarak Kerkük Katliamı hakkında girişimlerde bulundu. Bu faaliyetlerin ardından 25 Temmuz günü Türk Dışişleri Bakanlığı bir açıklamada bulundu. Açıklamada Kerkük'te meydana gelen olaylarda 30'a yakın Irak vatandaşı Türk'ün öldüğü belirtildi.²⁷ Buna benzer olayların bir daha yaşanmayacağına dair Irak Dışişleri Bakanlığı'ndan güvence aldıklarını duyurdular (Şimşir, 2004: 133-134).

Kasım, 29 Temmuz 1959 tarihinde olayla ilgili bir basın toplantısında "*Kerkük'te yaşananlar planlanmış bir komplodan öteye geçemez*" yorumunda bulundu. Bu toplantıda gazetecilere katliamdan geriye kalan toplu mezarların, cesetleri mezarlara yuvarlayan buldozerlerin ve elektrik direklerinde asılı cesetlerin fotoğraflarını göstererek bunların Barbarların ve Hülagu'nun yaptıklarından geri kalmadığını söyledi. Bundan sonra Kasım şöyle devam etti: "*İnanın ne zamanında Hülagu bu vahşeti yaptı ne de Siyonistler. Sorarım size, bunu yapanların demokratik örgütler olduklarını iddia etmeleri ne kadar gerçekçidir?*" Komünistleri ve Kürt Partileri suçlayan bu konuşmasından sonra kurumları ve partileri suçlamayı doğru bulmadığını ve sorumluların bireysel olarak cezalandırılacağını ilan etti (Tarabya, 2007: 168).

Kasım olayın şiddetinden şoka uğramış Türkmen vatandaşlara başsağlığı dileklerinde bulunarak, bu cinayetlerden sorumlu olanlardan hesap sorulacağı sözünü

verdikleri Kerkük havaliasnde hükümet kuvvetlerinin vaziyete hakim oldukları bildiriliyor" (Cumhuriyet, 1959: 1).

²⁷ Kerkük Katliamı'nın Türk kamuoyunda yaratacağı olumsuz etkileri engellemek için Hükümet 02.10.1959 yılında bir yasak kararı almıştır. Bu yasak kararı şu şekildedir: *14-16 Temmuz 1959 tarihleri arasında Kerkük'te vukubulan hadiselerle alakalı resim, film ve sair dökümanların Türkiye'ye sokulmasının ve dağıtılmasının menedilmesi; Dahiliye Vekaletinin 7/9/1959 tarihli ve A.1/91173-3/85402 sayılı yazısı üzerine, 5680 sayılı kanunun 31inci maddesine göre, İcra Vekilleri Heyetince 2/10/1959 tarihinde kararlaştırılmıştır.* (B.C.A., 1959: 1).

verdi. Bu konuşmadan birkaç gün sonra Ağustos 1959 tarihinde Bağdat Radyosunun yeni bir stüdyosunun açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

Kerkük'te Türkmen kardeşlerimizin uğradığı felaketlerden dolayı yüreğim kan ağlarken bu radyo tesislerini açıyorum. Kerkük hadiseleri içten ve dıştan anarşistlerin tahriki ile meydana gelmiştir. Bunlar muhakkak cezalarını göreceklidir. Kerküklüleri anmak için ilk programın Türkmen kardeşlerimizin öz dilleri ile başlamasını rica ederim (Şimşir, (2004: 135), e atfen, T.C. Dışişleri Bakanlığı Siyaset Planlama Grubunun Kerkük Olayları hakkında notu, 6.1.1960, No: SPG 6 (60).

Bu gelişmelerden bir süre sonra Kerkük Katliamının baş sorumlusu Davud al-Cenabi ve 260 kişi tutuklandı. Askeri mahkemede yargılanan elebaşlarının bazıları idam cezasına çaptırıldı. Bazıları da hapis cezası aldı. Geri kalanlar da suçlu olmalarına rağmen serbest bırakıldı. İdam cezasına çaptırılanlar ise Kasım dönemi boyunca cezaları infaz edilmedi (Saatçi, 1996: 220).

Hükümetin eli kanlı canilerin serbestçe dolaşmasına izin vermesi Türk toplumunda bir infiale sebep oldu. Bir süre sonra bu caniler beklenmedik zamanlarda teker teker öldürülmeye başlandı. Böylece Bağdat yönetiminin yerine getiremediği adaleti bir takım isimsiz Türkmenler yerine getirmiştir (Said, (2012: 51)'e atfen Irak Milli istihbarat Teşkilatı, Belge No:M7/3513, Tarih: 15.09.1979).

Olayın genel olarak Kürtler tarafından Kerkük'te çoğunlukta olan Türkmenlere karşı bir eylem olduğu İngiliz arşivlerinde de tespit edilmiştir. Bu konu ile ilgili Erşat Hürmüzlü İngiliz arşivlerinde 18-24 Temmuz 1959 günlü İngiltere'nin Bağdat Büyükelçiliğinin Londra Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği iki raporda²⁸ Kerkük'te yaşanan olayların planlı olarak Türkmenlere karşı yapılmış olduğunu göstermektedir.²⁹

²⁸14 Temmuz günü:

1) Hadiselerin başlangıcı. Halk Direnişi kuvvetlerinin desteklediği bir Kürt grubun, Türkçe yazılı bir zafer takını protesto etmek için, bir Türkmen kahvesine saldırmayı, kahveyi kundaklamayı ve sahibini öldürmesiyle başladı.

2) Bundan sonra Türkmen mahallelerine geniş çaplı bir saldırı başlayarak, Türkmenlerden ileri gelen bazı kişiler öldürüldü, işyerleri ve hükümet binaları yakıldı. Saldırganlar silahlan, ele geçirdikleri bir polis karakolundan temin ettiler.

3) II. Tümenin Kürt mensupları, Halk Direnişçileri ve öteki saldırganlarla birlikte Türkmenlere saldırdı. Yayınlanan sokağa çıkma yasağına Kürtler uymadı, Türkmenlerden bir bölüm vatandaşa eski bir kaleye iltica ederek kendilerini korumaya çalıştı.

15 Temmuz günü:

1) Kerkük, gün boyu Kürt grupların ve Halk Direnişçilerinin elinde kaldı.

2) Kürt saldırganlar, II. Tümen mensubu isyancı askerlerin desteğiyle kaledeki Türkmen vatandaşlara saldırıya kalkıştı. (Hürmüzlü, 2006: 119, 122).

²⁹ İngiliz Gazetelerinde de Türkmenlere yönelik bir haksızlık yapıldığı haberleri yapılmıştır. Bu anlamda bir haberde şu ifadeler geçmektedir: "Irak sıkıntı içindedir. Komünist tehlikesi büyüktür. Kerkük'ün yerleşimcileri olan Türkmenler acı çekmiştir." (Birmingham Daily Post, 1959: 12).

Nitekim öldürülenlere baktığımızda Ata Hayrullah, İhsan Hayrullah, Kasım Neftçi, Osman Hıdır, Seyyit Gani Nakip, Abdullah Beyatlı ve Cahit Fahrettin gibi isimler Kerkük'ün hem tanınmış ailelerindendi hem de Türkmen davasının ileri gelenlerindendi (Irak Türkmenleri Şehitler Albümü, 1993: 13). Bu insanların hepsi 14 Temmuz günü meydana gelen arbedelerde değil, çoğu 15 ve 16 Temmuz günleri hedef olarak seçildikten sonra öldürülmüşlerdir. Bazıları II. Tümen Komutanlığı'na götürülme bahanesiyle öldürülmüş, bazıları evinden çıkarılarak sokaklarda sürüklenerek öldürülmüş, bazıları da evinin içinde çocuklarının gözleri önünde öldürülmüştür. Bütün bunlar katliamın hedefinin Türkmenler olduğunu göstermektedir (Nakip, 2007: 166).

Kerkük Katliamından sonra Kasım'ın Türkmenler lehine olan yaklaşımları Kerkük'teki Türkmenleri bir nebze de olsa rahatlatmıştı. Nitekim Irak genelindeki bütün Türkmen Öğretmenleri buluşturan bir eğitim kongresi 28-30 Ağustos 1959 tarihinde Kerkük'te düzenlendi (Dakuki, 1999: 103; Ertuğrul, 2006: 142).

Üç gün süren bu kongrede merkezi hükümete sunulmak üzere Türkmenlerin eğitim ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçların nasıl karşılanacağına ilişkin bazı kararlar alındı. Kerkük'te alınan bu kararlar ile Türkmenler bir takım haklar elde etti. Bu anlamda Türk bölgelerinde var olan ilkokullarda Türkçe okutulacak bunun yanı sıra öğretmenler için de kurslar açılacaktı. Yapılan bu çalışmalar kapsamında yaşlılar içinde okuma kitapları hazırlanacak ve köylerde de eğitim merkezleri kurulacaktı. Alınan kararlarda Türkmenlerin üniversite konusu da ihmal edilmedi. Bu kapsamda üniversitelerde bölgelerin ihtiyaçları nispetinde Türk öğrenci kontenjanı ayrılacak ve bu öğrenciler her yıl yabancı ülkelerde eğitim görmek üzere yurt dışı eğitimi projelerinde görevlendirileceklerdi. Görevlerini başarıyla bitiren öğrenciler, öğretmen olarak ortaokul ve liselerin öğretmen ihtiyaçlarını karşılayacaklardır. Ayrıca, Türkçenin yaygınlaşması için bir basımevinin kurularak bu basımevi kanalı ile Öğretmenler sendikası tarafından hem Türkçe hem de Arapça bir dergi çıkarılması ve bu anlamda edebiyatçılara yardım edilmesi kararı da alındı³⁰ (Saatçi, 1996: 221-222).

³⁰ Kerkük'te yapılan bu çalışmalar ile beraber Türkiye'de de burada yaşayan Türkmenler tarafından bir takım diplomatik girişimlerde bulunulmuştur. Bu anlamda Başbakan Adnan Menderes'e Irak Türkmenlerinin sorunlarına ve bu sorunların çözümlerine ilişkin bir mektup gönderilmiştir. Mektupta:

1- Irak Türklerinin hak ve hürriyetlerinin, can ve mal emniyetlerinin sağlanmasına matuf tedbirler meyanında olmak üzere Irak Hükümetinin dikkatinin çekilmesine,

2.2.2. Abdüsselam Arif Döneminde Kerkük'te Türkmenler

Abdülkerim Kasım hem iç siyasette hem de dış siyasette bir takım yanlış politikalar benimsedi. Bu politikalar, onu giderek yalnızlaştırdı ve sonunda Abdülkerim bir ihtilal ile devrildi. İç siyasette müttefikleri olan Komünist ve Kürtleri kendinden uzaklaştırdı. İlk olarak iktidarı kazanmasında en büyük destekçileri olan Komünistleri tasfiye etti. Komünistlerin, Musul ve Kerkük olaylarında rollerinin olduğu anlaşılınca, Abdülkerim Kasım Komünistlerin devlet kademelerinde yer tutmuş önemli yerlerde olan bürokratlarını görevlerinden aldı (Koçsoy, 1991: 122). Bundan sonra Kasım, önce iktidarı kazanmasında ona yardımcı olan Komünistleri sonra da iktidara gelmesinde ona en büyük desteği veren Kürtleri tasfiye etti. Kürtler ile arasındaki anlaşmazlık, Kasım'ın kuzeyde bir Kürt Devleti'nin kurulmasını geciktirmesi nedeni ile olmuştur. Bunun için Barzani ile arası açıldı ve bir süre sonra Barzani isyan etti. Kasım, bu durum karşısında Barzani'ye muhalif olan bir takım Kürt aşiret reislerini Bağdat'a davet ederek onlara çok miktarda para ve silah yardımı yaptı. Bu şekilde güçlenen aşiretler, Barzani'ye saldırdı. Bu aşiretler Barzani karşısında başarısız olunca Kasım, Irak Ordusu'nu Barzani üzerine sevk etti. Fakat Irak Ordusu'nda bulunan Komünist ve Kürt subayların isteksiz olması bilhassa da Hava Kuvvetleri Komutanı olan Celal Avkati'nin operasyonlarda gevşek davranması sonucu, Barzani tam olarak tahakküm altına alınamadı. Bu gelişmeler Abdülkerim Kasım'ı iç siyasette zora soktu (Yakuboğlu, 1976: 26, 37).

Dış siyasette ise Kasım, 1961-1962³¹ yıllarında büyük tepkilerle karşılaşacağı bir takım adımlar attı. Kasım Kuveyt'in bağımsızlığını ilanı arifesinde buranın Irak'a ait olduğu iddiasını ortaya attı. Bunun üzerine Kuveyt Kralı paniğe kapılarak İngiltere'den askeri yardım istedi. Bununla yetinmeyen Kral, Arap ülkelerinden de yardım istedi.

2-Irak Türklerinin meşru müdafaaaları için gerekli tedbirlerin alınmasına,

3-Irak Türkleri için her sene muayyen burs kontenjanı ayrılmasına,

4-Halen Türkiye'de tahsilde bulunan ve her bakımdan itmada şayan ekli sunulan listede isimleri beyan olunan talebelere burs tahsisine

5-Tahsil etmek isteyen Irak Türklerinin kolayca pasaport alabilmeleri için fakülte ve okullara aday kaydı işlerinin kolaylaştırılmasına,

6-Irak Türk talebelerinin yurtlara alınmalarına kolaylık gösterilmesine

İhtisas yapmakta olan Irak Türklerine maddi yardım yapılmasına

7-Türkiyede çalışmak isteyen Irak Türklerine çalışma müsaadesi verilmesine, emir ve dalaletlerini istirham ederiz (B.C.A., 1959: 1-3). Bu belgenin aslı için bkz ek: 12

³¹ Bu dönemde Kerkük bölgesinde Mustafa Barzani'ye bağlı Kürt aşiretlerle Türkmenler arasında bir iç savaşın haberini The Sphere Gazetesi şu şekilde vermekteydi: “Kuzey Irak'taki Kerkük bölgesinde, Irak'taki bir Türk azınlık olan Türkmen kabileleri ve komünist yanlısı Irak lider Komiseri Mustafa Barzani'ye bağlı olan Kürt aşiretleri arasında savaş var. İstanbul'dan gelen haberlere göre, 800 Türkmen kabilesi kuzeydoğu Türkiye'ye sığındı.” (The Sphere, 1961: 6).

Kuveyt'e İngiliz ve Arap askeri kuvvetleri sevk edildi. Bütün bunlardan sonra Kasım Kuveyt'e bir askeri harekât düzenlemeye cesaret edemeyince itibar kaybına uğradı (Koçsoy, 1991: 123).

Sonuçta, içeride Komünist ve Kürtlerin desteğini kaybeden, dışarıda ise Kuveyt meselesi yüzünden itibarını kaybeden Kasım yalnız kaldı. Destekçileri yanından uzaklaştı. Böylece birçok kesimi karşısına almasından yararlanan Abdüsselam Arif ve Baas Partisi yer altı faaliyetleri ile orduda yapılandılar. Arif ve Baas Partisi 8 Şubat 1963'te savunma bakanlığı binasına girerek Kasım'ı ele geçirdiler ve acele bir Divan-ı Harp mahkemesi kurarak Kasım'ı idam ettiler.

Darbeyi yapan Ulusal Devrim Komuta Konseyi, Albay Abdüsselam Arif'i cumhurbaşkanlığına, tanınmış bir Baasçı olan Hasan el-Bekr'i de başbakanlığa getirdi (Polk, 2007: 129-130; Kerküklü, 2015: 33). Abdülkerim Kasım darbe sonucu iktidardan düşünce Kerküklü bir Türkmen Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi ile görüştü ve bu görüşme üzerine Büyükelçi, 12 Mart 1963 günü Ankara'ya bir rapor³² gönderdi. Bununla beraber Kerkük'te de Türkmenler boş durmadı ve 8 Mart 1963 yılında Ata Terzibaşı başkanlığında Irak Cumhurbaşkanı Abdüsselam Arif'e çıktılar ve bazı taleplerde bulundular.³³ Bu girişimler sonuç verdi. Kasım döneminde idam edilemeyen 1959 Katliamı'nı gerçekleştirenler ve suçları sabit görülen katiller 23 Haziran 1963'te

³² Kerküklü saygıdeğer bir soydaşımızla görüştim. Anlattıkları şudur: Kürtlere özerklik verilirse Irak Türklerinin durumu kaygı verici bir aşamaya girecek. Şimdiye kadar Irak Türklerine karşı hep ayrımcılık yapıldı, farklı muamele edildi. Eski Iraklılar, Türklerin yaşadığı yerleri Araplarla Kürtler arasında bir tampon bölge olarak görüyordu, şimdiki genç Araplar ise bunu takdir etmiyor ve Türkleri eritmeyi amaçlıyor. Irak Türkleri, Kürtlerle mi yoksa Araplarla mı işbirliği yapmalı? Nüfus bakımından Araplar ve Kürtlerden sonra üçüncü sırada olan Irak Türkleri de hak aramalı, girişimlerde bulunmalıdırlar. Soydaşımız, Türk basınının Kerkük Türkleriyle ilgilenmesini rica ediyor (Şimşir, (2004)'e atfen, D. B. T.C. Bağdat Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na Telefon, 12.03.1963, No:72).

³³ Bu talepler şunlardır:

- 1) Türk Bölgelerinde Türkçe öğretim yapılması
- 2) Türk bölgelerine Türk idareciler atanması ve yükseköğretim görmüş Türk gençlerinin kendi bölgelerinde görev yapmaları Yeni Irak Anayasasında Kürtlere de yer verilmesi,
- 3) 1959 katliamından ders alınarak Türk bölgelerine hiçbir komünist ve Kürt asker gönderilmemesi,
- 4) Kerkük petrolleri gelirlerinin bir bölümünün Türk bölgelerinin kalkınmasına harcanması ve petrol şirketlerine memur ve işçi alınırken Türklere öncelik verilmesi,
- 5) Bağdat üniversitesine ve yurtlara öğrenci alınırken Türklere de kontenjan tanınması,
- 6) Kerkük katliamı suçlularına verilen cezaların infaz edilmesi,
- 7) Kerkük ve Erbil taraflarındaki Kürt aşiretlerinin silahsızlandırılması,
- 8) Türk bölgelerinde Türkçe öğretim yapılması
- 9) Biri Bağdat'ta, diğeri Kerkük'te olmak üzere iki Türkçe gazete çıkarılmasına izin verilmesi.(Şimşir, (2004)'e atfen, D.B. Dışişleri Bakanlığından Bağdat Büyükelçiliği'ne yazı, 23.03.1963, No: 360.250/5).

cezalarını Kerkük'ün iki ayrı meydanında halka açık bir şekilde idam edilerek çektiler (Demirci, 1990: 84; Demirci, 1991: 25).

Darbeden sonra Kasım taraftarı binlerce insan öldürüldü. Bu temizlik harekâtından sonra rahat bir nefes alan Konsey üyeleri, kendi aralarında bir anlaşmazlığa düştüler. Bu anlaşmazlığın başlıca sebebi Nuri Said döneminden beri devam edegelen ve Kasım döneminde de etkisini sürdüren bir siyasi kararsızlıktı. Bu siyasi kararsızlık iki farklı görüşün çatışmasını doğurdu. Bu çatışmada Arif, “*Kavmiyetçi*” çizgide bir Pan-Arap Devleti kurmak isterken, Baasçılar ise “*Vataniyye*” çizgisinde müstakil bir Irak Devleti hayal ettiler. Her iki taraf da kendi tabanlarında bir örgütlenmeye giderken, Irak bir iç savaşın sancılarını yaşadı. Çatışma, Arif'in 18 Kasım 1963'te Baasçıları bir darbe ile tasfiye etmesiyle sonlandı (Polk, 2007: 129-130).

Yönetimi tamamen ele geçiren Abdüselam Arif devletin zayıflayan ekonomisini düzeltmek için devletçilik politikasını tatbik etti. Ancak ekonominin durumu düzelmeyince liberal bir anlayış içerisine girdi. Bunun için Eylül 1965'te Başbakanlığa liberal bir isim olan Abdurrahman el-Bazzaz getirildi. Fakat ekonomi düzeltilemedi (Saatçi, 1996: 226; Güzel, 2005: 24).

2.2.3. Abdurrahman Arif döneminde Kerkük'te Türkmenler

Abdüselam iç politikada Cemal Abdül Nasır'ın etkisinde kalarak Kürtlerle ateşkes imzaladı. Ama bu ateşkes fazla uzun sürmedi. Dış politikada Mısır ile askeri ve ekonomik ilişkiler geliştirildi. Fakat bir türlü siyasi denge sağlanamadı. Darbe girişimleri birbirlerini izledi. Arif, Basra'dan Bağdat'a doğru giderken Nisan 1966'da bir helikopter kazası nedeniyle öldü. Abdüselam Arif döneminde devletin Baasçı kadrolardan temizlenmesi konusunda abisine çok yardımı olan Abdurrahman Arif, Irak Devrim Komuta Konseyi tarafından Devlet Başkanı olarak ilan edildi.

Irak Devleti'nin yeni Başbakanı Abdurrahman Arif seleflerine göre daha barışçıl bir yönetim sergiledi. Nitekim önemli bir iç sorun olan Kürt meselesini resmi bir anlaşma ile çözüme kavuşturarak Kürtlerle ilk ciddi diyalogu başlattı. Bunun yanı sıra bir önceki dönemde ordudan ihraç edilen Baas Partisi mensuplarının yeniden eski görevlerine dönmelerini sağladı. Ancak bunu yaparken tedbiri elden bırakmamış, kritik yerleri Baasçılara vermekten kaçınmıştır (Güzel, 2005: 53).

Bu politikalarla Irak, bir barış dönemine girdi. Bu dönem, Kerkük ve Türkmenler açısından da kısmen olumlu geçti. Abdurrahman Arif döneminde Kerkük ve Türkmenler'in durumunu o sıra Bağdat Büyükelçiliğine yeni atanan Petrev Subaşı, 29 Ağustos 1968 tarihinde Ankara'ya göndermiş olduğu raporunda³⁴ anlatmıştır. Rapordan anlaşıldığına göre bazı aksaklıklar olsa da Kerkük'teki Türkmenler daha önceki dönemlerle karşılaştırıldığında daha huzurludurlar diyebiliriz. Bu dönemde Irak yönetiminde Türkmenlere de yer verildi. Bu anlamda vekâleten de olsa Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi mezunu Dr. Nizameddin Arif atandı. Bunun yanı sıra Türkmenlerin kültür alanında yayın organı olan Kardeşlik Dergisi'ne eski Türkçenin yanı sıra bir de yeni Türk alfabesiyle Türkçe kısmı ilave edildi. Böylece harf farklılığı ortadan kaldırılarak Türkiye ile kültür birliği yeniden sağlandı. Bununla beraber Türkmen Kardeşlik Ocağı yetkilileriyle bazı ileri gelen Türkmenler, Türkiye'den gelen özel heyetlerle görüşmeler yapabilmışlerdir. Bütün bu olumlu gelişmelerden hareketle Kerkük ve Türkmenler 1963-1968 yılları arasında 1923'ten beri ilk defa kendilerine güvenmiş ve vatandaşlık haklarından gerçek anlamda istifade etmişlerdir (Demirci, 1991: 26).

2.2.4. Ahmet Hasan El-Bekr Döneminde Kerkük'te Türkmenler

Abdurrahman Arif ülke içinde huzurlu bir iç politika şartlarını tesis etmeye çalışırken bu sırada Haziran 1967'de Arap-İsrail Savaşı patlak verdi. Bu savaşta Abdurrahman Arif, İsrail'e karşı Arap ülkelerine yardım konusunda çekingen davrandı. Bu durum Irak içinde tepkiye neden oldu. Muhaliflerin tepkisi ülke içinde yaygın bir gösteri atmosferini beraberinde getirdi. İktidarın bu gösterileri yeterli bir şekilde bastıramaması iç egemenliğin zayıfladığı izlenimini doğurdu. Böylece yönetim zayıf bir

³⁴ Bu rapora göre Türkmenlerin durumu aşağıdaki gibidir:

A) *Soydaşlarımızın miktarı: İngilizler, Irak Türklerini Araplar ve Kürtler arasında eritme siyaseti güderken soydaşlarımızın sayısını çok az göstermişler. Bu iddialar okul kitaplarına bile sokulmuştur. Soydaşlarımızın gerçek sayısı yarım milyonun üzerinde tahmin ediliyor.*

B) *Soydaşlarımızın yerleşme bölgeleri.*

C) *Ekonomik durumları genellikle olumlu görünüyor.*

D) *Sosyal durumları da pek fena değildir. Türkler devletin çeşitli kademelerinde görev almaktadırlar. Türk gelenek ve örflerini koruyorlar, ancak çevrenin etkisinden de kurtulamıyorlar. Üç dernekleri var:*

1- *Türkmen Kardeşlik Kulübü,*

2- *Kerkük Fakir Öğrencilere Yardım Derneği*

3- *Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti.*

E) *Eğitim durumları: Türk çocukları Arap okullarında öğrenim görüyor. Soydaşlarımızın eğitim düzeyleri ülkenin genel düzeyinin üzerinde değil. Varlıklı aileler eğitime gereken önemi vermiyor, özel okul da açmıyorlar. Soydaşlarımızın ayrı dini kurumları, vakıfları yoktur. (Şimşir (2004)'e atfen, D.B. Dış İşleri Bakanlığı tarafından hazırlanan Irak Türkleri Hakkında not, 6 Kasım 1967).*

görüntü verince darbe olma ihtimali ortaya çıktı. Baas Partisi bu ortamdan yararlanarak Abdurrahman Arif'in çok fazla güvendiği Cumhuriyet Muhafızları içine sızdı. Arif'in bir yurt dışı ziyareti, Baasçılar için kaçırılmaz bir fırsat oldu. Daha önceki darbelerde olduğu gibi Radyo Evini, Savunma Bakanlığı'nı ve Cumhuriyet Muhafızları Karargâhı'nı ele geçiren Baasçılar, 17 Temmuz 1968'de ülke yönetimini ele geçirdiler. Durumu kabullenen Abdurrahman Arif istifa etti ve ülkeden ayrılarak Londra'ya gitti (Hazelton, 1986: 41; Abdullah, 2003: 169; Polk, 2007: 131).

Yeni rejim cumhurbaşkanlığına Ahmet Hasan el-Bekr'i³⁵ atadı. Bunun yanı sıra Hasan el-Bekr, Devrim Komuta Konseyi Başkanlığını da üstlenerek ülkenin kaderine tam hakim oldu. Başarı ile sonuçlanan bu darbede en büyük rol Baas Partisi'nde olmakla birlikte çeşitli grupların katkısı da olmuştu. Bu şekilde iktidar bir koalisyon yapısını arz etmekteydi. Fakat bu koalisyonda Baasçılar çoğunlukta idi. Bu nedenle Baasçı olmayan grup ve kişiler iktidardan temizlendi. Bu temizlik sonuçta katıksız bir Baas iktidarını ortaya çıkardı. Aynı temizlik Baas içinde de yapıldı. Sonuçta Baas Partisi'ni iktidara taşıyan Cumhurbaşkanı Hasan el-Bekr parti içinde asker ve sivil grupları kaynaştırarak bir denge kurdu. el-Bekr'in yardımcılığına getirilen Askeri kanadın temsilcileri General Salih Mehdi Ammaş ve General Abdulgaffar Hardan et-Tikriti idi. Sivil kanadı ise tek başına Saddam Hüseyin temsil etmekteydi. Bununla beraber Saddam, Devrim Komite Konseyi Başkan yardımcılığına da getirildi. Fakat Saddam'ın daha sonraki gayretleri sonucu Askeri kanadın temsilcileri tasfiye edildi. Böylece Saddam el-Bekr'den sonra devletin iki numaralı ismi oldu (Kalkan, 1991: 56-59; Demirci, 1991: 28; Saatçi, 1996: 226; Marr, 2012: 138).

İktidarı ele geçiren Sosyalist Arap Baas Partisi'nin politikalarının Türkmenlere karşı olumsuz olmayacağı tahmin ediliyordu. Nitekim bu döneme kadar Türklerle Araplar arasında pek fazla bir sorun yaşanmamıştı. İki kesim de Komünistlerin baskısı altında kalmışlardı. Kerkük ve Türkmenler açısından 1960'lı yıllardan beri Molla Mustafa Barzani önderliğinde ve Abdülkerim Kasım desteğinde Kerkük'te Kürtler lehine bir siyaset takip edilmişti. Kürtlerin Kerkük'ü hedefleyen siyasetine karşı askeri tedbirlerin alınmasının gerekli olduğunu düşünen Bağdat iktidarları, Kuzey Irak'ta Kürtlere karşı askeri harekâtlarda bulunmuşlardı. Kürtlerin Kerkük konusundaki bu

³⁵ Ahmet Hasan el-Bekr'in fotoğrafı için bkz ek: 13

politikalarına karşı Baas Partisi, Kerkük'ün Türk kimliğini kabul ederek 89 sayılı 24 Ocak 1970 tarihli karar ile Irak Türkmenlerinin kültürel haklarını tanıdı. Bu gelişme en çok da Kerkük ve buradaki Türkmenlere bir umut oldu (Saatçi, 1996: 227-228; Kerküklü, 2015: 33-34). Bu kararlar şu şekildeydi:

- 1) İlkokullarda Türkmen dili okutturulmasına;
- 2) Bu dille öğretim yapan bütün okullarda açıklama usullerinin Türkmen diliyle yapılmasına;
- 3) Türkmence öğretimi hususunda Terbiye ve Talim Bakanlığına bağlı bir müdürlüğün kurulmasına;
- 4) Türkmen edebiyatçı, şair ve yazarlarının, kendilerine mahsus bir birlik kurmalarına imkân verilmesine, eserlerini başarabilmeleri için yardım edilmesine, dil bakımından istidat ve kabiliyetlerini artırma fırsatı verilmesine ve bu birliğin Irak Edebiyatçılar Birliği'ne bağlanmasına;
- 5) Kültür ve Tanıtma Bakanlığı'na bağlı olarak, bir Türkmen Kültür Müdürlüğü kurulmasına,
- 6) Türkmence haftalık bir gazete ve aylık bir dergi çıkarılmasına;
- 7) Kerkük televizyonundaki Türkmence yayınların artırılmasına karar verilmiştir. (İTC., 2003: 37).

Bu kararları Türkmenler büyük bir sevinç ile karşıladı. Fakat kısa bir süre sonra bu sevinç yerini kaygıya bıraktı.³⁶ Irak yönetimi 11 Mart 1970 tarihinde Kürtlerle özerklik konusunda anlaştı. Bu anlaşmada Kürtlerin, üzerinde mutabık kalınan özerk bölgeye Kerkük'ün de dahil edilmesi talebi kabul olunmayınca, özerk bölgenin sınırlarının tayini için bir plebisit fikri gündeme geldi. Bu nedenle alınan kararlar göstermelik kaldı ve Baas Partisi tarafından tam tersi uygulamalar sahneye konuldu (Ertuğrul, 2006: 145; Kerküklü, 2015: 34).

Baas Partisi çok geçmeden bir yıl sonra 1971'de Türk Kültürü ve Eğitimi Müdürlüklerine Türkmenler tarafından benimsenmeyen parti yanlısı kişileri atadı. Bununla beraber Kerkük ilinde Türkçe eğitim yapan 200 okula ihtiyaç varken yönetim sadece 120 okulun açılmasına izin verdi. Fakat bu okullar da uzun ömürlü olmadı. Baas Partisi Türk bölgelerine yeni yöneticiler atayarak bu şekilde Türkmenler lehinde çalıştığı izlenimi vermeyi amaçladı. Bu sahte görüntünün asıl niyeti atanan yöneticilerin Türk okullarının kapatılması için imza toplamasıyla açık bir şekilde ortaya çıktı (Demirci, 1991: 30). Kerkük'ün statüsünü belirleyecek olan plebisitin 26 Ekim 1970 tarihinde yapılması öngörülmüştü. Etnik kökene ve konuşulan anadile dayalı yapılması düşünülen plebisitte esas çekişme Türklerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde

³⁶ Ayrıca 24-26 Mart 1970 tarihinde Bağdat'ta Türkiye ile Irak arasında Eğitim İşbirliği Komisyonu toplantısı yapılmıştır. Bu komisyonda Kerkük hakkında şu ifadeler kullanılmıştır: *Taraflar, Ankara ve Bağdat'a ilaveten İstanbul ve Kerkük'te ikinci birer kültür merkezi kurulmasından dolayı memnurluklarını izhar ederler* (B.C.A., 1970: 4).

bilhassa Kerkük'te olacaktı. Bu plebisitin amacı bölgedeki nüfus yapısını öğrenmekti. Fakat aynı zamanda Türkmenlerin Barzani ve Baas yönetimleri arasında bir tercih yapma durumunu da beraberinde getiriyordu. Bir başka deyişle muhtariyet hakkı tanınmayan Türkmenler Kürtler ve Araplar arasında bir seçim yapacaklardı (Deliceoğlu, 2006: 59-60).

Kerkük'ün ekonomik öneminden dolayı hızlanan Baas-Barzani çekişmesi bu şehre olan baskıların artmasına neden oldu. Plebisit öncesi her iki tarafta sayımın lehlerine sonuçlanması için Kerkük'te her türlü baskı ve hileye başvurdular. Baasçılar 50 bin Arap ailesini Kerkük nüfus kütüğüne kayıt ettirerek hükümet tarafından inşa ettirilen el-Hürriye, el-Kareme, el-Baas, 17 Temmuz, Filistin ve el-Kudüs semtlerine yerleştirdi. Bununla beraber bu ailelere 180 bin dönüm arazi dağıttılar ve Arapların işsiz kalmaması için sadece Arapların istihdam edileceği Mukavilin al-Arap, Dibis Elektrik ve Kerkük Petrol Kumpanyası gibi yeni şirketler kurdular. Baas Partisi bu faaliyetlerini Kerkük'te daha rahat yürütebilmek ve buraya egemen olabilmek için Kerkük'te nüfus müdürlüğündeki Türk memurları Irak'ın diğer yerlerine sürdü. Barzani taraftarları ise gizlice ve aşamalı olarak Kerkük'e sızdı. Bu sızma döneminde Molla Abdullah Tepesi, Rahimava, İskân, Sorça gibi mahallelere yerleştiler. Ayrıca Kürtler bütün Türk bölgelerinde silah zoruyla kendi egemenliklerini kabul ettirmeye başladılar. Kerkük üç bine yakın Kürt peşmergesi tarafından abluka altına alındı. Şehrin içine sokulan seyyar satıcı kılığındaki militanlar her an bir olay karşısında teyakkuzdaydı. Baas Partisi ise askeri birliklere ek olarak 25 bin militanını otomatik silahlarla donatmayı ihmal etmedi (Saatçi, 2003: 242-244; Said, 2012: 78-80).

Baas ve Barzani arasındaki bu gerilim, 1974 yılına gelindiğinde Irak Devleti için çözülmesi gereken tek ve en önemli meseleydi. el-Bekr dört yıldan beri Irak gündemini meşgul eden Kürt meselesinin artık bir sonuca bağlanmasını istiyordu. Bu gereklilik Saddam'ı harekete geçirdi ve Barzani'ye ayrıntıları da içeren anlaşmanın son halini gösterdi. Saddam'ın önerdiği antlaşma makul olmasına rağmen Barzani tarafından kabul görmedi. Barzani'nin böyle bir tutum sergilemesinde geçen dört yıl içinde dış politikada Baas aleyhine ortaya çıkan durumlar etkili oldu. Bu durumlardan en önemlisi Irak-İran ilişkilerini çıkmaza sokan Şatt'ül-Arap meselesiydi. Bu meselenin Irak tarafından sürüncemede bırakılması İran'ın siyasi bir koz olarak kuzeydeki Barzani'ye destek vermesine sebep oluyordu. Bundan sonra 1975 yılında Cezayir'de yapılan OPEC

toplantısında İran, Şattül-Arap'ın kendi tarafındaki egemenliğine karşılık Kürtlere verdiği desteği keseceğini tehdit etti. el-Bekr ve Saddam İran'a daha sonra saldırabileceklerini düşünerek bu teklifi kabul ettiler ve 5 Mart 1975'te Cezayir Antlaşması imzalandı. Bu uzlaşmanın hemen ardından İran, Barzani'ye olan desteğini kesti ve Irak kuvvetleri güneyden harekete geçerek 13 Mart 1975'te Kürt direnişini sona erdirdi (Şimşir, 2004: 187; Güzel, 2005: 36-37).

Kürt hareketinin etkisi kırıldıktan sonra Baas Partisi bölgede daha etkin bir Araplaştırma politikası izlemeye başladı. Özellikle Kerkük, bu politikalardan oldukça etkilendi. Devrim Komite Konseyi Kerkük'ün ismini 29 Ocak 1976 tarihli 41 numaralı hükümet kararı ile *el-Tamim* olarak değiştirdi. Bu sırada Türkiye'den Irak'a yapılan bir ziyaret Baasçıların politikalarının daha da şiddetlenmesine sebep oldu. Türkiye Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün resmi Irak ziyareti kapsamında 27 Nisan 1976'da Kerkük'te bulunan Türk Kültür Merkezine de gelmesi planlanmıştı. Buraya gelen Korutürk, Türkler tarafından coşkun tezahüratlarla karşılandı. Bu heyecanlı karşılamının faturası daha sonra çok ağır oldu. Ziyaretin ardından birçok kişi tutuklandı. Korutürk'ün ziyareti hükümeti bir dizi önlem almaya yöneltti. Bu önlemler Kerkük'ün idari yapılanmasına da yansdı. Nitekim Saddam'ın doğum yeri olan Tikrit Selahattin adı verilerek il yapıldı. Bundan sonra Kerkük iline bağlı olan Tuzhurmatu daha uzakta olan Selahattin iline bağlandı. Bunun tersi bir uygulama ile de Selahattin'e daha yakın olan ve Araplarca meskûn olunan Havice ilçesinin de Kerkük'e bağlanmasına karar verildi. Kerkük bu uygulamadan önce Irak topraklarının % 4,2' si ile ülkenin 4. büyük vilayeti iken yeni idari taksimatla beraber bu oran % 2'ye düştü. Bunun sonucunda Kerkük, ülke genelinde 14. sıraya geriledi (Said, (2012: 82)'e atfen, Vaka'yı-ül Irakiye, S. 2513, 9 Şubat 1976; Demirci, 1991: 34-35; Saatçi, 1996: 240-241).

Baas Yönetimi 1977 yılına gelindiğinde Kerkük üzerinde baskılarına hız kesmeden devam etti. Türkmenlerin kurmuş oldukları sosyal ve kültürel dernek, sendika ve kulüplere birer birer el konuldu. Burada bulunan meslek odaları, sendika ve kulüplerin yönetimi Araplara verildi. Bu kapsamda Kerkük'te bulunan Kızılay Derneği, Savre Spor Kulübü Araplaştırıldı (Saatçi, 1996: 242).

2.2.5. Saddam Hüseyin Döneminde Kerkük'te Türkmenler

Kerkük'te yukarıda anlattığımız politikaların takipçisi olan Saddam, yıllardan beri Cumhurbaşkanı el-Bekr'den sonra devletin en etkili kişisi olmuştu. Bu durumun ortaya çıkmasında Saddam'ın el-Bekr'in kuzeni olması ve çocukluk çağından beri olan arkadaşlığı etkili olmuştu. Ayrıca bu sıkı ilişki ilerde çocuklarının birbirleriyle evlenmesiyle daha da pekişecekti. Bu şartlar içerisinde Saddam giderek artan bir dozda devlet yönetiminde tek başına kararlar vermeye başladı. Saddam'ın amacı Başkanlık Sarayının tek başına hakimi olmaktı. Buna karşılık el-Bekr Saddam'ı kendine iyi bir dost ve iyi bir çalışma arkadaşı olarak görmüştü. Bu güven nedeniyle el-Bekr, onu devletin iki numaralı ismi haline getirmekten kaçınmamıştı. Saddam kendisine gösterilen bu iyi niyeti 11 yıl boyunca çok iyi değerlendirdi. Özellikle 1976 yılından itibaren el-Bekr'in birçok yetkisini kullanmaya başladı. Saddam'ın hem devlet üzerinde hem de el-Bekr üzerinde artan bu etkinliği sonunda bir iktidar değişimini kaçınılmaz kıldı. el-Bekir 1979 yılında sağlık nedenleri gerekçesiyle görevinden istifa etti. el-Bekr'in bu gerekçe ile istifa etmesi parti içinde bir rahatsızlığa ve şaşkınlığa sebep oldu. Böylesine basit bir gerekçeyle istifa kararının alınması Irak Devlet tarihinde görülmemişti. Fakat el-Bekir'e istifa etmesi için büyük baskılar yapılmıştı. En büyük baskıyı da Saddam yapmıştı (Ergil, 1990: 11; Kalkan, 1991: 57-59; Cleaveland, 2008: 455; Çağ ve Eker, 2013: 65-66).

Saddam, aile ilişkilerini kullanarak el-Bekir üzerinde etkili oldu ve 16 Haziran 1979 tarihinde Saddam devlet başkanlığı makamına oturdu. Bu tarihten itibaren Irak Devleti benzerlerinden çok farklı bir döneme girdi. Kansız bir şekilde İktidarı ele geçiren Saddam yapacaklarıyla hem içerde kanlı bir yönetim sergileyecek hem de sınırları dışında uzun yıllar sürecek olan İran ile kanlı bir savaşa girecekti (Kalkan, 1991: 62-63, Pirinçci, 2016: 46).

Geçmişten beri İran ile Irak arasında sınır anlaşmazlıkları yaşanmıştı. Fakat 1980 yılına gelindiğinde iki taraf artık bir savaşın tarafları oldular. Yaşanan savaş, İran'da gerçekleşen devriminin bir sonucuydu. İran'da yaşanan İslam Devrimi onu dünya kamuoyu nazarında yalnızlaştırdı. Bu yalnızlık, daha sonra diğer İslam ülkelerinde de etkisini gösterebileceği endişesi nedeniyle daha da arttı. Bununla beraber üst rütbedeki subayların ihracı, ABD'nin ambargo nedeniyle alınamayan yedek

parçaların kıtlığı Şah'ın ordusunu zayıflattı. Bütün bu yaşanan gelişmeler Orta Doğu'nun liderliğini eline geçirmek isteyen Saddam için büyük bir avantaj oldu. Saddam'ın ortaya çıkabilecek olası bir savaşta elini güçlendiren diğer bir avantaj ise devrim sonrası İranlı birçok üst düzey politikacının ve çok sayıda generalin ülkelerini terk edip Irak'a sığınmış olmalarıydı. Bu kişiler Saddam'ın savaş kurmayları oldular ve İran ile ilgili bütün istihbari bilgileri Saddam'a verdiler. Böylece Saddam, bütün avantajları kendisinde topladığını düşünerek savaşa karar verdi (Kalkan, 1991: 77; Abdullah, 2003: 184-185).

Saddam, 17 Eylül 1980'de 1975'ten beri iki ülke arasında sınırı tanımlayan Cezayir Antlaşması'nı yürürlükten kaldırıldığını ilan etti. Bir dizi sınır çatışmasından sonra 22 Eylül 1980'de üst düzey komutanların itirazlarına rağmen, Saddam'ın İran'ın güneydoğu sınırlarına çok sayıda tankı göndermesiyle savaş resmen başladı. Bu şekilde başlayan savaş tam sekiz yıl sürdü. Sonunda birçok devletin ve uluslararası birçok kuruluşun çabası neticesinde 20 Ağustos 1988 tarihinde savaş, bir ateşkese varılmasıyla sona erdi (Abdullah, 2003: 185; Polk, 2007: 150; Umar, 2008: 393).

Bu savaş ülke içi yönetimde Baas Partisini ve Saddam Hüseyin'i daha da sert uygulamalara sevk etti. Ülkede durum kötüleşirken Türkmenler de daha ağır şartlarla yüzleşmeye başladılar. Bağdat yönetimi bir yandan Türkmen gençlerini savaşın ön cephelerine gönderirken diğer yandan ileri gelen birçok Türkmen'i de idam etti (Ertuğrul, 2006: 147).

Savaşın ikinci yılında 20 Ekim 1981 tarihinde 1291 sayılı Devrim Komuta Konseyi tarafından alınan kararlar ile Türkmen bölgeler Araplaştırılmaya çalışılmıştır. Bu kararlar şu şekildedir:

- 1) Orta ve güney vilayetlerinde (Bağdat, Diyala ve Selahattin hariç) inşa edilecek olan toplu konut sitelerinin inşasını yürütmek amacıyla bir yürütme komisyonu kurulmuştur.
- 2) İlk etapta asgari olarak 20.000 konut yapılması kararlaştırılmıştır.
- 3) Başlangıçta toplu konutların el-Kadisiye, el-Musanna, Zikar ve Ambar vilayetleri dâhilinde yapılması düşünülmüştür.
- 4) Komisyon münasip gördüğü her türlü yolu kullanma yetkisine sahiptir.
- 5) Konutların bitmesi halinde bu sitelerde iskânı istenilen unsurlar Kuzey İşleri Komisyonu ile koordine edilir.
- 6) Yerleştirilecekler yeni yerlerine devlet hesabına taşınacaklardır.
- 7) Bu karar el-Tamim (Kerkük) vilayetinden birinci derecede Türkmenler, ikinci dereceden ise Kürtlerden oluşan unsur ve işçileri kapsayacaktır (Said, (2012: 99)'a atfen, Vaka'yı-ülIrakiye, S. 2856, 2 Kasım 1981).

Alınan bu kararlar ile Kerkük'ün Türkmen kimliği hedef alındı. Bu kararlar ile el-Kadisiye (Amara)'de Kerkük'ten gelecek Türkmenler için 20.000 konut yapılarak Türkmenlerin bu bölgeye göç ettirilmesi planlandı. Fakat savaşın Irak aleyhine kötüye gitmesi baş gösterince, Basra kentinden savaş nedeniyle göç eden Araplar, Amara'da Türkler için yaptırılan bu evlere yerleştirilmek zorunda kalındı. Bu durum Savaşın Kerkük'teki Türkmenler açısından belki de tek olumlu yönü oldu (Demirci, 1991: 37-38).

Bu başarısız girişimin ardından Kerkük'te Türkmenlere yönelik 8 Nisan 1984 ve 418 nolu karar yürürlüğe girdi. Bu karara göre Kerkük'te Türkmenlerin gayrimenkul mal satın alması yasaklandı. Bununla beraber aynı yıl 24 Eylül günü alınan 1081 nolu Devrim Komuta Konseyi kararınca Irak'ın güneyinden getirilen yüzbinlerce Arap vatandaşın Türk bölgelerine yerleştirilmelerine karar verildi (Beyatlı, 1997: 43; Köprülü, 1993: 25).

Başta Kerkük olmak üzere birçok Türkmen yerleşiminde 1985 yılının sonlarına doğru geniş çaplı bir askeri operasyonda arama tarama faaliyeti gerçekleştirildi. Yapılan bu operasyon kapsamında özellikle Kerkük Kalesi'ni de içine alan Eski Yaka bölgesindeki evler titizlikle arandı. Yapılan bu aramalar sonucu evlerinde silah bulunanlar tutuklandı ve bazılarının da evleri buldozerlerle yıktırıldı (Saatçi, 1996: 45-46).

Baas Partisi'nin Türkmenleri sindirmeye yönelik uygulamaya koyduğu politikalar günden güne etkisini daha da artırdı. Bu anlamda 1986 yılında devletin almış olduğu bir karar doğrultusunda umuma açık yerlerde ve devlet okullarında Türkçe konuşulması yasaklandı ve yeni doğan bebeklere Arapça isimler konulması yönünde ailelere baskılar yapıldı. Yüksekokul ve mesleki okul mezunu Türkmen gençler, işverenlerce işe alınmalarında Baas Partisi üyeliğinin olup olmadığına dikkat edilecekti. Bu anlamda Baas Partisi'ne üye olmayanların üniversiteye alınmadığı gibi devlet dairelerinde de işleri yapılmadı. Tüccar Türkmenler de bu uygulamalardan nasibini aldı. Tüccarlara da Baas Yönetimine her türlü yardım da bulunmaları için baskı yapıldı ve bu yardımları reddedenlerin ticarethaneleri kapatıldı (Said, 2012: 99).

Kuzeyden gelen Araplar için 1984 ve 1986 yıllarında Devrim Komuta Konseyi şartlara göre değişen ve gelişen kararları seri bir şekilde yürürlüğe koydu. Bu kararlar

gereği Kerkük bölgesinde Türkmen iş gücü etkinliğini kırmak için yeni iş başvurularında Türkmenler yerine Araplar tercih edildi. Arapların Kerkük'e göçünü teşvik etmek için de, nüfus kütüğünü Kerkük'e nakleden ve burada yerleşen Araplara 10.000 Irak dinarı ve bedava arsalar verildi. Bununla da kalınılmadı, Arapları Kerkük'te kalıcı hale getirmek için onların Türkmen kızlarla evlenmeleri özendirildi. Ayrıca iş yeri açmak isteyenler için her türlü kredi kolaylığı sağlandı. Bununla beraber Kerkük'ün köklü bir sanayi kuruluşu olan ve daha çok Türkmenlerin çalıştırıldığı Kerkük Petrol Şirketi'ne artık Arap işçiler de yerleştirilmeye başlandı. Türkmenlerin iş yeri açmalarına ve ticari araç almalarına ancak bir Arap ortağı ile çalışması durumunda izin verilebildi (Gündüz ve Kalaycı, 2016: 170).

Uzayıp giden Irak-İran savaşı sürecinde Bağdat yönetimi bu durumu bir fırsat bildiler ve Kerkük'teki Türkmenleri sindirmede akıllarına gelen bütün farklı yöntemleri kullandılar. Bu yöntemler arasında yukarıda anlattığımız ekonomik baskılar görüldüğü gibi şiddetli bir şekilde kullanıldı. Bağdat yönetimi ekonomik yıldırımlarla beraber bir de demografik yapıyı değiştirme konusunda da türlü yollar denedi.

Kerkük'te demografik anlamda Türkmen yoğunluğunu azaltma yöntemleri ilk önce Kerkük merkezdeki önemli Türkmen bölge, mahalle ve semtlerde uygulamaya kondu. Örneğin 600 metre genişliğinde bir otoban inşa edileceği bahanesi ile Kerkük'te 2.000 ev yıktırıldı. Buna bir örnekte eski bir Türk bölgesi olan Tisin mahallesinde yapılan yıkımlardır. Burada uluslararası bir tren istasyonu yapılacağı bahanesi ile bölgenin geleneksel Türk mimarisi izlerini taşıyan 500 eski ev yıktırıldı. Yeni Tisin mahallesinde ise Türkmenlere ait 1.000 eve el konuldu. Daha sonradan maddi imkânlarını zorlayarak bu evlerini geri almak isteyen Türkmenlere evleri verilmedi. Çünkü bu dönemde yukarıda da bahsettiğimiz gibi Türkmenlerin Kerkük'te gayrimenkul satın almaları yasaklamıştı. Bu istasyon projesi tamamlandığında bahse konu olan bu evler Araplara verildi (Demirci, 1991: 36; Gündüz ve Kalaycı, 2016: 171).

Saddam döneminde Kerkük'te Türkmenlere karşı bu sistemli yok etme siyaseti her anlamda soluk alınmaksızın devam etmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi evleri ve barkları ellerinden alınan Türkmenler, bir de Irak-İran savaşında ön cephelere gönderilmişlerdir. Böyle bir savaşta savaşmak istemeyen veya gönülsüz davranan

Türkmenler, İran taraftarı muamelesi görmüş ve pek çoğu idam edilerek öldürülmüştür (Bayatlı, 1990: 10).

Kerkük ve Türkmenlere uygulanan bu yok etme siyaseti sonuç olarak onları tamamen yok sayma düşüncesini de doğurmuştur. Nitekim Saddam Hüseyin 1987 yılında bir nüfus sayımı yaptı. Fakat bu nüfus sayımında Türklerin kendi kimliklerini yazılmasına imkân vermeyen bir nüfus formu düzenlenmiştir. Bu duruma Türkmenler büyük tepki göstermişlerdir (Bayatlı, 1990: 10; Ertuğrul, 2006: 1).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KERKÜK'TE TÜRKMENLERİN SOSYAL YAPISI

3.1. KERKÜK'ÜN NÜFUSU VE TÜRKMENLER

3.1.1. Osmanlı Devleti Döneminde Kerkük'ün Nüfusu ve Türkmenler

Kerkük'ün nüfus meselesi konusu ele alınırken, bu meselenin şimdiye kadar ki gelen tarihi süreci içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Kerkük'ün önce Osmanlı Devleti döneminde sonra da Irak Devleti döneminde nüfus yapısı gözden geçirilecektir. Ancak burada şu hususu belirtmek durumundayız. Konu Kerkük'ün nüfusu olunca; bu konuda derinlemesine bir inceleme yapan araştırmacı, birçok problemle karşı karşıya kalmaktadır. Şöyle ki; bir petrol şehri olduğu anlaşıldıktan sonra Kerkük, uluslararası bir rekabetin odak noktası oldu. Bu rekabet 20. Yüzyılın ilk yarısında Kerkük'ü bir cazibe merkezi haline getirdi; bu durum onu, sonu gelmeyen demografik değişimlerin etkisi altına aldı. Bununla beraber özellikle de Irak Devleti döneminde nüfus sayımları sağlıklı yapılmadı ve başa gelen yöneticilerin siyasi ihtirasları Kerkük'ün gerçek nüfus yapısının ortaya çıkmasını engelledi. Bütün bu sebepler, Kerkük'ün nüfusu hakkında net bir değerlendirme yapılmasında araştırmacılar açısından oldukça çok zor bir durumu meydana getirmektedir. Bu şartlar içinde Kerkük'ün nüfusu meselesi ele alınacaktır.

Konu, Osmanlı ve nüfus olunca bu konuda en önemli kaynaklardan biri tahrir defterleridir. Tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nde fethedilen bölgenin nüfus özellikleri ve soyo-ekonomik yapısı ile ilgili bilgilerin kaydedildiği belgelerdir. Bu bakımdan onlar fethedilen bölgenin bir bakıma tespit tutanağıdır. Bu anlamda tahrir defterleri, konusunu teşkil ettiği yerin toplumsal yapısı hakkında ilgililere çok geniş bir bakış açısı kazandırmaktadır (Öz, 2010: 426). Klasik Osmanlı Tahrir defterlerinden elde edilen nüfus bilgilerinde o yerin etnik kimliği hakkında bilgiler yoktur. Bu durum Osmanlı'nın bakış açısının milliyet merkezli değil, din merkezli olması ile açıklanabilir. Fakat pek azında bir istisna olarak etnik kimliğe ait bilgiler de tespit edilebilmektedir. Bu istisnalardan biri de Kerkük'e ait 111 Numaralı tahrir defteridir (111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri 2003: 8-9).

Osmanlı Devleti döneminde Kerkük'ün nüfusu hakkında en eski bilgiler, 1560 yılında Kanuni Devrinde kayda geçirilen ve şu an Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan “*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defterinde*”³⁷ mevcuttur.

Bilindiği üzere XVI. Yüzyıl'da Osmanlı-Safevi münasebetleri inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Osmanlı Devletinin doğudan gelen tehditleri öncelik sırasına almasıyla dönemin Şii-Safevi Devleti ile savaşlar süreklilik kazanmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminden başlayan savaşlar, Kanuni Sultan Süleyman döneminde son Nahçıvan Seferi ile 1555'te yapılan Amasya Antlaşması ile tamamlanmıştır. Bu anlaşma ile Safeviler, Osmanlı'nın Basra, Bağdat ve Kerkük'ün de içinde olduğu Şehr-i Zor üzerindeki hâkimiyetini tanımışlardır. Böylelikle Kerkük de kesin olarak Osmanlı Devleti egemenliği altına girmiş ve burada sözünü ettiğimiz tahrir çalışmaları yapılmıştır.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1560 yılında yapılan tahrir, “*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri Mufassal Tahrir Defteri*” başlığında Osmanlı arşivine girmiştir. Böylece oluşturulan bu tahrir defterinden, Kerkük'ün o dönemdeki nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Adı geçen defter tetkik edildiğinde diğer defterlerden farklı bir okumayı mümkün kıldığı anlaşılmıştır. Bu yönüyle etnik kökene dair sağlam ipuçları veren defter, bu özelliğini Kerkük'ün kendine has yapısından almıştır. Nitekim Kerkük'te yaşayan gayrimüslim unsurların dışında kalan Müslüman topluluğun % 90'nı Türklerden müteşekkildi. Bu yüzden de isimlerinin hemen hepsi Türk olan kişilerin etnik menşei ayrıca belirtilmemiş sadece farklı etnik gruba mensup olanlar, isimlerinin sonuna “*Kürt*” ve “*Arap*” tabirleri konulmuştur. Örnek olarak Araplar; Hasan-ı Arap, Ahmed-i Arap ve Muhammed-i Arap; Kürtler için ise Mehmed-i Kürt, Derviş-i Kürd ve Cemşid-i Kürt gibi isimlerinin sonunda etnik menşeleri ayrıca belirtilmiştir. Bununla beraber defter, Kerkük'te yaşayan dini gruplar hakkında da net bilgiler vermiştir.

³⁷Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri: Ahmet Özkılınç ve arkadaşları bu tahrir defterini 2003 yılında tıpkıbasım olarak transkribe etmişler ve yayınlamışlardır. Biz de bu çalışmadan faydalanacağız

Sonuç olarak adı geçen defter 1560 yılında Kerkük'ün demografik ve dini yapısı hakkında çok aydınlatıcı bilgiler sunmuştur. Defterden elde edilen bilgiler tablo halinde aşağıda gösterildiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır. (111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, 2003: 9-14)

Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1560 yılında yapılan Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defterine göre Kerkük'te nüfus dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 2: 1560 Yılı Tahrir Defterine Göre Kerkük'ün Nüfusu

MİLLİYETİ/DİNİ	MEVCUDU	%
Türkler	6.558	90
Yahudi	150	2
Hristiyan	180	2,2
Kürtler	54	0,7
Araplar	33	0,4
Diğer Müslümanlar	121	1,6
Kimliği belirtilmeyenler	204	2,8
Aile Büyüklerinin İsimleri	20	0,3
TOPLAM	7.320	100

Kaynak: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri Mufassal Tahrir Defteri, 2003: 14.

Tablodan da görüldüğü gibi 1560 yılında Kerkük'te toplam nüfus 7.320 kişi olup bunun 6558 kişisi Türkmen, 54 kişisi Kürt ve 33 kişisi Arap'tır. Bu nüfus ile Türkmenler Kerkük'te toplam nüfus bazında %90'lık bir oran ile baskın unsur olarak gözükmemektedir. Bunun yanı sıra defterden Kerkük'ün dini yapısı hakkında da fikir edinilmektedir. Toplam 7320 kişinin 330'u gayrimüslim iken, 6690 kişisi Müslim'dir. Gayrimüslim nüfusun 150'si Yahudi iken 180 kişisi ise Hristiyan'dır. Ayrıca defterdeki isimlerden Türkmenler arasındaki mezhep farklılaşmasını da müşahade edilmektedir. Daha önce Safevilerin egemenliğinde kalan bölgede doğal olarak Şii varlığı da güçlenmişti. Bu durum Türklerin kullandığı ve Şia Mezhebinin etkisiyle verilen "*Şahkulu, Hasankulu, Şahali, Haydarkulu*" gibi isimlerden anlaşılmaktadır (111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, 2003: 9-14).

Kerkük'ün nüfusu konusunda bilgi sahibi olmada, tahrir defterlerinin yanı sıra devletler arasında vuku bulan anlaşmalar nedeniyle uluslararası komisyonların raporları da buranın nüfusu hakkında bize bilgiler vermektedir. Bölgede var olan Osmanlı-İran çekişmesi zaman zaman bir takım sürtüşmelere neden olmuşsa da, bu sürtüşmelerin

sonunda mutabakata varılan anlaşmalar için bölgeye komisyonlar gönderilmiştir. Bu komisyonlardan biri de 1847’de Osmanlı-İran Antlaşması’nın yürürlüğe konulması arifesinde yerinde gözlem yapmak için bölgeye gönderilmiştir. Uluslararası bir niteliği olan bu komisyonun bir üyesi de Mehmed Hurşit Paşa idi. Mehmet Hurşid Paşa 1849 yılında padişaha sunulmak üzere yazmış olduğu bir raporunda Erbil ve Kerkük ahalisinin Türkçe konuştuğunu, civar yerleşmelerde Kürt ve Arap olduğu için bölge halkının da Kürtçe ve Arapça bildiklerini rapor etmiştir (Mehmet Hurşit, 1849: 171). Bu tespiti bir Osmanlı paşasının meseleye herhangi bir milliyet şuuru ile değil, dönemin İslam merkezli millet anlayışı çerçevesinde yaptığı düşünülecek olursa, yapılan tespitin nesnelliği konusunda tereddüde düşülmez.

Şimdiye kadar Kerkük’ün nüfus yapısı, kronolojik bir yöntemle ve belgelere dayanılarak resmedilmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti’nin herhangi bir milliyet kaygısı gütmenden ortaya koyduğu bahsi geçen kaynaklarda bile Kerkük’ün Türk kimliği bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Bu fikir temel olmak üzere, şimdi Osmanlı Devleti’nin 1881-1883 yılları arasında yaptığı nüfus sayımlarını inceleyecektir. Osmanlı nüfus sayımları, Osmanlı tebaasının müslim-gayrimüslim yapısı esas alınarak yapılmıştır. Bu nedenle 1881-1883 nüfus sayımları Kerkük’ün yukarıda tespit ettiğimiz Türk kimliği çerçevesinde değerlendirildiğinde bu kimliğini halen koruduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

Osmanlı Devleti, Irak’ta nüfus sayımına 1881 yılında başlamış ve sayım 1883 yılında sonuçlanmıştır. Bu sayım, göçebe aşiretlerin ve kadınların nüfusları hariç tutularak yapılmıştır (Karpas, 1985: 121). 1881-1883 yılında yapılan sayımın sonuçları aşağıda şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 3: 1881-1883 Genel Nüfus Sayımına göre Kerkük Kazasının Nüfusu

Kaza	Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Yahudi	Protestan	Toplam
Kerkük	22.008	2		243	441		22.694

Kaynak: Kemal Karpas, Ottomon Population 1830-1914, Demographig and Social Chracteristic, The University of Wisconsin Press, 1985, s.144-145.

Bu sonuçlara göre; Kerkük’te 22.008 Müslim, 2 Rum, 243 Katolik ve 441 Yahudi bulunmaktaydı. Şüphesiz Müslüman kesimin büyük bir oranı yukarıda adı geçen tarihi belgelerin ışığında yorumlandığında Kerkük nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Türkmenlerden oluştuğu söylenebilir.

Nüfus konusunda Osmanlı dönemine ait önemli belgelerden biri de hiç şüphesiz salnamelerdir. Salnameler, Osmanlı Devletinde nüfus ve buna dair istatistikî bilgileri öğrenmede kullanılan ana kaynaklardan biri olması nedeniyle önemli bir kaynaktır. Bu anlamda konumuz Kerkük ve nüfusu hakkında Salnameler, 19. Yüzyılın sonlarında ve 20. Yüzyılın başlarında gerçeğe en yakın olarak değerlendirebileceğimiz bilgiler sunmaktadırlar. Bu salnameler 1891, 1892, 1893, 1894, 1907 ve 1912 tarihlerini kapsamaktadır. Şimdi sırasıyla ve benzer yönleriyle Salnamelerde Kerkük'ün nüfusu konusu tahlil edilmeye çalışılacaktır.

İlk salname 1891 tarihli olup bu salnameye göre Kerkük altı kaza ve beş nahiyeden oluşmaktaydı. Kerkük şehir merkezinde 4630 hane vardı. Kaba bir hesaplama ile bir hanede 5 kişi olduğunu varsaydığımızda, Kerkük'te toplam nüfus 23150 kişi olarak tahmin edilebilir. Bu tahmini nüfusun etnik kimliği hakkında bilgi verilirse de Kerkük'te başta Türkçe olmak üzere bunun yanında Kürtçe ve Arapça da konuşulduğu belirtilmiştir (Musul Salnamesi, 1308: 139-140). Aynı bilgiler 1892-1893 yılına ait salnamelerinde de geçmektedir.

Diğer bir salname ise 1894 salnamesidir. Bu salnameye göre Kerkük'ün nüfusu 29.140 kişidir. Bu nüfus içinde 1200 gayrimüslim olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra 3000 civarında da yabancı kimselerin varlığından bahsedilmiştir. Bu bilgilerden sonra Kerkük'te bir miktar Arap ve Kürt'ün yanında az miktarda İranlıların varlığından da söz edilmiştir. Şehrin genelinin Türk ve bunların Türkçe konuştuğu ifade edilmiştir (Musul Salnamesi, 1312: 299).

20. Yüzyılın hemen ilk başlarında 1907 Salnamesi de Kerkük'ün nüfusu hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu salnameye göre 26.510 İslam, 432 Keldani ve 463 Musevi olmak üzere 27.405 erkek nüfus vardı. Bununla beraber Salname, bu rakama bir misli kadın ve üç binden az olmayan yabancı eklendiğinde şehrin toplam nüfusunun 57.810'a ulaşacağını ifade etmiştir. Bu nüfus tahlilinden sonra şehrin genelinde Türk nüfusun fazla olduğu gerçeği "*Ahaliy-i Şehir umumiyetle Türk olup Türkçe tekellüm ederler*" ifadesiyle açıkça vurgulamıştır (Musul Salnamesi, 1325: 212-214).

20. yüzyıla ait bir diğer salname olan 1912 yılı salnamesine göre ise Kerkük'ün büyük bir kısmı Türk olup diğer topluluklar Arap, Kürt, Keldani ve Musevidir.

Konuşulan dil açısından ise Türklerin Arapça ve Kürtçe bildikleri gibi diğer etnik ve dini azınlığın genellikle Türkçe konuştukları ifade edilmiştir. Salnamenin Kerkük'ün nüfusuna ait verileri, hem Kerkük Sancağı hem de konumuz olan Kerkük merkez kaza ölçeğinde geniş bir değerlendirme imkânı vermiştir. Bu anlamda Kerkük merkez kazanın nüfusuna bakıldığında kadın ve erkek nüfusu toplamı 41,137 kişidir (Musul Salnamesi, 1330: 246). Bu nüfusun Müslüman olan kişi sayısı ise hem erkek hem de kadın 39.168 olarak hesaplanmaktadır.

Tablo 4: 1330 (H) (1912 (M)) Tarihli Salnameye Göre Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kaza'nın Kayıtlı Nüfusu

KERKÜK SANCAĞI	MÜSLÜMAN		KATOLİK KELDANİ		KATOLİK SÜRYANİ		MUSEVİ		TOPLAM	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
KAZALAR										
KERKÜK	4000	35.168	450	435			102	982	4552	36.585
REVANDUZ	189	15.317	106	112			0	509	295	15.938
KÖYSANCAK	30	10.390	0	402			0	163	30	10.955
RANİYE	0	6361	0	53			17	18	17	6.432
SELAHİYE	7	5.119			6	13	34	350	47	5.482
ERBİL	0	12.579	67	553			7	1049	74	14.181
TOPLAM	4.226	84.934	623	1.555	6	13	160	3071	5015	89.573

Kaynak: Orsam (2012), “Osmanlı Vilayet Salanamerinde Musul” Cengiz Eroğlu vd. (Ed.), Orsam Kitapları No:5: Ankara, s.43.

Şimdiye kadar Kerkük'ün nüfus yapısı Osmanlı Devleti'ne ait resmi belgeler üzerinden değerlendirmeye çalışıldı. Aynı konu bir de Batılı kaynaklarla karşılaştırılarak elde edilen genel sonuçlar nesnel boyutta daha da güçlendirmeye çalışılacaktır.

Kerkük'ün etnik gruplarını sınıflandırmaya çalışan Ker Portet (1817-1820) bunu ifade ederken Kerkük hakkında “Evler bir aradadır ve pazarlar dar ve sıkıştır. Halkının çoğu Türk olmakla beraber diğerleri Ermeniler, Araplar, Kürtler ve birkaç yahudidir. Toplam nüfusu 10 veya 12 bine karşılık gelebilir.” (Portet, 1823: 147). James Buckingham, “Mezopotamyaya Geziler” adlı eserinde 1827 yılında Kerkük'e ilk girdiği anda şehrin nüfusunun 15.000 kişi olduğunu belirtmiştir (Buckingham, 1827: 117). Duyun-u Umumiye Müfettişi olarak bölgeye gelen Fransız Vital Cuinet ise 1890 yılında Kerkük'ün merkez ilçesindeki nüfusunun toplam 30.000 olduğunu kaydederek bunun 28.000'nin Türkmen, 400'nün Kaldani ve 1600'nün Musevi olduğunu ifade etmiştir (Iraq Turmen Human Rights Research foundation, 2008: 12). Yine 1890'lı yıllara ait

Davut Hut'un İngiliz Dışişleri Bakanlığında (Foreign Office) aktardığı bir belgeye göre; Kerkük'ün 25.000 olan nüfusunun çoğunluğunun Türkmenlerden olduğunu bununla beraber Kürt ve Arapların da yaşadığını ve konuşulan dilin Türkçe olduğu ifade edilmiştir³⁸ (Hut, 2016: 720-721). Bölgede, 1918-1920 yılları arasında görev yapan William Rupert Hay, Kerkük'ün bir Türkmen yurdu olduğunu ifade ederek nüfusunun savaştan önce 30.000 olduğunu söylemiştir (Hay, 2005: 85).

Bütün bu belge ve bilgilerden sonra bir değerlendirme yapılacak olursa; Osmanlı Devleti dönemi Kerkük'ün nüfusu konusu bu devlete ait bir takım belge ve bilgilerle incelendi. Bununla beraber batılı seyyahların Kerkük'e ve buranın nüfusuna ilişkin tespitleri de dikkatle ele alındı. Öncelikle 1560 yılında yapılan tahrir defterine ait bilgiler Kerkük'ün nüfusu hakkında en temel bilgileri ihtiva ettiği görüldü. Bununla beraber daha sonraki yıllarda konuya ilişkin elde edilen bilgilerin de öz itibarıyla bu tahrir defterini doğrular nitelikte olduğu anlaşıldı. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin yakın dönemlerinde nüfus ve istatistiki bilgiler anlamında bir başvuru kaynağı olan salnamelerden hareketle Kerkük'ün nüfusu meselesi çözümlenmeye çalışıldı.

Bu anlamda bütün salnameler, Kerkük'te nüfusun büyük bir çoğunluğunun Türkmenlerden meydana geldiğini ifade etmiştir. Tek tek salnamelerdeki nüfus miktarlarını inceleyecek olursak 1891 Salnamesinde Kerkük'ün tahmini nüfusu 23.150 kişi iken, 1894 Salnamesinde bu rakam 29.140'a yükselmiştir. Aradaki bu rakam farkı, farklı nedenlerle açıklanabilir. Bu nedenlerden biri de Kerkük'ün de içinde olduğu el-Cezire bölgesinin bu tarihlerde kıtlıkla ve kuraklıkla mücadele halinde olmasıdır. Bu durum doğal olarak bölgenin nüfus sayısında, dönemin şartları da göz önüne alınırsa, göçler nedeniyle sert düşüş ve inişlerin meydana gelmesine sebep olmuştur diyebiliriz (Hut, 2006: 201).

İkinci olarak 1907-1912 Salnameleridir ki ikisi de 20. yüzyılın ilk başlarında Kerkük'ün nüfus yapısına ilişkin değerler vermişlerdir. Bu iki salnameden 1912 yılı Salnamesi, görüldüğü gibi daha net bilgiler ihtiva etmektedir. Kerkük'ün nüfusu 1912 Yılı Salnamesinde toplam 41,137 kişidir. Bu rakama yukarıda 1912 Salnamesine ait net nüfus bilgilerinin verildiği tablodan vakıf olmaktadır. Fakat 1907 Salnamesinde erkek

³⁸ Foreign Office tarafından 1920'de basılan Mesopotamia isimli el kitabında ise Kerkük'ün nüfusu 20.000 olarak ifade edilmektedir. (Foreign Office,1920: 91)

sayısı 27.405 verildikten sonra bu sayıya tahmini olarak aynı miktarda kadın ve 3000'den az olmayan yabancı sayısı eklenerek şehrin toplam nüfusu 57.810 olarak hesap edilmiştir. Hâlbuki 1912 Yılı Salnamesine göre kadın ve erkek sayıları en somut haliyle ele alınmış ve 41.137 sayısına ulaşılmıştır. Bu bakımdan 1907 yılında kadın sayısının ortalama 3000 olduğunu düşünülecek olursa (1912 yılında kadın sayısı 4552'dir) Kerkük'ün nüfusunun erkek nüfusu ile birlikte hesaplandığında yaklaşık olarak 30.000 olduğu tahmin edilebilir.

Sonuç olarak, Kerkük'ün nüfusu Osmanlı dönemine ait belge ve bilgilerden de gördüğümüz gibi yıllara göre değişkenlik göstermiştir. Fakat bütün bu değişimlere rağmen Kerkük'ün demografik yapısında baskın unsurun hem yerli kaynakların hem de batılı kaynakların ittifakıyla Türk nüfusu olduğu aşikârdır.

3.1.2. Irak Devleti Döneminde Kerkük'ün Nüfusu ve Türkmenler

Nüfus sayımları bütün kurumsallaşmış devletlerde bir ölçme değerlendirme vasıtası olarak kullanılmaktadır. Irak'ta da nüfus sayımları belirli zamanlarda yapılmıştır. Irak'ta nüfus sayımları sırasıyla 1927, 1934, 1947, 1957, 1965, 1977, 1987 ve 1997 yılları arasında olmak üzere toplamda sekiz kez yapılmıştır. Bu nüfus sayımlarından sadece bir tanesi etnik kimlik hakkında bilgi vermektedir. Fakat bu nüfus sayımının sonuçları da siyasi nedenlerden dolayı çarpıtılarak verilmiştir (Kopar, 1995: 128; Kayılı, 2008: 16). Bu bilgi ışığında Irak Devleti döneminde Kerkük'ün nüfusu meselesi konusu araştırıldığında; fark edilen durum, Kerkük'ün başından geçen siyasi süreç ile nüfus meselesinin eşgüdümlü olduğudur. Bu bakış açısı çerçevesinde konu ele alınmaya çalışılırken nüfus sayımları ve istatistikî bilgiler de gözden geçirilecektir.

3.1.2.1. Krallık Dönemi (İngiliz Hegemonyası)

Osmanlı Devletinin bölgede Türk varlığından dolayı kendisi için siyasi, sosyal ve kültürel açıdan bir istinat noktası olarak gördüğü Kerkük, bu özelliğini 1560 yılından 1918'e kadar korudu (Kramers, 1997: 590). Kerkük'ün bu durumu Osmanlı Devleti'nin 1918'de son bulmasından sonra da kısmen devam etti. Bu anlamda Kerkük, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile sosyal ve kültürel bağlarını mümkün olduğunca korudu. Türkler tarafından Misak-ı Milli sınırları içinde değerlendirilen Kerkük, bu nedenle 1918'den sonra kendisini uzun soluklu bir mücadelenin merkezinde buldu. Bu mücadele, 1926 Ankara Antlaşması'na kadar sürdü. Bu süreçte Türkiye ve İngiltere

arasında tartışma konusu olan Kerkük ve buranın demografik yapısı iki taraf arasında Lozan Konferansı'nın ve diğer görüşmelerin ana gündem maddesini işgal etti (Ertuğrul, 2006: 134-137). Irak Devleti dönemi Kerkük'ün nüfusu meselesini, ilk olarak yukarıda anlattığımız tarihi süreç içerisinde, Musul Meselesi çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

İngiltere, Birinci Dünya savaşında 1916 yılında Fransızlarla Sykes-Picot Antlaşmasını imzaladı. Bu anlaşma ile İngiltere, yanlış bir hesap ile Irak'ın mandaterliğini Fransızlara bıraktı. Bu durum İngilizler tarafından kabullenilmedi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde 1920'de San Remo'da düzenlenen konferansta İngiltere bu yanlışlığı bir takım politik oyunlar ile telafi etti ve tekrardan Irak'ın mandaterliğini üzerine aldı. Daha sonra 1921'de kendine bağlı olarak Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerinden oluşan bölgeye, Irak ismini vererek bu bölgede yapay bir ülke oluşturdu. Kerkük'ün de içinde bulunduğu Musul vilayeti petrol kaynakları bakımından İngilizler için vazgeçilmez bir konu olarak görüldü. Bu nedenle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile Musul genelinde Kerkük konusunda bir ihtilafa düştüler. Kerkük'ü Mısak-ı Milli sınırları içinde gören Türkiye ile buranın Irak'ta kalmasını isteyen İngiltere arasında Lozan görüşmelerinde bir mutabakata varılamayınca konu daha sonra yapılacak görüşmelere bırakıldı (Bayur, 1973: 164-165; Kayılı, 2008: 18).

Lozan'daki Musul görüşmelerine ve burada savunulan demografik iddialara geçmeden önce İngilizlerin 25 Ekim 1918'de işgali ile başlayan ve 1923 Lozan Konferansı'na kadar devam eden Kerkük'teki uygulamalarına bakmakta fayda vardır. Bu uygulamalar bize 1918-1923 yılları arasında İngilizler egemenliğindeki Kerkük'ün demografik yapısı hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir.

İngilizler, Kerkük'ü işgal ettikten sonra burada bir idari yapılanmaya gittiler. İşe, Kerkük'te bir idare meclisi kurmakla başladılar. Bu idare meclisi toplam 12 kişilik heyeti ile tüm Kerkük ilini temsil edecekti (Ahmed, 2005: 110-113). Biz burada sadece Kerkük merkez kaza için seçilen üyeleri ve bunların etnik menşelerini inceleyeceğiz.

Aşağıdaki tabloyu incelediğimizde; Kerkük'ü temsil eden 7 kişiden 3'ünün Türkmen olduğu görülecektir. Bunlardan biri Belediye Başkanı olarak Mecid Efendi'dir. Diğerleri Kerkük mahalli işler ve petrol kuyuları sahibi tüccar ve aydınları temsilen bir çiftçi olan Hüseyin Neftçi Bey'dir. Sonuncusu ise aydınları temsil eden bir

tüccar çiftçi, Hacı Cemil Bey idi. Kürtleri temsilen 2, Yahudi ve Keldanileri de temsilen 2 kişinin seçildiğini görmekteyiz.

Gördüğümüz gibi İngilizler döneminde bile Kerkük'ün idare meclisi için yapılan bu tercihler, burada etnik temelde baskın unsurun Türkmenler olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu gerçek, İngilizlerin daha sonraları yaptığı her türlü uygulamada belirleyici bir faktör olmuştur.

Tablo 5: Kerkük İl İdare Meclis Üyeleri (1918)

İSİM	İKAMET	İŞLERİ, KİMİ TEMSİL ETTİKLER	ETNİK/DİNİ
Ahmed	Kerkük	Din adamı ve büyük bir çiftçi	Kürt Sünni
Hangah Ahmed	Kerkük	Din adamı memur kadı	Kürt Sünni
Mecid Efendi	Kerkük	Belediye başkanı(Osmanlı dönemi) arazi sahibi, memur	Türkmen Sünni
Hüseyin Neftçi Bey	Kerkük	Mahalli işler (Öz. Petrol kuyuları), mülk sahibi bir tüccar ve aydınlar temsil eden bir çiftçi	Türkmen Sünni
Hacı Cemil	Kerkük	Aydınları temsil eden bir tüccar ve çiftçi	Türkmen Sünni
Haskil Efendi	Kerkük	Yahudileri temsil eden bir tüccar	Yahudi
Konstantin Efendi	Kerkük	Hıristiyanları temsil eden bir tüccar ve çiftçi	Keldani Hıristiyan

Kaynak: Kemal Mazhar Ahmed (2005), *Kerkük Traih, Politika ve Etnik Yapı*, Avesta Yayınları: İstanbul, s.113.

İngilizlerin Kerkük'teki faaliyetlerinden biri de propaganda konusuydu. Bunun için Kerkük'te bir matbaadan yararlanarak 15 Aralık 1918'de Necme adında bir gazete çıkardılar. Gazetenin dili ilk başlarda Arapça olarak belirlendi ise de Kerkük halkının tepkisi üzerine Türkçe olarak çıkmaya başladı (Al Jumaily ve Öztoprak, 1999: 135).

İngilizler, Kerkük'te olduğu gibi tüm Irak'ta yönetim mekanizmalarını kurarak burayı yönetmeye başladılar. Fakat yönetimde giderek artan baskı, 1920'de Irak'ta bir halk isyanına neden oldu. Bu isyanı zorlukla bastıran İngiltere, iktisadi ve askeri açıdan hem kendi içinde hem de Irak'ta çok zor duruma düştü. Bu olaydan sonra İngilizler, Irak'ın baskıya dayalı bir tarzda yönetilemeyeceğini anladılar ve yerel unsurları dikkate alan yeni bir yönetim anlayışı benimsediler. Bu yönetim anlayışı ile beraber, herkesin üzerinde ittifak edebileceği bir kişiyi Irak Kralı seçtirip onun üzerinden ülkeyi yönetme modeline geçtiler. Bunun için 12 Mart 1921'de Kahire'de yapılan bir konferans sonucu Irak Kralı olarak Mekke Şerifi Emir Hüseyin'in oğlu olan Faysal uygun görüldü. Toplumsal meşruiyetin sağlanması içinde 18 Ağustos 1921'de Faysal için bir seçim yapıldı. Seçimde oyların % 96'sını alan Faysal, kendisine karşı en güçlü muhalefeti %

4'lük ret oyu ile Kerkük ve buranın çoğunluğunu oluşturan Türkmenlerden gördü. İngilizler açısından Kerkük'teki bu durum hiç de sürpriz olmamıştı. Hatta bu durum önceden ön görülüp Kerkük ve Türkmenlerin tepkisini yumuşatmak için Kahire Konferansının ilk günlerinde 15 Mart 1921'de bir Türkmen olan Fettah Paşa'yı Kerkük'e vali olarak atamışlardı (Allavi, 2016: 431-432; Tripp, 2000: 45; Abdullah, 2003: 129-130).

Yukarıda verdiğimiz bilgiler, 1920'lerin başında Kerkük ve buranın nüfusu hakkında makul bir gerçeği ortaya çıkarmıştır. İngilizlerin Kerkük'e yönelik bu siyasetleri en çok da buradaki Türkmenleri dikkate alır bir yaklaşımı doğurmuştur. Bu durum Kerkük'ün nüfus yapısında hangi etnik kimliğin daha baskın olduğunu gözler önüne sermiştir. Lozan Konferansı öncesi Kerkük'ün demografik yapısının zorunlu olarak İngilizlere tatbik ettirdiği siyaset, Kerkük'teki Türkmenlerin önemsenmesi olmuştur (Bakır ve Kayalan, 2017: 17-18).

Bütün bu anlatılanlardan 1920'li yıllarda Kerkük'ün merkez nüfusuna ilişkin saptamalarda bulunuldu ve İngilizlerin Lozan Konferansına kadar demografik yapının ortaya çıkardığı zorunluluklar çerçevesinde Kerkük'e yönelik politikaları ve uygulamaları görüldü. Şimdi ise Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi çerçevesinde Türkiye ve İngiltere'nin Kerkük'ün demografik yapısına ilişkin iddiaları incelenecektir.

Yunanlılara karşı 1922 yılında elde edilen zaferden sonra Türkler, Anadolu'da sahada büyük bir zafer kazanarak istiklallerini sağladılar. Mudanya Ateşkes Antlaşması (11 Ekim 1922) ile birlikte Mısak-ı Milli büyük ölçüde hayata geçirildi. Fakat Osmanlı borçlarının taksimi, kapitalasyonlar ve Musul meselesi için Lozan'da ilgili taraflarla bir konferans yapılması kararlaştırıldı. Konferans 20 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan şehrinde başladı. Konferansta İngiltere'yi Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türkiye'yi ise İsmet Paşa temsil etti. Musul Meselesinde bir türlü anlaşmaya varılamayınca konu tekrar 23 Ocak 1923 tarihinde ilgili devletler huzurunda bir kez daha ele alındı. Her iki tarafta konu Musul meselesine gelince bu mesele ile ilgili birçok iddia ortaya koydular (Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler, 1969: 342-375).

Bu iddialardan biri de Musul'un Demografik ve Etnik yapısı ile ilgiliydi. Bu konu üzerinden taraflar kendi ispatlarını ileri sürerek bu konudaki haklılıklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Türk tarafı nüfus konusunda savaş öncesi Osmanlı dönemi

istatistikî bilgilerini kendi tezinin doğruluğu için kullandı. İngilizler ise buna karşı 1919-1921 yılları arasında siyasi memurlarının bölgede gerçekleştirdikleri nüfus sayımı sonuçlarını kullandılar. Bu aşamada İngilizler, konuya ilişkin itirazlarında Osmanlı İstatistiklerinin güncel olmaması nedeniyle gerçek bilgileri ihtiva etmediği savını dile getirdiler. Türkler ise itirazlarında İngilizlerin istatistiklerinin birkaç siyasi memur nezdinde bölgeye tam olarak hâkim olmadan yapılmış olduğunu bu yüzden de bu istatistiklerin nesnellikten uzak oldukları savını dile getirdiler (Kaymaz, 2014: 265-266). Türk tarafının sunmuş olduğu nüfus cetvelinde Musul Vilayetinde Türklerin nüfusu 146.960, Kürtlerin nüfusu 263.830, Arapların nüfusu 43.210 ve Gayr-i Müslimlerin nüfusu 31.000 olarak tespit edilmişti. Böylece toplam bölge nüfusu 503.000 olarak hesaplanmıştı. Bu verilere ilişkin bilgiler aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 6: Musul Vilayetinin Toplam Nüfusu (1922)

	KÜRT	TÜRK	ARAP	YEZİDİ	GAYRİ MÜSLİM	TOP.
SÜLEYMANIYE	62.830	32.690	7.210			103.000
KERKÜK	97.000	79.000	8.000			184.000
MUSUL	104.000	35.000	28.000	180.000	31.000	216.000
TOPLAM NÜFUS	263.830	146.960	43.210	180.000	31.000	503.000

Kaynak: Suphi Saatçi (2003), *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yayınları: İstanbul, s.125.

İngilizler ise 1921 yılına ait kendi yaptıkları nüfus sayımının doğruyu yansıttığını iddia etmişlerdir. Bu nüfus sayımına göre Araplar 170.663, Kürtler 454.720, Türkmenler 65.895, Hıristiyanlar 62.225 ve Yahudiler 16.865 olmak üzere Musul Vilayetinin toplam nüfusunu 785,468 kişi olarak tespit etmişlerdi. Tarihçi İhsan Şerif Kaymaz, İngiliz arşivinden elde ettiği 1919 yılına ait aşağıdaki tablo ile 1921 yılına ait yukarıda verilen rakamları kıyaslayarak bir değerlendirmede bulunmuştur. İhsan Şerif Kaymaz, İngilizlerin Musul konusunda henüz siyasi amaçlar gütmeyeceği bir zamanda yapmış oldukları 1919 yılına ait nüfus istatistiğinin nispeten daha objektif bir bakış açısına imkân verdiğini belirtmektedir. Buna mukabil İhsan Şerif Kaymaz, Musul meselesinin Türkiye ve İngiltere arasında önem kazandığı bir dönemde yapılmış olan 1921 yılına ait nüfus istatistiğinin ise İngilizlerin daha sonradan ileriye dönük siyasi menfaatleri için bir çıkış noktası teşkil edeceğinden bu sayımın subjektif olabileceğini söylemektedir. Bundan sonra da O, iki tabloyu karşılaştırarak bir takım çelişkilerin varlığına dikkat çekmiştir.

Tablo 7: İngilizlerin 1919 Yılı Din Esasına Göre Musul Bölgesinin Nüfusu

	SUNNİ	Şİİ	YAHUDİ	HIRİSTİYAN	YEZİDİ	TOPLAM
MUSUL	244.713	17.180	7.635	50.670	30.180	350.378
ERBİL	96.100	-	4.800	4.100	1.000	106.000
KERKÜK	85.000	5.000	1.400	600	-	92.000
SÜLEYMANİYE	153.900	-	1.000	100	-	155.000
TOPLAM	597.713	22.180	14.835	55.470	31.180	703.378

Kaynak: İhsan Ş. Kaymaz (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s.266-267.

Tablo 8: İngilizlerin 1921 Yılı Etnik Kimliğe Göre Musul Bölgesinin Nüfusu

	ARAP	KÜRT	TÜRKMEN	HIRİSTİYAN	YAHUDİ	TOPLAM
MUSUL	170.663	179.820	14.895	57.425	9.665	432.468
ERBİL	5.100	77.000	15.000	4.100	4.800	106.000
KERKÜK	10.000	45.000	35.000	600	1.400	92.000
SÜLEYMANİYE	-	152.900	1.000	100	1.000	155.000
TOPLAM	185.763	454.720	65.895	62.225	16.865	785.468

Kaynak: İhsan Ş. Kaymaz (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s.266-267.

İhsan Şerif Kaymaz, iki tablo karşılaştırıldığında vilayet genelindeki nüfusun iki yıl içinde %11 gibi çok yüksek bir oranda artmış olduğunu ancak bu artışın tamamının Musul kazasında gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu durumun bir çelişki olduğunu düşünen yazar, 1921 yılına ait tabloyu incelediğinde %11’lik nüfus artışına rağmen, Kürt ve Türkmen nüfusun yoğun olarak yaşadığı Erbil, Kerkük ve Süleymaniye kazalarının nüfusunun ilginç bir şekilde sabit kaldığını fark etmiştir. O bu çelişkili durumu Türk nüfusunun önemli bir bölümünün, Musul kazasında Arap, diğer üç kazada ise Kürt nüfusun içinde gösterildiğini tespit ederek açıklamıştır (Kaymaz, 2014: 267).

Tablo 9: 1924 Yılına Göre Kerkük Sancağı ve Merkezi’nin Nüfus Yapısı

MERKEZ/KAZALAR	GENEL NÜFUS	TÜRK	ARAP	KÜRT
Kerkük	37.000	30.000	2.000	5.000
Erbil	39.000	23.000	1.000	15.000
Revanduz	31.000	2.000		29.000
Raniye	20.000	1.000		19.000
Selahiye	36.000	19.000	5.000	12.000
Köysancak	21.000	4.000		17.000
Kerkük Sancağı	184.000	79.000	8.000	97.000

Kaynak: Yalçın (2016)’a atfen TBMM Hükümeti Dâhiliye Vekâleti Tarafından, Musul Vilayeti konusunda hazırlanan Arşiv Belgesi, İstanbul, 1340 (1924), s.13.

Türk tarafı Lozan Antlaşması'nın imzasından sonra yukarıdaki cetveli Cemiyeti Akvam'a sunmuştur. Burada konumuz olan Kerkük merkez kazanın etnik yapısı hakkında ayrıntılı rakamlar verilmiştir.

Buraya kadar belgelerle İngiliz himayesindeki yeni kurulan Irak'ta Kerkük'ün nüfus yapısını ve buranın çoğunluk olan etnik kimliği hakkında bilgiler verildi. Bu bilgilere ek olarak İngiliz siyasi memurlarının ve bazı yazar ve kuruluşların bölge hakkındaki tespit ve yorumlarına da yer verilecektir.

Bu babta ilk olarak Güneydoğu Anadolu da ajanlık faaliyetleri gösteren ve Kürdistan'ın fikir babası lakabı ile tanınan ve "*Kürtlerin Lawrence*"ı olarak da ün salan İngiliz Binbaşısı Noel, 1919 yılında Londra'da Kürdistan'ın geleceği konulu bir toplantıya katılmıştı. Bu toplantıda söz alan Noel "*Mezopotamya sınırının Kifri ve Kerkük gibi Türk şehirlerini de içine alacak şekilde çizilmesinin yerinde olacağını...*" ifade etmek suretiyle Kerkük'ün bir Türkmen şehri olduğunu teyit etmiştir (Öke, b, 1988: 115).

Bölgede görev yapan İngiliz siyasi komiserlerinden C.J. Edmonds, bölgedeki anılarını "*Kürtler, Türkler ve Araplar*" adlı eserinde toplamıştır. Bu kitapta yazar, Kerkük'ün 1920'lerdeki nüfusunun 25.000 bin olarak verdikten sonra bu nüfusun büyük bir çoğunluğunun Türkmenlerden, dörtte birinin Kürtlerden geriye kalanların ise Arap, Hıristiyan ve Yahudilerden meydana geldiğini ifade etmiştir (Edmonds, 1957: 349).

Edmonds gibi bir siyasi komiser olan Getrude Bell de 1920'li yıllara ait yayınlanan mektuplarında Faysal'ın Irak Kralı olarak seçildiği fakat Kerkük'ün onun aleyhine oy verdiği ve buranın civar ve beldelerinin Türkmen olduğunu ifade etmiştir (Bell, 1920: 364).

Kerkük ve buranın nüfusuna ilişkin belge niteliğinde sayılabilecek bir kaynak da Irak liselerinde okutulan ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından seçilen "*Irak Coğrafyası*" diye isimlendirilen kitaptır. Bu kitap 1920'li yılların verilerine göre Kerkük merkezinin toplam nüfusunun 32.191 kişi olarak tespit edildiğini ifade ettikten sonra nüfusunun çoğunluğu Türkmen'dir tespitini yapmıştır (el-Haşimi, 1929: 244).

Kerkük bölgesinin demografik yapısını ayrıntılı bir şekilde çalışan Ulusal Diller Komisyonu, 1924 yılında Kerkük bölgesinin Türkmen yapısı hakkında önemli bilgiler sunmuştur. "*Kerkük'ün Türk Karakteri ve Yüksek Yol Boyunca Uzanan Diğer*

Kasabalar” adlı çalışmada komisyon, Kerkük’ün önde gelen insanların Türk olduğunu buradaki Hıristiyanların bile Türkçe konuştuğunu ve haftanın iki günü çıkan gazetenin Türkçe çıktığını ifade etmiştir (League of Nations, 1924: 38).

İngiliz dönemi Irak Devleti döneminde Kerkük’ün nüfus yapısı konusu hakkında bir değerlendirme yapılacak olursa; geçmişte Osmanlı Devleti’nin bir garnizon şehri olan Kerkük, siyasi ve askeri anlamda Osmanlılar için bir istinat noktası olmuştur. Bu özelliği ile Kerkük’ün ekseriyeti Türkmenlerden oluşmaktaydı. İngilizlerin 1921 yılında mandaterliğini üstüne alarak Irak Devleti’ni kurmasıyla bu bölgede bir geçiş dönemi yaşanmıştır. Ankara Antlaşması’na (1926) kadar Kerkük ve Türkmenler yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile yukarıda bahsettiğimiz bağlarını korumuşlardır. Fakat İngiliz politikaları gereği buradaki Türkmenler artık Irak Devleti bünyesinde değerlendirilmiş yukarıda da görüldüğü gibi Kerkük idari Meclisinde de zorunlu olarak temsiliyetleri tanınmıştır. Hatta İngiliz propagandasının bir vasıtası olarak kurulan Necme Gazetesi’ni bile Türkçe çıkartmak zorunda kalmışlardır. Fakat bölgenin kaderini derinden etkileyecek olan Lozan Konferansı ve bu konferanstaki Musul Meselesi, Türkiye ve İngiltere arasında bir anlaşmazlık konusu olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmazlık akabinde Musul ve Kerkük’ün demografik yapısını gündeme getirmiştir. Bu noktadan sonra Türk ve İngiliz tarafları bölgenin nüfus yapısına ilişkin ellerindeki bilgileri birbirlerine karşı haklılık davası olarak kullanmışlardır. Burada konumuz olan Kerkük merkez kazası açısından bakıldığında; nüfusunun Osmanlıdan beri pek fazla bir değişikliğe uğramamış olduğu tespit edildi. Nitekim nüfusa ait tüm belgelerden, ister Osmanlı dönemi olsun ister Osmanlı sonrası Türk ve İngiliz belgeleri olsun ister batılı kaynaklar olsun Kerkük merkez kazasının nüfusunun ortalama 30-40 bin civarında olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu nüfusun da çoğunluğunun Türkmenlerin teşkil ettiği görülmektedir.

Kerkük, yukarıda da görüldüğü gibi Musul Meselesi çerçevesinde Türkler ve İngilizler arasında uzun soluklu bir mücadeleye konu oldu. Bu mücadele 1926 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile son buldu. Sonuçta yıllardan beri siyasi, sosyal ve kültürel bağlarını sürdürdüğü Anadolu’dan ayrılmak zorunda bırakıldı. Bu ayrılış uzun soluklu bir süreçte gerçekleşti. Bu süreçte Irak Devleti egemenliğinde bu devletin yapılanma süreçlerinde Kerkük, her zaman gündemde oldu. Ankara Antlaşması’ndan sonra Irak Devleti, Basra ve Bağdat’tan sonra Musul vilayetini de toprakları içine

aldıktan sonra devlet olarak anayasal kanunlarını belirledi. Böylece 1925 yılında bütün Iraklıları içine alan bir anayasa tanzim edildi. Bu yıl kabul edilen Irak Anayasası Arapça, Kürtçe ve Türkçe olarak yayınlandı (Demirci, 1991: 12). Bu durum 1930'lu yıllara kadar zorunlu olarak Kerkük'te eğitim dilinin Türkçe olmasına da imkân verdi. Hatta bu yıllarda çıkartılan “74 Nolu Mahalli Yasa” çerçevesinde ulusal bir kanun ile Kerkük'te Türkmenlerin yaşadığı tüm yerlerde yargılamanın Türkçe yapılmasını bile kabul ettiler (Hürmüzlü, 2001: 113).

Irak, 1932 yılında Birleşmiş Milletlere üyelik için başvurdu. Ancak Birleşmiş Milletler'in üyelik şartları içerisinde ilgili ülkelerin azınlıklar konusunda olumlu bir takım göstergelere sahip olması şarttı. Bu nedenle Irak, 1932 Mayıs'ında bir deklarasyon yayınladı. Bu deklarasyon, Kerkük'ün de etnik yapısını şeffaf bir şekilde ortaya çıkardı. Türkmenlerin ve diğer azınlıkların da varlığını kabul eden bu deklarasyonun 9. Maddesindeki 1. Fıkrasına göre; Irak, Kerkük kazasındaki nüfusunun büyük çoğunluğunu Kürt ırkının teşkil ettiği kazalarda resmi dilin Arapça ile birlikte Kürtçe olmasını garanti eder; bununla birlikte nüfusun çoğunluğunun Türkmen ırkından olduğu Kerkük kazasında resmi dil Arapça ile birlikte Kürtçe veya Türkçe olacaktır hükmünü garanti eder. Bu garanti sözleşmesinde “*Nüfusun çoğunluğunun Türkmen ırkından olduğu Kerkük kazasında*” ifadesiyle de görüldüğü gibi 1932 yılında bile Kerkük kazasının Türkmen kimliği ortaya çıkmaktadır (Zabıt, 1960: 154; Turan, 1996: 31-36). Fakat Kerkük'ün demografik yapısı gereği Anayasal haklar düzleminde hak ettiği bu uygulamalar sağlıklı bir şekilde uygulanmadı ve zamanla unutuldu (Yiğit, 2014: 187).

Irak, 1932 yılında Birleşmiş Milletler üyeliğinin kabul görmesinden sonra bağımsızlık yolunda ciddi bir adım attı. Yıllardan beri süre gelen İngiliz tahakkümü bu olaydan sonra özellikle de Faysal'ın oğlu Kral Gazi döneminde zayıflamaya başladı. Kral Gazi yaklaşık on yıl sürecek iktidarında milliyetçi bir politika izledi ve her alanda Arap milliyetçiliğini bir politika olarak benimsedi. Bu dönemde bütün Irak'ta olduğu gibi Kerkük'te de bir Araplaştırma politikası hayata geçirildi. Bu politikalar kapsamında eğitim dili olarak Türkçe, Irak'ın diğer Türkmen bölgelerinde yasaklandı. Kerkük'te ise sınırlı hale getirilen Türkçe eğitim, 1937 yılına gelindiğinde tamamen yasaklandı (Zabıt, 1960: 147). Bununla beraber Kerkük'ün bürokratik yapısında da bir Araplaştırmaya gidildi. Bu kapsamda vali gibi diğer kritik görevlerde bulunan Türkmenler görevlerinden alınarak bunların yerine Arap bürokratlar getirildi (Samancı, 1999: 105).

Kral Gazi'nin 1938 yılında ölümünden sonra yerine oğlu II. Faysal geçti. Yeni Kral, çocuk yaşta olduğundan ona daha tecrübeli olan Nuri Said ve amcası Abdülilah vekâlet etti ve Nuri Said Başbakan oldu. Nuri Said bir İngiliz yanlısı olarak görev yaptığı dönemde İngilizlerin menfaatine uygun hareket etti. Onun döneminde Irak, petrol gelirleri nedeniyle kısmi bir refah yaşadı. Bu zenginlik toplumsal bir değişim ve dönüşümü meydana getirdi. Eğitim alanında elde edilen ilerlemelerle genç nüfus, farklı bir kuşak bilinciyle ortaya çıktı ve bunun sonucu olarak bu genç kuşak daha iyi yaşam koşulları talep etmeye başladı. Bununla beraber hükümetin tarım politikalarında başarısızlığı nedeniyle köyden kente göç hız kazandı. Eğitimli genç nüfusun yanı sıra kırsaldan gelen göçler, şehir merkezlerinde işsizliğe yol açtı. Bu durum toplumda ülkenin iktisadi geleceğinde önemli bir paya sahip olan petrol politikalarında bir sorgulama meydana getirdi. Özellikle eğitimli genç nüfus, petrolün ülkeleri için önemini kavradı ve hükümetin yıllardan beri İngilizlerle yaptığı petrol anlaşmalarında bir sömürü siyasetinin var olduğunu fark etti. Bu uyanış onlarda bir muhalefet bilinci meydana getirdi. Daha çok tarım ile uğraşan kuzeyde yaşayan ve çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu halk ise köylerden şehirlere göç etti ve şehirlerde karşılaştıkları yaşam zorlukları onları da hükümet karşıtı muhalefette bir unsur haline getirdi. Bu noktada ülkede oluşan muhalefet kendini Arapçılık ve Komünizm fikirleri ile tanımladı. Komünizm fikirleri daha çok toplumun en alt tabakası olan köylü kesimlerde yani Kürtlerde taraftar bulurken, Arapçılık ise genç eğitimli Araplarda bir çıkış noktası olarak görüldü (Koçsoy, 1991: 38; Marr, 2012: 29-35; Polk, 2007: 111; Salucci, 2005: 4-9).

Irak'taki toplumsal talepler ve beklentiler gitgide arttı ve 1958 yılına gelindiğinde Arapçılık şuuru ve Komünist örgütlenmeler Irak ordusunda bir darbe düşüncesini ortaya çıkardı. Bunun sonucunda Abdülkerim Kasım önderliğinde 1958 yılında Irak'ta bir darbe meydana geldi ve 1921 yılından beri süre gelen Krallık rejimi yerini Cumhuriyetçi rejime bıraktı.

Bütün bu anlatılan Irak'ta meydana gelen siyasi ve sosyal değişimler bir petrol şehri olması nedeniyle Kerkük'ü de etkiledi. Kerkük'te olan bu değişim daha 1927 yılında burada açılan petrol şirketi ile kendini gösterdi. Kerkük Petrol Şirketi'nin açılmasıyla birlikte artan iş gücü ihtiyacı nedeniyle çevre yerlerden buraya bir iç göç yaşandı ve Kerkük'ün nüfusu artmaya başladı. Nüfustaki bu artış, ilk petrol ihracatının

yapıldığı 1936 yılına kadar yavaş bir şekilde devam etti (Hasan ve Şükür, 2004: 19). Dışardan gelenler, eski mahallelerde yeni semtler meydana getirdi. Petrol işletmelerinin yanında kurulan bu semtlerde çoğunlukla yaşamaya başlayan unsurlar Asurîler, Ermeniler, Araplar ve Türkmenlerdi. Zaman içinde göç alan Kerkük büyüdü ve bunun sonucunda 1950’li yıllara gelindiğinde “*Arapha*” ya da diğer ismiyle “*Yeni Kerkük*” denilen yerde onlarca yeni mahalle kuruldu (Talabani, 2005: 32). Bu göç hareketinin geniş bir çoğunluğu özellikle kuzeyde tarımla uğraşan halk yığınlarından meydana gelmekteydi.

Buradan gelen göç akını, niteliksiz insan kaynağını da beraberinde getirdi ve Kerkük’te varoş diye tabir edilen yerleşim birimlerinin çoğalmasına neden oldu. Bu varoş yerleşim birimlerinden biri, şehrin Süleymaniye yolu üzerinde kuruldu. Diğeri ise 1960’lı yıllarda Erbil yolu üzerinde varlığını hissettirmeye başladı (Nakip, 2012: 5-6).

Bu göç hareketleri sonucunda, çoğunluğu Kürtlerden meydana gelen göçmenler, zaman içinde Kerkük’ün demografik yapısını değiştirdiler. Demografik yapıda meydana gelen bu değişimleri daha iyi anlamak için Kerkük’ün nüfus rakamları hakkında ayrıntılı bilgiler veren kaynaklara bakması faydalı olacaktır.

Kerkük’ün nüfus yapısı ile ilgili bilgileri de ihtiva eden Irak’ta yapılan nüfus sayımları sonuçlarını incelediğinizde ve bu konuyla ilgili kaynakları tetkik ettiğinizde yapılan nüfus sayımlarının objektiflikten uzak, hakikate ulaşmada sıkıntıları olan bir malzemeler yekûnu olduğunu görürsünüz. Irak’ta yapılan nüfus sayımlarının kimi zaman dönemin siyasi şartlarına göre rakamları çarpıtılmış, kimi zaman ise yapıldığı yıldan çok daha sonraları ihtiyaca binaen üzerinde değişikliklere gidilmiştir. Aynen böyle olduğu gibi Irak’ta sonuçları itibariyle bir takım tartışmalar yaratan ve nüfus sayımları arasında etnik kimliğe ait bilgilerin de sorgulandığı tek nüfus sayımı olan 1957 nüfus sayımı karşımıza çıkmaktadır (Samancı, 1999: 95-96).

Bu nüfus sayımı Krallık döneminde darbeye yaklaşık 1 yıl kala yapılmış ve sonuçları açıklanmıştır. Sonuçlara baktığımızda Irak genelinde Türkmen nüfusunun çok garip bir şekilde olduğundan daha düşük bir miktarda gösterildiği fark edilir. Bu nüfus sayımında Irak’ın nüfusu 5.018.262 iken burada yaşayan Türkmenlerin nüfusu 136.806 olarak gösterilmiştir (Nasır, 2005: 74). Cumhuriyetin ilanından sonra Abdülkerim Kasım ilgili komisyonları kurmuş ve 1959’da bu nüfus sayımı sonuçları hakkında

düzeltilme kararı verilmesini sağlamıştır. Düzeltilme kararı konusunda Abdülkerim Kasım dolaylı olarak şunları da ifade etmiştir:

“Göstermiş oldukları sabırdan dolayı Türkmen kardeşlerimi kutluyor; onlara destek olmaya çalışacağıma söz veriyorum. Çünkü bu zamana kadar Türkmenler diğer Iraklılarla birlik beraberlik içerisinde hareket edip bundan sonra da ayırım yapmayacaklardır. Ülkemiz arı saf Araplardan, Kürt kardeşlerimizden, Türkmen kardeşlerimizden ve diğer azınlıklardan oluşmaktadır” (Zabıt, 1960: 5)

Düzeltilme kararı sonrası Irak genelinde Türkmenlerin sayısı güncellenmiş ve Türkmenlerin sayısı 567.000 olarak düzeltilmiştir. Düzeltilme sonucunda Türkmenlerin tüm Irak ülkesindeki oranı %13 olarak belirlenmiştir.

Tablo 10: Anadillere Göre Kerkük Şehri (1957)

DİLLER	ERKEK	KADIN	TOPLAM
ARAPÇA	15008	12119	27127
KÜRTÇE	21281	18766	40047
FARSÇA	60	41	101
TÜRKÇE	22564	22742	45306
İNGİLİZCE	391	243	634
FRANSIZCA	22	13	35
HİNTÇE	53	26	79
KELDANİCE	774	735	1509
DİĞER DİLLER	226	192	418
TANIMSIZ	2684	2462	5146
TOPLAM	63.063	57.339	120.402

Kaynak: Nuri Talabani (2005), *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması*, Avesta Yayınları: İstanbul, s. 87.

Konumuz Kerkük merkez kazanın 1957 yılındaki yanlış olan nüfus sayımına göre tespit edilen bir takım veriler çeşitli yerlerde kullanıla gelmiştir. Bu verilerden biri de etnik yapıyı belirlemede dillere göre sınıflandırmaya giden 1957 nüfus sayımına ait yukarıdaki tablodur. Bu tabloya göre Kerkük Merkez Kazanın toplam nüfusu 120.402 kişidir. Bu 120.402 kişiden Türkmenlerin nüfusu 45.306, Kürtlerin nüfusu 40.047, Arapların ise 27.127 kişi olduğu görülmektedir. Bu rakamlardan yola çıkarak bir hesaplama yapıldığında; Türkçe konuşanların oranı % 36 iken Kürtçe konuşanlar % 34 Arapça konuşanlar ise % 24 olarak hesaplanmaktadır.

Sonuçları itibariyle üzerinde tam bir mutabakat sağlanamayan bu nüfus sayımının verileri hakkında daha sonradan devletin resmi organlarınca bir takım çalışmalar yapılmıştır. Habib Hürmüzlü'nün de tanıtımını yaptığı bu çalışmalardan biri 1957 Nüfus sayımını gerçekleştiren Irak İçişlerine Bakanlığına bağlı Nüfus Genel Müdürlüğü tarafından 1965 yılında bastırılmıştır. Tam olarak isimi “1957 Sayımı Formu Rehberi” olan bu kitap 6 ciltten meydana gelmiştir. Ön sözünü dönemin Nüfus

Genel Müdürü Emin el-Hilali yazmıştır. Kerkük ise bu rehberde 567. sayfada yer almıştır. Rehberde Kerkük şehrinin o zamanki mahallelerin isimleri de verilmiştir. Bu isimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tabloda 20 adet mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerden Kürtlerin yaşadığı Şorca ve Türkmen-Kürtlerin birlikte yaşadığı İmam Kasım mahalleleri de verilmiştir. Geriye kalan 18 mahallenin eskiden beri Türk olduğu belirtildikten sonra 1957 yılında da bu mahallelerin Türk kimliğini koruduğu ifade edilmiştir. Rehberin verdiği önemli bir bilgi de mahalle başına buralarda oturan aile sayısıdır.

Tablo 11: 1957 Sayımı Formu Rehberine göre Kerkük'ün Mahallelere göre Tahmini Nüfus Dağılımı

NO	Mahalle Adı	Toplam Aile Sayısı	Tahmini Kişi Sayısı	Mahalle Başına Toplam Tahmini Nüfus
1	Sarıkahya	3076	5	15.380
2	Mahatta	157	5	785
3	Tisin	929	5	4.645
4	Begler	3775	5	18.875
5	Şaturlu	896	5	4.480
6	Kurulmuş Köklü Hassa	2078	5	10.390
7	Elmas	1183	5	5.915
8	Bulak	621	5	3.105
9	Ahi Hüseyin	422	5	2.110
10	Çay	277	5	1.385
11	Çukur	547	5	2.735
12	Piryadi	967	5	4.835
13	Avcı	104	5	520
14	Musalla	2481	5	2.481
15	Ağalık	359	5	1.795
16	Kale Meydanı	283	5	1.415
17	Hamam Müslim	540	5	2.700
18	Yeni Kerkük	450	5	2.250
19	İmam Kasım	2207	5	11.035
20	Şorca	1593	5	7.965
	Kerkük Tahmini Toplam Nüfus	22.945	5	114.725

Kaynak: Habib Hürmüzlü (2010), "Irak'ta Nüfus Sayımı ve Kerkük Şehrine Etkileri" *Ortadoğu Analiz*, Cilt:2, Sayı: 21, s. 49-51.

Tablo 11'de de görüleceği üzere 18 Türkmen mahallede toplam 19.145 aile vardır. Her aile ortalama 5 kişi olarak hesaplandığında ortaya 95.725 sayısı çıkar ki bu sayı Türkmen mahallelerde yaşayan nüfus sayısıdır. Aynı hesap mantığı ile devam eden Habib Hürmüzlü Şorca ve İmam Kasım mahallelerinde yaşayan ailelerin sayısının 3.800 olduğunu ve aile başı 5 kişiden hesaplandığında bu mahallelerde yaşayan nüfusun da

19.000 kişi çıktığını ifade etmiştir. Toplam nüfusunun tahlilini de yapan Habib Hürmüzlü, Türkmen aileleri ile birlikte yaşayan Ermeni, Süryani ve Arap ailelerin sayısının belli olmadığını fakat kendi bilgilerine dayanarak en fazla 700 aile olabileceğini belirttikten sonra bu vatandaşlarında sayısını 3500 kişi olarak hesaplamıştır (Kurşun ve Hut, 2005: 6; Hürmüzlü, 2010: 49-51).

Bu bilgilerden yola çıkan Habib Hürmüzlü tahmini olarak Kerkük'te toplam Türkmen aile sayısını 19.145-700 şeklinde formüle ettiğinde Türkmen aile sayısının 18.445 olduğunu tespit etmiştir. Bu rakamdan hareketle Kerkük'te Türkmen nüfusunu ortalama 5 kişilik bir aile üzerinden hesapladığında 92.225 olarak bulmuştur. Kürtlerin nüfusu ile ilgili olarak da Sorça ve İmam Kasım ($\frac{3}{4}$ 'ü Kürt) yaklaşık 3400 aileye ulaşmıştır. Ortalama 5 kişi üzerinden 3400 x 5 olarak formüle edildiğinde Kürt nüfusunun 17.000 olduğunu ifade etmiştir. Bu rakamlar yüzdeliğe vurulduğunda; Türkmenler % 82, Kürtler % 15 ve diğer unsur % 3 olarak görülür (Hürmüzlü, 2010: 50-51).

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hakkında şaibe bulunan 1957 yılına ait nüfus sayımına ilişkin veriler ve Habib Hürmüzlü'nün tanıttığı Irak İçişleri Bakanlığına bağlı Nüfus Genel Müdürlüğü tarafından 1965 yılında basılan “1957 Sayımı Formu Rehberi” adındaki çalışma incelenmiştir. Bu iki kaynak da 1957 yılı nüfus sayımına dair istatistikî bilgileri içermektedir. Birinci belge olan Kerkük'ün anadillerine göre nüfus dağılımına ait belge 1957 sayımının üzerinde şaibe varlığının devam ettiği dönemde yayınlandığından Kerkük'e ait hangi etnik kimlik olursa olsun gerçek bilgileri sunduğundan emin olunamaz.

İkinci kaynak için de bir değerlendirme yapıldığında bu kaynak 1957 yılı nüfusuna ilişkin verilerin üzerinden sekiz sene sonra yayınlanmıştır. Bu haliyle bakıldığında üzerinden sekiz senelik gibi bir zamanın geçmesi verilen bilgilerin doğruluğu konusunda bütün sorgulamaların yapıldığı ve bölge gerçeğini daha iyi yansıtan bir analiz olduğundan nispeten daha kabul edilebilir bir bilgi olarak düşünülebilir. Fakat rakamların tahmini olması bir takım hesaplamalarda hata payının olabileceği ihtimalinden hareketle yüzde yüz gerçekleri yansıtmada kusurlu olarak görülebilir. Bütün bu eksikliklere rağmen, her iki belge ve tabloda görülen en bariz olgu Türkmenlerin diğer etnik kimliklere göre daha üstün olduğudur. Birinci belge ve

tabloda Türkmenlerin nüfusunun düşük bir seviyede olması, 1957 yılında genel Türkmen nüfusun da verilen rakam düşünüldüğünde çok da şaşırtıcı gözükmemektedir. İkinci belge ve tablo tahmini rakamlar üzerinden bir değerlendirme yapsa da bölgedeki gerçek nüfus durumu göz önüne alındığında biraz daha gerçeği yansıtan bir görünüm arz etmektedir.

Bu noktada bölge üzerinde uzmanlaşmış isimlerin eserlerinde konuya ilişkin sunmuş oldukları bilgileri gözden geçirerek yukarıda verilen değerlerden hangisinin gerçeğe en yakın olduğunu görülmeye çalışılacaktır. İlk olarak Hristiyan bir Arap olan ve Irak'ın sosyal sınıfları hakkında kaynak niteliğinde eserler veren Hanna Batatu Kerkük ve Türkmenlerden bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır:

Çok yakın zamanlara kadar kelimenin tam anlamıyla bir Türk şehri iken, Kürtler yavaş yavaş yakın köylerden bu şehre göç etmeye başladılar. Petrol endüstrisinin gelişmesinden sonra bu göç hız kazanmaya başladı ve 1959 yılına gelince, Kürtler şehrin üçte birini teşkil etmeye, Türkmenlerin sayısı ise yarısından biraz fazla inmeye yüz tuttu (Batatu, 1978: 913).

Buna benzer bilgiler bir Irak uzmanı olan Mc Dowall “*Modern Kürt Tarihi*” adlı eserinde şöyle geçmektedir:

Bölgenin 1930-1940'lı yıllarında asli unsurları olan Türkmenler köylerinden ayrılan Kürtlerin Kerkük'e gelmesiyle sayıları azalan...” ve “1959 yılında 150.000 kişilik nüfusun yarısı Türkmenlerden, yarısından birazdan azı Kürtlerden ve kalanlarda Arap, Süryani ve Ermenilerden oluşuyordu” (Dowall, 2004: 408).

3.1.2.2. Cumhuriyet Dönemi

Irak, 1958 yılında bir darbe ile Cumhuriyet rejimini benimsedi. Bu olay Irak'ta olduğu gibi Kerkük'te de ilk başlarda şaşkınlıkla karşılandı. Yeni gelen rejimin ilk mesajları bütün etnik ve mezhebi kimliklerin güvenliğini garanti eder bir üslupla sükûneti sağlamaya yönelik oldu. Yıllardan beri çeşitli nedenlerle Krallık rejiminin baskı ve zulümlerinden usanan toplum bu değişimi temkinli de olsa iyi karşıladı. Nitekim Kerkük'te ilerleyen zamanlarda meydana gelen olaylar durumun böyle olmadığını gösterdi. Bir petrol şehri olan Kerkük, git gide gerilen ilişkilerde iki etnik kimliğin birbirleriyle olan rekabetini yaşamaya başladı. Yukarıda da gördüğümüz gibi çoğunluk olan Türkmenler ile şehirde göçler ile varlığını daha da hissettiren Kürtler arasında bir çatışma ortamı adım adım olgunlaştı. Sonuçta 1959'da Kerkük'te Cumhuriyet kutlamaları sırasında sonuçları itibarı ile Türkmenlere yönelik bir katliam meydana geldi ve Türkmenler ağır kayıplar verdiler. Bu olay Türkmenleri korku ve endişe içine soktu ve birçok ailenin Kerkük'ten göçüne sebep oldu. Abdülkerim Kasım

ve çoğunluğu Kürtlerden meydana gelen Komünistler arasındaki ittifak doğal olarak Kürtlerin Kerkük'e yerleşmesi sürecini daha da hızlandırdı. Kürtler, 1960'lı yıllar boyunca Kerkük'e göç edip burada demografik üstünlüğü ele geçirmeye çalıştılar. Bu göç hareketi 1970'te Baas iktidarının gelmesine kadar sürdü (Hüseyin, 1988: 10-13; Saatçi, 1996: 213-214; El-Nakip, 2008: 41; Hürriyet, 24 Temmuz 1961; Ulus, 23 Temmuz 1961).

Bu noktada 1970 yılı ve sonrasına kadar Irak'ta meydana gelen siyasi gelişmelerin ve bu gelişmelerin Kerkük'te nasıl bir etki yaptığını hatırlamakta fayda vardır. Hatırlanacağı üzere Abdülkerim Kasım'ın darbe sürecinde siyasi olarak dayandığı iki müttefiki olmuştur. Bu müttefiklerden biri çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Komünist Parti, diğeri de Ulusalçı Arap Milliyetçiler idi. Ulusalçı Arap Milliyetçi grubun önde gelen isimlerinden Abdusselam Arif, ordu içinde etkili bir şahsiyet olarak ön plana çıkmıştı. Nitekim Abdülkerim Kasım önderliğinde gerçekleşen askeri darbenin en büyük yardımcısı Abdüsselam Arif olmuştur. Fakat darbe başarılı olup Cumhuriyet rejimi ihdas edildikten sonra milliyetçiler ile Abdülkerim Kasım arasında anlaşmazlıklar meydana gelmiş ve Abdüsselam Arif tasfiye edilerek hapse gönderilmiştir (Merdan, 1989: 49-50).

Bu durum komünistlerin ülke yönetiminde giderek söz sahibi olmasına yol açtı. Bununla beraber dış politikada Abdülkerim Kasım'ın Kuveyt'in Irak'a ait olduğu yönündeki beyanları onu bu alanda gitgide bir yalnızlığa sürükledi. Hem içte giderek artan komünistlerin baskısı hem de dış politikada atılan yanlış adımlar Abdülkerim Kasım'ın iktidarında bir takım zaafaların oluşmasına sebep oldu. Bu gelişmelere bir de tasfiye edilen milliyetçilerin yer altı faaliyetleri eklenince, Abdülkerim Kasım iktidarı zayıflamaya başladı. Nihayetinde yönetim aleyhinde giderek artan tepkiler bir iktidar değişikliğini gerekli kıldı ve Abdusselam Arif'in önderliğinde ulusalçı milliyetçiler iktidar oldu. Bu iktidar değişikliği de bir darbe ile neticelendi ve 1963 tarihinde Abdülkerim Kasım idam edildi (Merdan, 1989:123-126).

Ülke yönetimini eline alan Abdüsselam Arif ve daha sonra yerine gelecek kardeşi Abdurrahman Arif dönemlerinde genel olarak Abdülkerim Kasım yönetiminin yol açtığı siyasi ve sosyal sorunlar halledilmeye çalışıldı. Bu anlamda 1959 yılında gerçekleşen ve Kerkük'te bir Türkmen katliamına sebep olan sorumlular 1963 yılında

Abdüsselam Arif tarafından idam edildi. Bu olumlu politika Abdurrahman Arif döneminde de devam etti. Genel olarak sakin bir dönem yaşatan Arif Kardeşler iktidarı, Irak siyasi tarihinde yeni bir kimlikle ortaya çıkan Baas Partisi tarafından 1968 yılında bir darbe ile yerinden edilmiştir (Musulli, 2000: 25-29).

İktidara geçen Baas Partisi, fikri ideolojisini Sosyalist düşünceler ve aynı zamanda bir Arap milliyetçiliği temelinde şekillendirdi. Bu yönüyle Baas Partisi genelde Irak, özelde ise bir petrol bölgesi olması nedeniyle Kerkük üzerinde bir Araplaştırma politikası gayesi güttü. İktidarlarının ilk dönemlerinde Baas Partisi, Kerkük ve Türkmenler konusunda onların sosyal ve kültürel haklarını gözetir bir anlayışla hukuksal düzenlemeler yürürlüğe koydu. Fakat hukuki alanda bu düzenlemeler zamanla pratik temelde işlevselliğini yitirdi ve bu düzenlemelerin içi boşaltıldı. Bu durum Baas Partisi'nin yukarıda da değindiğimiz gibi siyasi ideolojisinin Arap milliyetçiliği ekseninde olmasından kaynaklanmaktaydı (Küçükkaragöz, 2000: 91).

Baas Partisi döneminde Kerkük'ün demografik yapısının değiştirilmesine yönelik faaliyetler önceki iktidarlara göre daha sistematik bir şekilde hayata geçirildi. Bu anlamda ilk somut değişim 1974 yılında Kerkük'ün il sınırlarının düzenlenmesiyle gerçekleşti. Osmanlı Devleti döneminde bugünkü Irak; Basra, Bağdat ve Musul Vilayetlerinden meydana gelirken Kerkük, Erbil ve Süleymaniye de Musul Vilayetine bağlı birer sancak idi. Daha sonra bu yapı İngilizler döneminde (1921-1932) değişikliğe uğradı ve Musul ve Süleymaniye olarak iki ayrı vilayet düzenlemesine gidildi. Bu düzenleme krallık (1932-1958) döneminde değiştirilmezken Cumhuriyet döneminde Abdülkerim Kasım (1958-1963) ve Arif kardeşler (1963-1967) yönetiminde de aynen devam etti. Bundan sonra da mevcut yapı 17 Temmuz 1968'de iktidara gelen Baas Partisi döneminde de 1974 yılına kadar geçerliliğini korudu. Fakat bu tarihten sonra Baas Yönetimi, bütün Irak illerinde olduğu gibi Kerkük ilinin de sınırlarında kademeli olarak bir değişime gitti. (Müftüoğlu, 1983: 59-60).

Bu değişim yıllara göre aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir Tablolara göre Kerkük'ün tüm Irak'ta topraklarının yüz ölçümü 1973 yılında 19.543 km iken 1976 yılında ise 9.426 km'ye düşmüştür. Böylece Kerkük'ün tüm Irak toprakları içindeki toprak payı 1973'de % 4,5' iken 1976 yılına gelindiğinde % 2,1'e gerilemiştir. Bu

gerileme ile beraber 1976 yılında şehrin adında da bir değişime gidilmiş ve buranın ismi “*el-Te’ mim*” olarak değiştirilmiştir.

Tablo 12: 1973 Yılında Kerkük Şehrinin Kaza ve Nahiyeleri

Şehir İsmi	Yüzölçümü				
Kerkük	19.543				
Kazalar ve Yüzölçümleri					
1.Kaza		2. Kaza		3. Kaza	
Kerkük Kaza	5.112	Kifri Kazası	1.923	Tuzhurmatı Kazası	4.985
Kerkük Merkez Kazası	360	Karatepe Nahiyesi	1.010	TuzhurmatıMerkez Kazası	309
Karahasan Nahiyesi	1.057	Cabara Nahiyesi	536	Dakuk Nahiyesi	1.380
Altınköprü Nahiyesi	433	Kokas Nahiyesi	477	Kadirkerem Nahiyesi	1.553
Şuvan Nahiyesi	1.016			Emirli Nahiyesi	787
Dibis Nahiyesi	528			Süleyman Beg Nahiyesi	173
Tazehurmatu Nahiyesi	1.221			Nocol Nahiyesi	783
Beci Nahiyesi	497				
Kazalar ve Yüzölçümleri					
4.Kaza		5. Kaza		6. Kaza	
Çemcemal Kazası	2.329	Kalar Kazası	2.747	Havice Nahiyesi	2.447
Çemcemal Merkez Kazası	865	Bipaz Nahiyesi	1.277	Havice Merkez Kazası	545
Ağaçlar Nahiyesi	760	Şirvane Nahiyesi	1.470	Riyaz Nahiyesi	1.902
Göktepe Nahiyesi	704				

Kaynak: 1973 Annual Abstract Of Statistics, Republic of Iraq Ministry of Planning, Central Stataistical Organization, Baghdad, s.2

Kerkük’teki bu değişim onun kaza ve nahije sayılarında da gözle görülür bir azalma meydana getirmiştir. Nitekim yukarıda tabloda da görüldüğü gibi 1973 yılına kadar Kerkük 6 kaza ve 23 nahiyeden oluşurken 1976 yılına gelindiğinde kazalarının sayısı 3’e nahiyelerinin sayısı ise 11’e gerilemiştir.

Bu uygulamalar Baas Partisinin Araplaştırma politikasında Kerkük bazında en somut uygulamalardan biri olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde Kerkük’ten alınan araziler Süleymaniye, Diyale ve Selhattin illeri arasında paylaştırıldı. Kerkük’ün güneyinde merkezi Tikrit olan Selhattin ili ihdas edildi. Bu ilin Tuzhurmatu kazası ise Kerkük’ten alındı. Diğer yeni kurulan bir il olan Diyale’ye ise Kifri kazası ihdas edildi.

Tablo 13: 1976 Yılında Kerkük Şehrinin Kaza ve Nahiyeleri

Şehrin İsmi	Yüzölçümü				
El Tamim	9.426				
Kazalar ve Yüzölçümleri					
1. Kaza		2. Kaza		3. Kaza	
Kerkük Kazası	5.311	Havice Kazası	2.423	Dibis Kazası	1.692
Kerkük Merkez Kazası	360	Havice Merkez Kazası		Dibis Nahiyesi	1.217
Karahasan Nahiyesi	1.132	AbbasNahiyesi	1.035	Altıncöprü Nahiyesi	475
Şivan	915	RiyazNahiyesi	1.388		
Tazehurmatu Nahiyesi	1.137				
Tazaehurmatu Kazası	1.137				
Beci Nahiyesi	555				
Dakuk Nahiyesi	1.212				

Kaynak: 1976 Annual Abstract Of Statistics, Republic of Iraq Ministry of Planning, Central Stataistical Organization, Baghdad, s. 21

Adı geçen bu kazalar Türkmenlerin en eski yerleşim yerleridir. Bu kazalar, Kerkük merkez kazaya daha yakın olmasına rağmen Selehattin ve Diyale illerine bağlandı. Böylece buralarda yaşayan Türkmenlerin Kerkük ile olan idari, iktisadi ve sosyal ilişkileri bitirilmek istendi (Müftüoğlu, 1983: 62-63).

Tablolarda da görüldüğü gibi 1973 yılında Kerkük ilinin toplam toprak alanı 19.543 km iken, Kerkük merkez kazanın toprak yüz ölçümü 360 km dir. Yıl 1976'ya geldiğinde Kerkük ilinin toplam toprak alanı 9.426 km'ye gerilirken Kerkük merkez kazada herhangi bir kayıp yaşanmamış, 1973 yılındaki değerini korumuştur.

Bu bilgiden hareketle Kerkük merkez kazanın demografik yapısı ile ilgili tespitlerde bulunulmaya çalışılacaktır. Bu tespitler yapılırken aşağıda iki tablo birbirleriyle karşılaştırılacaktır. Bu tablolardan biri ana dillerden hareketle sonuca varılan 1957 yılına ait Kerkük merkez ve kırsal nüfus yapısına ilişkin tablodur. Diğeri ise yine 1957 yılı başata olmak üzere sırasıyla 1977 ve 1997 yılları arasında nüfus miktarları ve etnik kimliklere ait oranlar verilmiş olan tablolardır.

Bu verilerden 1957 (Hatalı Nüfus Sayımı) yılı Kerkük merkez kaza Türkmen nüfusuna bakıldığında; Türkmenlerin nüfusu 45.306, Kürtlerin nüfusu 40.047, Araplar ise 27.127 kişi olduğu görülmektedir. Bu rakamlardan yola çıkarak tablo 14'te Türkçe konuşanların oranı % 36 iken Kürtçe konuşanlar % 34 Arapça konuşanlar ise % 24'dür. Şaibeli olmasına rağmen 1957 yılına ait en kötü oranlamalardan hesap yapılacak olsa

bile 1977 yılında Türkmenlerin Kerkük merkez kaza olarak nüfus oranlarının hemen hemen 1957 yılındaki nüfus oranları ile aynı değerlerde çıkacağı muhtemeldir. Bu bakımdan konumuz olan Kerkük merkez kazanın Türkmen nüfusu Baas Partisi'nin yukarıda anlattığımız bütün bu Araplaştırma faaliyetlerine rağmen 1957 yılındaki nüfus yapısını korumuştur diyebiliriz. Nitekim yukarıda görüldüğü gibi Baas Partisi Kerkük'ün Vilayet sınırlarında bir küçülmeye gitmiştir. Fakat bu küçülmenin nerelerde olduğuna dikkat edilecek olursa eğer; Kerkük'ün merkez kazası dışında kalan kaza ve nahiyelerde gerçekleştiğini ve bu kaza ve nahiyelerin bazılarının diğer komşu illere kaydırıldığı görülür. Bu durum genel olarak Kerkük vilayetinde Türkmenlerin sayısal oranlarını düşürmüş olabilir ama Kerkük merkez kaza göz önüne alındığında buradaki köklü ve yerleşik Türkmenlerin nüfus yapılarında olumsuz bir etkiye yol açmamıştır diyebiliriz. Kaldı ki yukarıda bahsi geçen Irak Nüfus Müdürlüğü verilerinden Kerkük merkez kazasında bulunan Türkmenlerin %85 oranının da olduğunu ortaya çıkarılmıştı.

Tablo 14: Kerkük Şehrinin Anadillere Göre Nüfus Dağılımı (1957)

	Kerkük Merkez	Kırsal	Toplam	Toplam Nüfusun Oranı
Ana Diller				
Arapça	27.127	82.403	109.629	28.2
Kürtçe	40.047	147.546	187.593	48.2
Türkçe	45.306	38.065	83.371	21.4
Hıristiyan	1.500	96	1.605	0.4
Yahudi	101	22	123	0.03
Diğerleri	6.300	215	6.545	1.77
Toplam	120.402	268.437	388.829	100

Kaynak: Liam Anderson And Gareth Stansfield, Crisis In Kirkuk, Universty Of Pennsylvania, 2009, s. 43

Sonuç olarak genel bir oranlamadan hareketle bile Kerkük merkez kazanın nüfusuna ilişkin tahminler buradaki Türkmen nüfusunun lehine olacaktır. Tabii doğal olarak 1970'li yıllarda Baas Partisi'nin özellikle Kerkük üzerinde sistematik olarak takip ettiği Araplaştırma siyasetinin Kerkük merkez kazadaki Türkmen nüfusu üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır iddiası da mümkün değildir. Nitekim Baas Partisi 1970 yılından başlamak üzere Kerkük merkez kazada uygulanmak üzere bir takım yıldırma politikaları uygulamıştır. Bu yıldırma politikaları kapsamında şehir merkezinde yaşayan Türkmenler başka şehirlere sürülmeye başlanmış, gayrimenkul alım satımı bir takım şartlara bağlanmış ve planlı bir şekilde güneyden getirilen çoğunluğu Arap olan

yerleşimciler şehre yerleştirilmiştir. Bu göç politikası çerçevesinde 1981 yılında Devrim Komite Konseyi'nin aldığı 1391 nolu karar ile Türkmenler ülkenin güneyine göçe zorlanmıştır (Nakip, 2012: 6; Kopar,1995: 130-131).

Şimdiye kadar Kerkük'ün nüfus yapısına ilişkin bir takım değerlendirmelerde bulunuldu. Bu değerlendirmelerde özellikle Kerkük ve burada yaşayan Türkmenler üzerinden diğer etnik ve dini kimliklerin de varlığı gözler önüne serilmeye çalışıldı. Zira tarih boyunca Kerkük, Türkmenler olduğu kadar Kürtlerin, Arapların, Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin de yerleşim yeri olmuştur.

Tablo 15: Kerkük Şehrinin 1957, 1977 ve 1997 Yılları Arasındaki Nüfus Miktarları

	1957 Seçimleri	Oran	1977 Seçimleri	Oran	1997 Seçimleri	Oran
Kürtler	187.593	48	184.875	38	155.861	21
Araplar	109.620	28	218.755	45	544.596	72
Türkmenler	83.371	21	80.347	17	50.099	7
Toplam	388.829		483.977		752.745	

Kaynak: Liam Anderson And Gareth Stansfield, Crisis İn Kirkuk, Universty Of Pennsylvania, 2009, s. 43

Yukarıda anlatmaya çalışılan tarihi süreç ve bu tarihi sürecin şekillendirdiği Kerkük'ün demografik yapısı görüldüğü gibi Kerkük'te değişken bir nüfus hareketliliğini de beraberinde meydana getirmiştir. Bir Osmanlı bakiyesi olması nedeniyle Türkmenler, Kerkük'ün temel unsuru olarak nüfus yapılarını 1960'lı yıllara kadar korumuşlardır. Fakat petrol ve buna bağlı olarak artan iş gücü açığı, kırsal bölgelerde tarımsal faaliyetlerin zorlaşması nedenleriyle Kürtler, 1930'lu yıllardan 1960'lı yıllara kadar devamlı bir göç hareketiyle Kerkük'e yerleşmişlerdir. Buna karşılık 1968 yılında bir Arap milliyetçisi olan Baas Partisi'nin yönetime gelmesiyle Kerkük için yeniden bir göç hareketi bu sefer Araplar tarafından başlatılmış ve bu durum 1980'li yıllara kadar artarak devam etmiştir.

Tablo 16: Kerkük'te Arap Semtleri

1	Al-Karama	5	Al-Arafa -1-	9	Al- Wasıt	13	Al- Haccac
2	Al- Muthenna	6	Al- Arafa-2-	10	Domis	14	Al- Uruba
3	Al- Kadisiye	7	Al-Thubat	11	Al- İştirakiyye	15	Al- Kuteybe
4	Al- Endelüs	8	Al- Baath	12	Gırnata	16	Al-Vahde

Kaynak: Mahir Nakip, Kerkük'ün Kimliği, Bilgi Yay. Ankara 2007, s:96-97

Anlattığımız bu göç hareketlerinin Kerkük'te meydana getirdiği resmi gözler önüne seren Suphi Saatçi, Kerkük şehir merkezinin etnik dağılımını şu şekilde resmetmiştir:

Resim 1: Kerkük'ün Etnik Gruplara Göre Yerleşim Bölgeleri

Kaynak: Suphi Saatçi, Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük, Kerkük Vakfı, İstanbul 2007,s.12

Bu resimde yukarıda yani şehrin kuzey kesiminde Erbil ve Süleymaniye yolları üzerinde açık renkte olarak çizilen bölüm Kürtlerin yaşamakta ve çoğunlukta olduğu yerler gösterilmiştir. Şehrin orta kısmı olarak çok koyu renkte gösterilen; yani tarihi kale ve civarı olan bölge Türkmenlerin yaşam alanları ve semtleridir. En aşağı kısımda da Bağdat yolu üzerinde daha az koyu olarak gösterilen bölgede ise Arap nüfusun yaşadığı bölgeler gösterilmiştir.

Bu resim Kerkük'ü oluşturan etnik unsurların kendi tarihsel süreçlerinde beslenmiş oldukları havzaların da neresi olduğuna dair bir ipucu vermektedir. Nitekim Kürtler kuzeyden göç etmiş ve daha çok Kerkük'ün kuzeyini kendilerine mesken edinmişlerdir. Araplar güneyden göç etmiş ve daha çok Kerkük'ün güneyini kendilerine mesken edinmişlerdir. Türkmenler ise kadim bir kültür olarak Kerkük'ün merkez yerlerinde varolagelmışlerdir.

3.2. SOSYAL DOKUDA TÜRKMENLER

Kerkük, uzun dönemlerden beri birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bu özelliği ile Kerkük, tarihi seyir içinde kendine has bir kültür mozaği meydana getirmiş ve bu durum onu kültürler arası birçok alış verişin ve sentezin merkezi yapmıştır. Böyle bir şehirde yaşayan Türkmenler, kendilerine has yaşam tarzları ve kültürel zenginlikleri ile onunla özdeşleşmiş ve sosyal yaşantıları ile de Kerkük'ün toplumsal yapısının

şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Bu bakımdan Türkmenler, hem aile yapıları hem de dini inanışları ile Kerkük'ün sosyal dokusunda onun en önemli katmanlarından biri haline gelmişlerdir. Bu başlıkta Kerkük'ün sosyal dokusunda Türkmenleri anlatmaya çalışacağız.

3.2.1. Türkmenlerin Aile ve Aşiret Yapısı

Kerkük'te Türkmen aile yapısını anlamak için Kerkük'ü kendi kültür havzası içinde değerlendirmek lazımdır. Bu bakımdan Kerkük ile coğrafi birlikteliği olan diğer şehir toplulukları ve genel olarak Kuzey Irak'taki aile ve aşiret yapılarını irdelemek gerekir. Konuya Kuzey Irak ölçeğinde bakar isek bölgenin üç ana etnik grubun Türkmenler, Araplar ve Kürtler olduğu görünmektedir. Bu etnik gruplardan Türkmenler yerleşik hayat tarzlarıyla diğer iki gruptan daha farklı olmakla beraber en çok yaşadıkları yerler Kerkük, Erbil ve Bağdat idi. Erbil ve Bağdat'ta şehrin iş dünyası ve devlet bürokrasisinde etkin olan Türkmenler, evlilikler ile Arapları ve Kürtleri Türkmenleştirdiklerini söylemek mümkündür. Bununla beraber zamanla bu evlilikler nedeniyle Türkmenlerin de Arap ve Kürtleştikleri de bir gerçektir. Örneğin; Erbil ve Süleymaniye bölgesinde yerleşmiş Türkmenler Kürtleşirken, Musul etrafındaki köy ve kasabalarda, güneyde Bağdat ve civarında bulunan Türkmenler bu evlilikler yoluyla Araplaşmışlardır. Kerkük ve civarına baktığımızda ise bu durum Musul ve Bağdat'tan farklı olmuş burada mukim olan Türkmenler, diğerlerine göre kendi öz benliklerini korumasını bilmişlerdir (Marufoğlu, a, 1998: 61-63).

Kuzey Irak ya da buranın çoğu zaman idari taksimatında bir merkezi olan Musul vilayeti genelinde yaşayan topluluklar incelendiğinde, burada yaşayan bütün topluluklarda aşiret yapısının var olduğu görülür. Bu aşiret yapısının en çok temayüz ettiği etnik gruplar ise Araplar ve Kürtlerdir. Onlar, bölgelerinde yakın zamanlara kadar yani; Osmanlı Devleti döneminde bağımsız bir aşiret mantığı içerisinde hareket etmişler ve çoğu zamanda bölgede bir takım asayişsizlik olaylarında ön plana çıkmışlardır. Onlardaki bu özellik aşiret yapısının kendilerine sağladığı özerklikten kaynaklanmıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde bu durum bölgeye atanan birçok valinin sık sık değişmesine sebep olmuştur. Bununla beraber bu dönemde Türkmenlere baktığımızda Onlar, yerleşik düzende genellikle şehirlerde yaşam kültürünü özümseyen bir yapıda olduklarından daha güvenli bir toplum yapısı arz etmişlerdir. Nitekim Osmanlı arşiv

belgeleri incelendiğinde Türkmenlerin asayışe aykırı hareketlerinin çok az kaydedildiği görülmektedir. Bölgede Arap ve Kürtlerin kendi çaplarında gösteregeldikleri aşiret bağı feodal yapılarının aksine Türkmenler; şehir kültürüne uyum sağlamış, feodal olmayan, devletine sadık bir yapı arz etmişlerdir (Hut, 2006: 335).

Onlar aşiret mantığından ziyade şehirli olmalarının verdiği medeni yaşam tarzları sayesinde daha çok aile yapısında kendilerini sosyal yaşama adapte etmişlerdir. Bu özellikleri ile Türkmenler, şehirlerde o bölgenin aydın ve asil insanları olarak tanınmışlardır. Özellikle araştırma dönemimiz olan 20. yüzyılda Türkmenler, eğitim konusuna önem vermişler mühendis, doktor ve asker gibi mesleklerde kariyer sahibi olmuşlardır (Rapor, 2011: 14-16).

Kerkük'te bu durum daha da belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Kerkük'te Türkmenlerde aşiretten ziyade aile olgusunun varlığı bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların da dikkatlerinden kaçmamıştır. Nitekim 1919-1925 yılları arasında bölgede bulunmuş olan C.J. Edmonds, Kerkük'te önde gelen aristokrat ailelerin Türk kökenli olduklarını ifade etmiş, bunlardan Neftçizadeler, Yakubzadeler ve Kırdarlar gibi aile isimlerini saymıştır (Edmonds, 2003: 350).

Irak'a göçler yoluyla gelen Türkmenler devlet organizması içinde devamlı olarak sorumluluk sahibi olmuşlardır. Böylece Türkmenlerin çoğu şehirlerde yaşam kurmuşlardır. Bu nedenle yukarıda da bahsettiğimiz gibi boy veya aşiret yapıları çok erken tarihlerde çözülmüş ve süreç içinde aile kurumu ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu durum Kerkük'te de kökenleri itibari ile çoğunlukla Bayat boyundan olan Türkmenler, şehirleşme olgusu sürecinde onların boya ait kimliklerinde de etkisini göstermiştir. Böylece Şehirleşme olgusu, zaman içinde onlarda da boya ait kimliklerini arka plana itmiştir. Nitekim Kerkük'te Türkmen aile isimleri, mensubu oldukları boy veya aşiret isimlerinden yola çıkılarak verilmemiştir. Bunun yerine, zaman içinde tanındıkları lakaplar veya uğraştıkları meslek isimleri soyadları olmuştur. Bu soyadları da günümüz Türkmen aile isimlerini ortaya çıkarmıştır (Nakip, 2009: 70). Bu anlamda aşağıdaki tabloda Kerkük'teki bazı Türkmen ailelerin isimleri verilerek soyad-aile isimleri ilişkisi gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 17: Kerkük’te Aile İsimleri

	Aile Adları	Açıklamalar
1	Allaf	Muhtemelen Yem ticareti ile geçimini sağlayan bir aile
2	Altunçu	Kuyumcu anlamına gelmektedir
3	Bendeler	Yapı ustaları anlamındadır
4	Berber	İsminden de anlaşılacağı gibi meslek erbabı bir aile
5	Cerrah	Tıp ile uğraşan bir aile
6	Çakmakçı	Meslek erbabı bir aile
7	Değirmenci	Meslek erbabı bir aile
8	Ekmekçi	Meslek erbabı bir aile
9	Garabetler	Hıristiyan bir Türkmen aile
10	Günyeçi	Cuvalcılıkla uğraşan bir aile
11	Hancerçi	Meslek erbabı bir aile
12	Hasanızade	Soyisim
13	Kalay	Kaleli anlamında
14	Katmaçı	Urgancı anlamında
15	Müderriş	Medreselerde ders veren hoca ailesinden
16	Nakip	Nakibîleşraflık görevinden gelen bir aile
17	Neftçi	Petrol maliki olan meşhur aile
18	Okuyucu	Kuran ve mevlit okuyan aile
19	Pamukçu	Meslek erbabı bir aile
20	Saatçi	Meslek erbabı bir aile
21	Sarraş	Altın, para bozma ile uğraşan bir aile
22	Şerbetçi	Meslek erbabı bir aile
23	Tahşildar	Vergi toplamakla görevli bir aile
24	Turşucu	Meslek erbabı bir aile
25	Yemeniçi	Ayakkabı imalatı ile uğraşan bir aile
26	Yorğancı	Meslek erbabı bir aile
27	Zoraplar	Soyisim

Kaynak: Mahir Nakip, Kerkük’ün Kimliği, Bilgi Yay. Ankara 2007, s: 71-82.

Tablodan da anlaşılacağı üzere soyadların aile isimleri yerine kullanılması nedeni ile Kerkük ve buradaki Türkmenler boy veya aşiret kimliklerini, 20. yüzyılda şehirleşmelerine paralel olarak, daha da belirgin olarak bıraktıklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra tablo incelendiğinde görülecektir ki şehirleşme olgusunun beraberinde getirdiği bir diğer etkinin ise Kerkük’teki Türkmen aile adlarının genelde meslek sınıflarına ve sosyal statülerine göre şekillenmiş olmasıdır.

Bu durum bize Türkmenlerin beraber yaşadığı diğer etnik gruplardan farkını da göstermektedir. Bu fark sosyal yapı itibari ile Türkmenlerin zaman içerisinde şehirleşerek kendilerini tanımlamada aşiret veya boydan ziyade sahip oldukları toplumsal statü veya meslek kollarını kullanmalarını ortaya çıkarmıştır. Bu da onları,

Kerkük toplumu içinde seçkin birer vatandaş olarak devlet ve toplum hayatında her zaman uyumlu ve yenilikçi bir kitle haline getirmiştir.

3.2.2. Türkmenlerin Dini Yapısı:

Türkmenlerin Irak'a ve dolayısıyla Kerkük'e yerleşmelerinin takriben X. yüzyılda olduğunu düşünecek olursak çok uzun bir göç hareketinin meydana geldiği görülür. Bu göç hareketi Safeviler ve Osmanlı dönemlerinde de devam etti. Bu dönemde Türkmen göçleri daha çok Güney Azerbaycan bölgesinden oldu. Buradan göç eden Türkmenler ise genelde Kızılbaş idi. Nitekim bu durum, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılında Bağdat seferi sırasında Kerkük'te konakladığı sırada yaptırdığı tahrir defterinde geçen Türkmen isimlerden de anlaşılır (Nakip, 2016: 10-11).

Uzun bir dönem Osmanlı egemenliği altında kalan Irak Türkmenleri, 1700 ve 1800'lü yıllar boyunca devam eden Osmanlı-İran nüfuz mücadelesinde bir odak noktası oldular. Daha çok askeri fakat; arka planda ideolojik güç yarışında İran etkisi, Şii din adamları marifetiyle bir mezhep propagandasına dönüştü. Bu faaliyetler sonucu, Türkmenler Şia mezhebinin etkisinde kaldılar. Bu anlamda İran, Bağdat ile Kerkük arasında ve Kerkük ile Erbil arasında kırsal bölgelerde ve buralarda yaşayan Türkmenler üzerinde yayılma alanları buldu. Nitekim burada yaşayan Türkmenlerin genelde Şii mezhebinden olması da bunun tabii bir sonucudur (Marufoğlu, 1998:58).

Osmanlı-İran nüfuz mücadelesinde Kerkük ve burada yaşayan Türkmenler ise her zaman önemli bir konumda oldular. Zira Kerkük, İstanbul'dan Bağdat'a uzanan posta yolu üzerindedir. Bu bakımdan Kerkük, Osmanlılar açısından her zaman stratejik bir yer olarak görüldü. Böylece Kerkük, Osmanlı Devleti için bir dayanak noktası olarak hem askeri bir üs oldu hem de bölgede Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tecelli ettirmesinde bir merkez görevi gördü. Anlattığımız bu nedenlerden dolayı Osmanlılar, Kerkük ve buranın çoğunluğu olan Sünni Türkmenlere ayrı bir önem verdiler (Maruf, 1996: 11; Marufoğlu a, 1998: 58).

Yukarıda anlatmaya çalıştığımız tarihi süreç, Kerkük ve Türkmenlerin dini-mezhebi özelliklerinin, zaman içinde bölge ülkelerinin de hâkimiyet mücadelesine bağlı olarak, şekillenmesinde etkili oldu. Bu hâkimiyet mücadelesi aynı zamanda Kerkük'te kozmopolit bir yapıyı da ortaya çıkardı. Bunu, Kerkük'te var olan mezhebi çeşitlilikten de anlamaktayız. Bölgenin hali hazırdaki kozmopolit durumu içinde Kerkük'ün dini

yapısının, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl Osmanlı-İran mücadelesi sonucu ortaya çıkan etki-tepki ile şekillendiği ve bu dini yapının 20. yüzyılda da hemen hemen aynı şekilde devam ettiği söylenebilir. Bu bilgiler ışığında 20. yüzyılda Kerkük'te Türkmenlerin dini dokusu aşağıda verilecek tablolar ile aydınlatılacaktır.

Tablo 18: 1912 Tarihli Salnameye Göre Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kaza'nın Kayıtlı Nüfusu

KERKÜK SANCAĞI	MÜSLÜMAN		KATOLİK KELDANİ		KATOLİK SÜRYANİ		MUSEVİ		TOPLAM	
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
KERKÜK	4000	35.168	450	435			102	982	4552	36.585

Kaynak: Orsam (2012), “Osmanlı Vilayet Salanamerinde Musul” Cengiz Eroğlu vd. (Ed.), Orsam Kitapları No: 5: Ankara, s. 43.

Tablo 19: İngilizlerin Din Esasına Göre Musul Bölgesinin Nüfusu (1919)

	SUNNİ	Şİİ	YAHUDİ	HİRİSTİYAN	YEZİDİ	TOPLAM
KERKÜK	85.000	5.000	1.400	600	-	92.000

Kaynak: İhsan Ş. Kaymaz (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, s.266- 267.

Tablo 19: İngilizlerin Din Esasına Göre Musul Bölgesinin Nüfusu (1957)

ANA DİLLER	KERKÜK MERKEZ
Arapça	27.127
Kürtçe	40.047
Türkçe	45.306
Hıristiyan	1.500
Yahudi	101
Diğerleri	6.300
Toplam	120.402

Kaynak: Liam Anderson And Gareth Stansfield, *Crisis In Kirkuk*, Universty Of Pennsylvania, 2009, s. 43.

Yukarıda görüldüğü gibi Kerkük'ün dini yapısıyla ilgili 1912, 1919 ve 1957 yılına ait nüfus bilgileri mevcuttur. Bu bilgiler ışığında Türkmenlerin dini temayülleri mevcut diğer bilgilerle karşılaştırılarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Tablolardan da görüleceği gibi Kerkük'ün çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkildir. Kerkük'teki Müslümanların etnik olarak en başta gelen unsuru ise Türkmenlerdir. Diğer unsurlar Hıristiyan ve Yahudi unsurdur ki bunların Hıristiyan olanlarından bazıları yine Türkmenlerdir. Kerkük'te Türkmenler çoğunlukla Sünni'dir.

Bunlar da kendi aralarında Hanefi, Şafi diye ikiye ayrılırlar. Fakat çoğunlukla Kerkük'teki Türkmenler Hanefi mezhebine bağlıdır (Batatu, 1978: 37). Kerkük'te mezhebi alanda Sünni Hanefi Türkmenler en baskın unsurlardır. Bu hususiyetleriyle Onlar Kerkük'te sosyal hayatın şekillenmesinde belirleyici olmuşlardır.

Türkmenler fitri yapıları itibariyle sert olduklarından İslam'ın sert kaideleri onların bu dini yaşamalarında bir zorluk yaratmadı. Dindar olmaları nedeniyle hukuki ve ahlaki konularda ve hayatın her kesitinde dini bir akıl ile içtimai hayatlarını şekillendirdiler. Dindar olmaları hasebiyle dini ritüeller çok bariz bir şekilde hayatlarına hakimdir. Bununla beraber geleneksel İslami anlayışların şubelerinde de müridanları çoktur. Örneğin Nakşibendilik, Kadirilik ve Rufailik gibi ehl-i Sünnet Tarikatlarla sıkı bağları vardır. Buna karşın ehl-i Tarik olmayan ve bunları ret eden Zahitlere de vardır (Kerkük, 2004: 72). Bunun yanı sıra yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Şii Mezhebinin de az da olsa müntesipleri vardır. Dini hayatları itibarıyla Kızılbaş-Alevi ve Bektaşî geleneğine bağlı Türkmenler de bu kategoridendir. Zira Kızılbaş-Alevi ve Bektaşî Türkmenler sonradan şiileşmişlerdir (Rapor, 2011: 16-17).

Ayrıca Hıristiyan Türkmenlerin de varlığı mevcuttur. Bunlar Moğollarla birlikte Irak'a gelerek buraya yerleşmişlerdir. Moğol hükümdarı Hulaku'nun komutanlarından Git-Buğa Hıristiyan Türk, Nayman boyuna mensuptu ve yine Hulaku'nun büyük karısı Dokuz hatun Türk aşiretindendi. Bunlar eskiden Kale içinde yaşadıklarından dolayı "*Kale Gâvurları*" olarak da bilinmektedirler. Bununla beraber diğer isimlerinden biri de Gagavuz yani "*Gök-Oğuz*" dur. Hıristiyan olan bu Türkmenler Katolik'tirler. Kerkük Kalesi'nin boşaltılmasıyla birlikte kale etrafındaki mahallelere dağılmışlardır. Bu mahallelerden biri olan Almas mahallesinde bir de kiliseleri vardır ve halen faaliyettedir. Konuştıkları dil sade ve katıksız Türkçedir. Kiliselerde yaptıkları ainler de Türkçedir. Taranım diye adlandırdıkları İncilleri de Türkçedir. Bu özellikleriyle onları diğer Türklere ayırt etmek mümkün değildir. Öyle ki çocuklarına verdikleri adların çoğu Müslüman isimlerdir (Yakuboğlu, 1977: 45; Salman, 2008: 26-27; Rapor, 2011: 16-17). Hıristiyan Türkmenler dışında yine azınlıkta olsa diğer gayrimüslim Türkmenler de vardır. Garabetler, Hindiler ve Şammaslar buna örnektir (Saatçi, 2015: 50). Kızılbaş ve Bektaşî geleneğinde dini yaşamlarını sürdüren Kakailer az da olsa Kerkük'te diğer bir dini gruptur.

3.3. SOSYAL HAYATTA TÜRKMENLER

Kerkük'te uzun yıllardan beri varlığını sürdüren Türkmenler, bu var oluş sürecinde Türklere has ailevi ve dini yapılarını korumuş ve yaşatmışlardır. Bu durum, 20. yüzyılda (1926) Türkiye'den ayrılmanın yol açtığı milli benliklerini koruma refleksi ile daha da aratarak devam etmiştir. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız dini özellikleri ile de Türkmenler, Kerkük'ün sosyal hayatında da önemli bir rol oynamışlardır. Bu başlık altında Türkmenlerin Kerkük'teki sosyal hayatlarını anlatmaya çalışacağız.

3.3.1. Aile ilişkileri, Adetler ve Göreneklere

Türkmenler, aile kültürleri ve adetleri ile Kerkük'te örnek bir toplum olmuşlardır. Onların aile yapısı ele alındığında en başta evlilik akla gelir. Daha sonra bu evlilikte aile içi ilişkiler ve diğer akrabalarla olan ilişkiler göze çarpar. Evlilik ve akrabalık ilişkileri, Türkmenlerin bir toplum olarak adet ve göreneklerini ortaya çıkarır. Bu nedenle Kerkük'te Türkmenlerin sosyal hayatını incelerken, ilk olarak aile kurumunu oluşturan evlilik merhalesini ele alınacaktır.

İslam dininde birden fazla evlilik ruhsat dairesinde ise de Türkmenler genelde tek eşliliği tercih etmişlerdir (Zabıt, 1964: 95-107). Fakat mecbur kalınmışsa örneğin doğurmayan bir eş varsa erkeğin zürriyetinin kesilmemesi için ikinci bir evlilik düşünülebilir. Fakat bu durumda da birinci eşin rızası alınır ve onun incinmemesine gayet dikkat edilir. Evlenecek kız da aranan özellikler, Hz. Peygamberin hadisinde de işaret ettiği gibi güzellikten ziyade namus ve asalettir (Tirmizi, 2004: 1086). Bu hassasiyet ön planda olarak istenen kız, erkeğin akrabaları tarafından evinde görülür ve görünürde bir kusuru var mı yok mu araştırılır.

Çeşitli vesileler ile kız ile beraber hamama gidilir ve vücudunda bir noksanlık var mı yok mu iyice kontrol edilir. Hamamdan sonra kız beğenilmişse “*Kaşla göz, kalmadı söz*” eğer acele edilmemesi gerekirse “*Ağızla burun, kapıda durun*” yok eğer beğenilmemişse “*Dişle Dudağ yerivin gideğ*” deyişleri kullanılır (Zabıt, 1964: 39).

Kız beğenildikten sonra damat evi, kızı istemeye gelir. Buna Türkmenlerde “*Dilekçilik*” denir. İki aile anlaştıktan sonra bir nişan göstergesi olarak kıza altın hediye verilir. Daha sonra İslam hukukunda da var olan mehir arkadan gönderilir. Buna Türkmenler “*Yol*” derler. Bu yol parası gönderildikten sonra en yakın zamanda kızın evinde nikâh yapılır. Bu durum Türkmenlerde “*Kebin*” olarak ifade edilir. Kebin, Kadı

veya Hoca nezaretinde onların şahitliğinde kıyılır. Kebinde her iki tarafın dostları da gelir. Kebin kesildikten sonra yeni kurulacak olan yuvanın ihtiyaçları tespit edilir, çeyiz hazırlığı yapılır. Buna Türkmenlerde “*Cihaz*” denir. Cihazı takiben taraflar düğün haftasını belirler ve düğünden önce “*Kına*” âdetini yerine getirirler. Kınadan sonra gelinin evinden “*Küreken*” nin yani damadın evine cihaz gönderilir. Cihazın kürekenin evine gönderilmesi olayına “*Şedede*” denir. Şedede kürekenin evinin yakınlığına göre ya hamallar sırtında ya da motorlu araçlar ile gönderilir. Bundan sonra “*Gelin Hamamı*” başlar. Gelin hamamının bittiği son gün, gelin sağdıçları ile birlikte eve döner ve burada yemekler yenir (Dakuklu, 1970: 30; Tokatlı, 1994: 33; Saatçi, 1985: 322-323; Zabıt, 1964: 40-41; Neftçi, 2003: 47).

Kına gününden sonra gelin ve kürekenin evinde düğün eğlenceleri başlar. Hem erkek evinde hem de kız evinde oyunlar oynanır. Kız evinde gelinin utanmasına rağmen o da uğurlu olsun diye oynatılır. Erkek evinde ise erkeklere has bir tarzla halaylar çekilir, milli oyunlar oynanır ve bu oyunları hoyratlar takip eder. Bu eğlenceler gelinin kürekenin evine gelmesine kadar devam eder. Bütün bu eğlencelere Türkmenlerde “*Toy*” denir (Yakuboğlu, 1976: 72).

Toyun bitiminde gelin, kürekenin akrabaları nezaretinde onun evine doğru götürülmeye başlanır. Bu seyahatte gelin eskiden Tahtirevan veya at üstünde götürülürdü. Günümüzde de köy ve kasabalarda halen at kullanılırken şehirlerde bunun yerine motorlu araçlar kullanılmaktadır. Gelin, kürekenin evine gelişte onun en yakın akrabaları tarafından karşılanır. Genelde kürekenin annesi, ablası veya kız kardeşi gelinin yanında ellerinde bir tabak un ve ayna ile evin eşiğine kadar gelir ve burada dururlar. Küreken bu sırada yüksekçe bir yerden gelinin başından aşağı para ve şekerler atar ve etrafta bulunan çocuklar bunları toplarlar. Gelin odasına gidene kadar kürekenin yakınları halay çekerek oynarlar. Bu şekilde düğün bittikten sonra gelin bir müddet sonra 6 ay gibi bir zaman içinde baba evine döner. Buna Türkmen geleneğinde “*Ayağı açıldı*” derler. Bu ziyarette gelin kaynanası ile beraber gider (Ziraatçı, 1961: 44-45; Yakuboğlu, 1976: 75).

Buraya kadar nikâh kıyma ve düğün adetleri ile evliliğin nasıl olduğu görülmüştür. Şimdi de aile kurumu içinde bireylerin birbirlerine ve akrabalarına karşı ilişkilerinde Türkmenlerin adap, örf ve adetlerini incelenecektir.

Derin bir kültürün mirası olan aile, eski Türklerden bu yana her zaman bütün Türkmenlerde olduğu gibi Kerkük'teki Türkmenlerde de kutsal bir müessesese olarak görülmüştür. Bu kutsal müessesede kişilerin birbirlerine atf ettiği değer onların kendi aralarında birbirleriyle olan ilişkilerine de yansımıştır. Birbirlerine hitap da eşler isimleri ile hitap etmezdi. Koca olan erkek ile Avrad olan kadın birbirlerine çocuklarının isimleri ile hitap ederlerdi. Örneğin “*Ahmetin Babası, Ahmet Nenesi*” gibi çocuklarının isimleri üzerinden birbirlerine hitap ederlerdi. Bu bir saygının göstergesiydi. Eğer çocukları yoksa koca avradına “*Hatun*” avrad ise kişisine “*Adamake*” diye hitap ederdi (Yakuboğlu, 1976: 73).

Eşler birbirlerine olduğu gibi evin büyüklerine de saygıda kusur etmezlerdi. Gelin kaynanasına karşı saygı duyar onun sevgisini kazanmaya gayret gösterirdi. Fakat gelin-kaynana ilişkisinde yine de sorunlar çıkardı. Bu durum tüm toplumlarda da genel bir sorun olarak gözlemlenebilir. Kaynanın onca yıl büyütüp beslediği biricik oğlu sonunda bir elkızına nasip olmuştur. Bu anlayış kaynanada ister istemez bir kıskançlığa sebep olmaktadır. Böylesi bir kıskançlık gelin-kaynana ilişkilerinde her zaman için problemlere yol açmıştır. Türkmenlerde de gelin-kaynana ilişkisi bu anlamda değerlendirildiğinde onlarda meydana gelen gelin-kaynana geçimsizlikleri büyük çaplı sorunlar üretmemiştir. Fakat hem gelinin hem de kaynanın aşağıda birer örneklerini vereceğimiz geçimsizlikleri sırasında birbirlerine karşı söyledikleri mizahi olarak da nitelendirilebilecek sözleri, Türkmenlere özgü zamanla zengin bir sözlü edebiyatı da meydana getirmiştir (Murad, 2009: 346). Gelin evlendikten bir müddet sonra evliliğinden razı değilse bunu şu şekilde ifade ederdi:

Qız idim sulatan idim
Adaxlandım budaxlandım
Gelin oldım melül oldım
Beşiğ qurdım zelil oldım (Neftçi, 2003: 51).

Kaynana ise buna karşılık hem çocuğun beşiğini sallar hem de inceden inceye şu şekilde söylenirdi:

Samırsağım soğanım
Yad qızınan doğanım
Babava özüüm qurbabn
Nenev ossın qurbanım (Yakuboğlu, 1976: 75).

Dediğimiz gibi Türkmenlerde gelin-kaynana geçimsizlikleri vardı ama hepsi için

aynı değerlendirmede bulunmakta yanlış olur. Bunlar arasında saadetli ilişkilerde olmuştur. Örneğin gelininden memnun olan bir kaynana şu güzel sözleri söylediler.

Men qurbanam bu qıza

Kişsiyden geli bize

Edeydim yağ yumurta

Qoyaydım öğüvüze (Neftçi, 2003: 53).

Türkmenlerde çocuk sevgisi fazladır. Onlara Türkmenler “Uşağ” derlerdi. Uşağların çok olması o ailenin itibarını artırırđı. Bu nedenledir ki çocuğu olmayan kişiye “Ocak Kör” denirdi. Çocuk ailenin mutluluğu ve saadeti için bir nimet olarak görölürdü. Nitekim Türkmenler çocukların bir aile için ne kadar değerli olduklarını kendilerine has üsluplarıyla güzel bir şekilde ifade etmişlerdir. Onlar “Uşağı olan eve şeytan girmez”, “Uşağ evin gülüdü” gibi deyişlerle çocuk sevgisini dile getirmişlerdir. Tabi onlardaki bu çocuk sevgisi bu nimetten mahrum olan kişiler için üzüntü verici olmuştur. Bu anlamda doğuramayan kadınlar yatırlara giderler, dua okurlardı, eht ederlerdi. Eht ahit anlamına gelmektedir. Bu kavram Türkmenlerde dilencilik için kullanılırdı. Çocuk sorunu yaşayanlar çocuklarının olması şartıyla dilencilik yapacaklarına dair kendi kendilerine söz verirlerdi. Mesela “Çocuğum olsun yedi kapuda dilenirim” diye eht ederlerdi (Yakuboğlu, 1976: 73-74).

Kerkük’te hamile kalmak isteyen kadınlar yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yatırlara giderlerdi. Bu yatırlardan en meşhurları Danyal Peygamber ve şeyh Bahri yatırları idi. şeyh Bahri yatırına giden kadınlar mezarın üstüne bir beşik yapar, içine ağaçtan yapılmış bir oyuncak bebek koyar ve rüzgâr beşiği sallarsa çocuğunun olacağına inanırdı (Kardaşlık, 1962: 38).

3.3.2. Bayramlar

Bayramlar, insanlar arasında birlik ve beraberliğin kuvvetlendiği, varsa aralarındaki husumetlerin sona erdiği zamanlardır. Toplumsal birlikteliğin arttığı, kırgınlıkların halledildiği bayramlar, her zaman beklenen günler olmuşlardır. Bu günlerde büyüğün küçüğe sevgisi, küçüğün büyüğe saygısı daha da artar ve maneviyat zirveye ulaşır. İnsanların aralarındaki sevgi bağı daha da kuvvetlenir. İnsanlar aynı toplumda yaşadıklarının daha bir farkına varırlar. Birbirleriyle daha da kenetlenerek sağlam bir ilişki iklimi oluştururlar. Bu özellikleriyle bayramlar milli ve dini

duyguların, adet ve inançların sergilendiği günler olmakla beraber ait olduğu toplumun içlerinde var olan milli şuurunu tazeleme imkânı vermesi açısından da önemli günlerdir.

Dini bayramlar olarak bildiğimiz Ramazan ve Kurban Bayramları, Kameri Takvimin özelliğine bağlı olarak her sene on gün gecikmeli olarak kutlanırlar. Bu özelliklerinden dolayı da bayramlar hem bütün mevsimlere yayılarak çeşitlilik arz ederler hem de yılın belli dönemlerinde ardı sıra geldiklerinden devamlı bir bayram atmosferine neden olurlar (Erbil, 1967: 58). Bayramlarda, dost ve akrabalar birbirlerini ziyaret eder. Bu ziyaretlerde gençler yaşlıların elini öper, çocuklar da hediyeler verilerek sevindirilirler. Yaşlılar ihtiyarlıkları nedeniyle evde misafirlerini beklerler. Onları ziyarete gelenler ellerini öperler. Ramazan Bayramında misafirlere şeker ikram edilir. Bu yönüyle bu bayramın bir adı da “*Şeker Bayramı*” dır. Son zamanlarda Kurban Bayramlarında da bu usulle bir ikrama gidilir olduğu görünmektedir (Murad, 2009: 500).

Kerkük’te Bayramlar ister Ramazan Bayramı olsun ister Kurban Bayramı olsun coşkuyla karşılanır ve kutlanırdı. Bayram gününden çok daha önce terziler hummalı bir çalışma dönemine girer, hem büyükler hem de çocuklar için yeni elbiseler dikerlerdi. Bu çalışma geceli gündüzlü bayram gününe kadar devam ederdi (Kardaşlık, 1968: 31).

Erkekler bu işlerle uğraşırken kadınlar da evlerde bayram için evlerini temizler, yemekler yaparlardı. Bununla beraber onlar da yeni kıyafetleri ve bu kıyafetler için süs eşyaları hazırlarlardı. Kadınların en büyük uğraşısı bayramlar için özel hazırlanan külçelerdir. Tırnaklı, kavurgalı, hurmalı ve şekerli külçeler yapmak için komşular bir araya gelirler ve birbirlerine yardım ederlerdi. Yaptıkları külçeler sinilere dizilir, kimi zaman ev tandırlarında kimi zaman da çarşıdaki fırınlara gönderilirdi (Neftçi, 1969: 48).

Bayram alışverişleri için çarşı pazar dolaşılırdı. Buralardan bayramın ilk sabahında hazırlanması adet olan “*Letke Aşı*”³⁹ için malzemeler alınır. Bunun için çarşı esnafı gecenin son saatlerine kadar açık kalır. Kuru fasulye, pirinç, tavuk budu, et ve kayısı gibi malzemelerden yapılan Letke Aşı bayramın ilk sabahında hazırlanır ve yenilirdi (Bakır, 01.12. 2017: 15:00).

Bayramdan bir gün önce yani arefe günü erkekler ikindi namazından sonra ölmüş büyüklerinin mezarlarını ziyarete gider ve ruhlarına Fatıha-ı Şerife okuyup

³⁹ Letke Aşı için bkz ek: 14.

hediye ederlerdi. Bayram sabahı herkes yeni giysilerini giyer erkekler ve yanlarında varsa küçük çocukları ile birlikte yaklaşık olarak saat sekiz gibi camiye bayram namazı için yol alırlardı. Ezan okunduktan sonra bayram namazı kılınır ve cami çıkışı tanıdıklarıyla bayramlaşıldı. Eve döndüklerinde sofrayı hazır bulurlardı. Yapılan Bayram Aşı hep birlikte yenilirdi. Daha sonra dost ve akrabalara bayram gezmesi yapılırdı. Çocuklara şeker ikram edilirdi. Birinci gün bütün akrabalar ve dostlar gezildikten sonra ikinci ve diğer günler herkes eğlence yerlerine giderdi. Bu eğlence yerlerine giderken herkes tarafından anlaşılan geleneksel bir deyim olarak da kabul edebileceğimiz şu cümleyi söylerlerdi: “*Seyrane gideğ*” derlerdi (Beşirli, 1978: 8332).

Seyran yerleri⁴⁰ “*Dört Hamam Öğü*”, “*Korya Küllüğü*” ve “*Musalla*” dır. Kerküklü çocuklar bu üç bayram yerini birbiri sıra gezerek eğlenirlerdi. Dört Hamamdaki bayram yerine sonradan “*Çüt Hamam Önü*” ismi verilmiştir. Çocuklar Çüt Hamam’da Sallankuçlara, Çarkıfeleklerle ve dolamalara binerek eğlendikten sonra Kerkük Kale’sinde kurulan kahvelere çıkar buradan Kerkük manzarasına bakarak çay kahve içerlerdi. Çüt Hamamdan sonra çocuklar arabalara binerek veya yaya olarak ellerinde horoz şekerleri ya da macunlar ile birlikte üzerlerinde yeni aldıkları elbiselerle çarşı içlerinden geçerek Musalla’ya giderlerdi. Musallada bayram yeri büyük mezarlığın karşısında kurulurdu. Diğer bayram yerlerine nazaran buranın sallankucu, çarkıfeleği ve dolaması fazla değildir fakat buranın da kendine göre ayrı bir eğlencesi vardır. Dönüşte tekrar çocuklar, bir kısmı arabalarla bir kısmı da yaya olarak ellerde dümbelekler, tefler eşliğinde maniden maniye geçilirdi. Çocuklarla dolu arabalar ve bir kısmı da yaya olarak çay mahallesinden geçerek tekrar Korya Küllüğü’ne gelirlerdi. Büyükler de bayram yerlerine gelir buralarda halay çekerek eğlenirlerdi (Erbil, 1967: 57; Neftçi, 1969: 47).

Bayramların birinci gününde genel olarak yukarıda bahsettiğimiz eğlence aktiviteleri yapılır. İkinci ve takip eden günlerde daha çok yakınlarında bulunan makam ve yatırlar ziyaret edilir ve buralarda bulunan piknik alanlarında piknik yapılır. Eskiden Kerkük’te bayramın ikinci ve üçüncü günlerinde kadınlar, Danyel Peygamber Camiini ziyaret ederlerdi ve buranın avlusunda yanlarında getirdikleri çekirdek, çerez ve külçeleri yiyerek vakit geçirirlerdi (Zabıt, 1964: 27). Bununla beraber bayram

⁴⁰ Seyran Yerlerinden bir görünüm için bkz ek: 15.

günlerinde öğleden sonra erkekler arasında Kerkük'te cirit oyunu da oynanırdı. Bu oyunda 30-40 kişilik iki grup karşılıklı yer alırlar ve bu iki grup davullarla zurnalarla rakiplerine karşı motive edilirdi. Üzerlerinde geleneksel kıyafetleri ve ellerinde uzun mızraklarıyla atlar üstünde yerdeki kuzu postunu ele geçirme mücadelesi yapılırdı. Bu yarışmada galip olan kişi ya da gruplar kadınlar tarafından helheleler çekilerek alkışlanırdı. Bu yarışma akşama kadar devam ederdi (Kardaşlık, 1968: 31; Rejioğlu, 1970: 21).

3.3.3. Ölüm Törenleri

Ölüm konusu hayatın engellenemez bir gerçeğidir. Ölüm, insanlık tarihinin başından beri farklı algılamalar ve uygulamalar ile her toplumda sosyo-kültürel ve inanç düzeyinde çeşitli şekillerde yaşanıla gelmiştir. Kerkük'te de Türkmenler bu acı gerçeği yaşayıp kabullenme süreçlerinde kendilerine has adet ve gelenekleri ile onun acısını hafifletmeye çalışmışlardır.

Kerkük'te bir evde ölüm olayı meydana geldiğinde o evin kadınları “*Fizzah*” yaparlar. Fizzah evin kadınlarının ölünün arkasından bağışmaları ve ağlaşmalarıdır. Fizzah seslerini duyan konu komşular hemen ölünün evine gelirler. Böylece ölünün yakınları teskin ve teselli edilmeye çalışılır. Ölüm hadisesinde komşuluk dayanışması çok önemlidir. Çünkü bu anda şoka girmiş ölü yakınları ne yapacağını bilemezler. Komşuları her türlü hazırlığı yapar ve dini vecibeler de onlar tarafından düzenlenir. Bu süreçte komşular ölünün yakınları üstüne düşen maddi ve manevi her türlü iş ve görevi üstlenirler. Ölünün defninden sonra sıra matem törenlerine gelir. Bu matem törenleri haremlik selamlık usulünde yapılır. Erkekler “*Taziye*” meclisi kurarak burada Fatiha okurlar ve ölü sahiplerine başsağlığı dileklerinde bulunurlar. Bu taziye olayı erkeklerde üç güne kadar devam eder. Kadınlar da evde yas tutarlar. Bunun zamanı üç gün ile yedi gün arasında değişse de tüm dost ve tanıdıklar için bu süre kırk güne kadar da uzayabilir. Kadınlar ölünün hal ve meziyetlerini ifade eden ağıtlar yakarlar. Bu ağıtlara Türkmenlerde “*sazlamağ*” denir. Sızlanmak kelimesinden türeyen bu deyim Türk Folkloru çalışmalarında da bir konu olarak ele alınır. Özel bir şekilde icra edilir. Ölüm eğer genç yaşta başa gelmişse ve ölen erkek ise bu ölüye “*ergen*” adını, genç kadın ise bu ölüye “*namrad*” adını verirler. Bu genç yaşta ölümlerde yas evlerinde sazlamağ'ın yanında bir de “*Şivan*” töreni yapılır. Şivan töreni sazlamag'a kıyasla daha dramatik bir

biçimde olur. Ergen ve namrad'ın isimleri ölü sahipleri huzurunda ziyarete gelenler tarafından konuşulmaz ve bu konuda çok hassas davranırlar. Bundan başka Türkmenler bayramlardan önce arefe günü ölülerini ziyarete giderler ve mezarların başında dua okurlar (Yakuboğlu, 1976: 76-79; Murad, 2009: 436-437).

3.3.4. Kahvehaneler

Kahvehaneler Türkmen sosyal hayatında önemli bir yer tutar. Bir buluşma ve görüşme yeri olarak Kahvehaneler, Türkmenlerin siyasi, sosyal ve kültürel meselelerinin konuşulduğu yerlerdir. Bu özelliklerinin yanı sıra Kahvehaneler, içtimai hayatta günlük işlerinde yürütüldüğü mekânlardır.

Kerkük'te yukarıda bahsettiğimiz anlamda birçok kahvehane vardı. Bunlardan en meşhuru “*Yedi Kızlar*” semtindeki “*Çifte (Cut) Kahve*⁴¹ (*Qahve*)”dir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu kahve birbirine yapışık iki kahveden oluşmaktaydı. Bu kahvehanelerin birinde toplumun aydın, kültürlü, tüccar, sanatkâr ve büyük iş adamları otururlar ve burada Türkmen toplumunun alakadar olduğu bütün meseleleri ele alırdı. Bu kahvehane entelektüel yapısıyla üst düzey sınıfa hitap ederdi. Bununla beraber diğer kahvehanede ise işçiler ve çıraklar oturur ve burada kendilerine işveren iş sahipleri ile buluşur ve gün içinde neler yapacaklarına dair iş planını belirlerlerdi (Bayatlı, 2009: 34; Nakip, 2007: 2018).

Kültürel aktivitelerin de yapıldığı bu kahvehanelerde yatsı namazından sonra Türkmenlerin okunmasından haz aldıkları kitaplar okunurdu. Okuyucu etrafında toplanan dinleyiciler yüksek sesle okunan kitapları dinlerken heyecanlanırlardı. Bu kitaplar genellikle şunlardı: “*Anter*”, “*Rüstem Za’l*”, “*Battal Gazi*” gibi kitaplardı. Çut Qahvede de bu anlar çoğu zaman yaşanırdı (Yakuboğlu, 1976: 81).

Kahvehaneler, Ramazan geceleri Türkmenlerin bir başka heyecanına da ev sahipliği yapardı. Bu heyecan Türkmenlerin meşhur “*Sini-Zarf*”⁴² oyunu idi. Kerkük'ün değişik semt ve mahallelerinden gelenler oruçlu geçirilen bir günün ardından gece boyu süren ve sabaha kadar devam eden Sini-Zarf oyununu oynarlardı. Oyun önce mahalleler arasında başlar, kendi mahallerinde şampiyon olanlar bir üst turda semtlerinin temsilcisi olmak için yarışlırdı. Sonunda ise semt şampiyonları kendi aralarında yarışır ve

⁴¹ Çifte Kahve için bkz ek: 16.

⁴² Sini-Zarf oyununu temsil eden fotoraf için bkz ek: 17.

Kerkük Şampiyonu ortaya çıkardı. Bu oyun, daha önceden kararlaştırılan kahvede buluşmak üzere önce en yakın camide teravih namazı kılındıktan sonra başlardı. Namazdan sonra kahvehaneye gelinir ve ortaya bir kilim serilir rakipler karşı karşıya geçerlerdi. Bu oyun isminden de anlaşıldığı gibi bir sini ve on bir madeni fincan ile oynanırdı. Fincanlar sininin içine yarım daire şeklinde dizilir, bunlardan birinin altına bir boncuk saklanırdı. Boncuğun saklanması sırasında bir örtü vasıtasıyla karşı tarafın görmesi engellenir, işlem bittikten sonra oyun başı, siniyi parmağının başında fırıl fırıl döndürür ve karşı tarafa siniyi uzatırdı. Karşı tarafta fincanın içindeki boncuğu bulmaya çalışırdı (Erbil, 1967: 52).

3.3.5. Divanhaneler

Geleneksel Türkmen sosyal hayatının en önemli unsurlarından biri de divanhanelerdir. Divanhaneler, kahvehanelere kıyasla daha özel bir konumda kalmıştır. Nitekim Divanhaneler belli bir sosyal ve ekonomik düzeyde olan kimseler tarafından açılır ve faaliyetleri sürdürülürdü. Bununla beraber Divanhaneleri açan şahısların sadece ekonomik bakımdan yeterli olmasına da bakılmazdı. Ona talip olan kişilerin toplum tarafından ayrı bir saygıyı kendilerinde taşımaları gerekirdi (Yakuboğlu, 1976: 80-81).

Divanhaneler, Kerkük'te ileri gelen Türkmen ailelerin evlerinde selamlık kısmında yer alırdı. Bu özel yerler mahallede ki akraba, dost ve komşuların toplandıkları, sohbet edip kitap okudukları yerler olmuşlardır. Bununla beraber Divanhaneler Ramazanlarda da insanların uğrak yeri olur, İftar ve bayram sofralarına da ev sahipliği yapardı. Bunun gibi bir mescit olarak bazen teravih namazı gibi ibadetlerin yapıldığı yerler olarak da kullanılırdı (Bakır, 01.12.2017: 15.00).

Divanhaneler sahibinin ilmi, kültürel ve meşrebi özelliklerine göre şekillenen mekânlardı. Örneğin, mülk sahibi, şair tabiatlı ise gelen misafirler de ona uygun olurdu. Bu bakımdan divanhaneler belli bir kültür düzeyinde dini, ilmi, edebi ve hatta belli hobi mesleklerinde mesela avcılık gibi konularda kendilerini ifade eden insanların buluşma yeri idi. Her türlü konuda ihtisas sahibi olan insanların ortak mekânı olan Divanhaneler belli bir adabı da kendi içinde barındırırlardı. Bu adap saygı temelinde kendini gösterir, ihtisas sahibi olan kişiler konuşurken, dinleyicilerin araya girmesi hoş karşılanmazdı. Herkes oturacağı yeri bilir, bununla beraber laubalilik kesinlikle hoş karşılanmazdı (Erbil, 1967: 40; Yakuboğlu, 1976: 80-82)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KERKÜK’TE TÜRKMENLERİN İKTİSADİ YAPISI

4.1. OSMANLI DÖNEMİ

4.1.1. Tarım

Konumuz Kerkük ve Türkmenlerin iktisadi yapısı hakkında bilgi verilirken 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Dönemi Kerkük’ü de ele alındı. Bu bağlamda Osmanlı idari taksimatında Kerkük, sancak olarak kendi merkez kazası dahil 6 kazadan müteşekkildi. Bundan dolayı konu, Kerkük sancağı ve Kerkük merkez kaza ayrımı yapılarak birlikte değerlendirildi.

Kerkük sancağı ve merkez kazasının beşeri-iktisadi faaliyetleri genel olarak tarım, hayvancılık ve ticaret ekonomisine dayalı bir yapı arz etmiştir. Bu anlamda bölgenin çoğunluğunun beşeri unsurları olan Türkmenlerin iktisadi yapısı bu faaliyetlerin merkezinde şekillenmiştir. Nüfusunun çoğunluğu Türkmen olan Kerkük sancağında ve Kerkük merkez kazada zirai anlamda pek çok ürün yetiştirilmekteydi. Bu ürünlere baktığımızda; hububat cinsinden buğday, arpa, pirinç, darı, susam, nohut, mercimek gibi ürünler yetiştirilirken; bostan ve bahçe ürünlerinden ise pamuk, kendir, patates, bakla, fasulye gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Bununla beraber, hayvansal üretimde de Kerkük sancağı ve Kerkük merkez kaza, Musul vilayeti genelinde en başta gelen yerlerden birisiydi (Musul Salnamesi, 1330: 247).

Bu noktada Kerkük sancağı ve merkez kazanın, hata payı olmakla beraber, tarım ve hayvancılık alanlarında yaptıkları üretime dair bir takım istatistiki bilgiler mevcuttur. Bu istatistiki bilgilere “*1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanlı Ziraat İstatistiği*” adlı eserden ulaşmaktayız.

Eser, 1327 (H) yılında Dersaadet tarafından basılmış olup, Musul vilayetinin her türlü tarım ürünü hakkında tablolar halinde istatistikî bilgiler vermiştir. Bu istatistik kitabından Musul vilayeti genelinde Kerkük sancağı ve merkez kazanın zirai durumu tespit edilmeye çalışıldı. İncelenen “*1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmanlı Ziraat İstatistiği*” cetvelinde Buğday, Arpa, Darı, Mısır, Pirinç, Yulaf, Çavdar ve Burçak ürünlerinin istatistiği hakkında bilgiler mevcut olmakla birlikte burada üretimi en çok yapılan ürünler ele alındı.

Tablo 20’de görüldüğü üzere en çok üretimi yapılan hububat ürünleri arasında buğday, arpa, darı, mısır ve pirinç gelmekteydi. Bu ürünlerin arasında da yaşamsal önemi olan buğday, arpa ve darı daha çok üretilmiştir. Hububat üretiminin sancaklara göre yüzdelik dağılımına bakıldığında;

Buğday üretiminde, Kerkük sancak toplamında %39, Musul sancak toplamında % 48 ve Süleymaniye sancak toplamında %13 olmuştur. Arpa üretiminde Kerkük sancak toplamında %49, Musul sancak toplamında %36 ve Süleymaniye sancak toplamında %15 olmuştur. Darı üretiminde Kerkük sancak toplamında %17 Musul sancak toplamında % 80 ve Süleymaniye sancak toplamında %3 olmuştur. Mısır üretimi sadece Süleymaniye sancağında gerçekleşmiştir. Pirinç üretiminde Kerkük sancak toplamında %3, Musul sancak toplamında %31 ve Süleymaniye sancak toplamında %66 olmuştur.

Tablo 20: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Hububat Üretimi

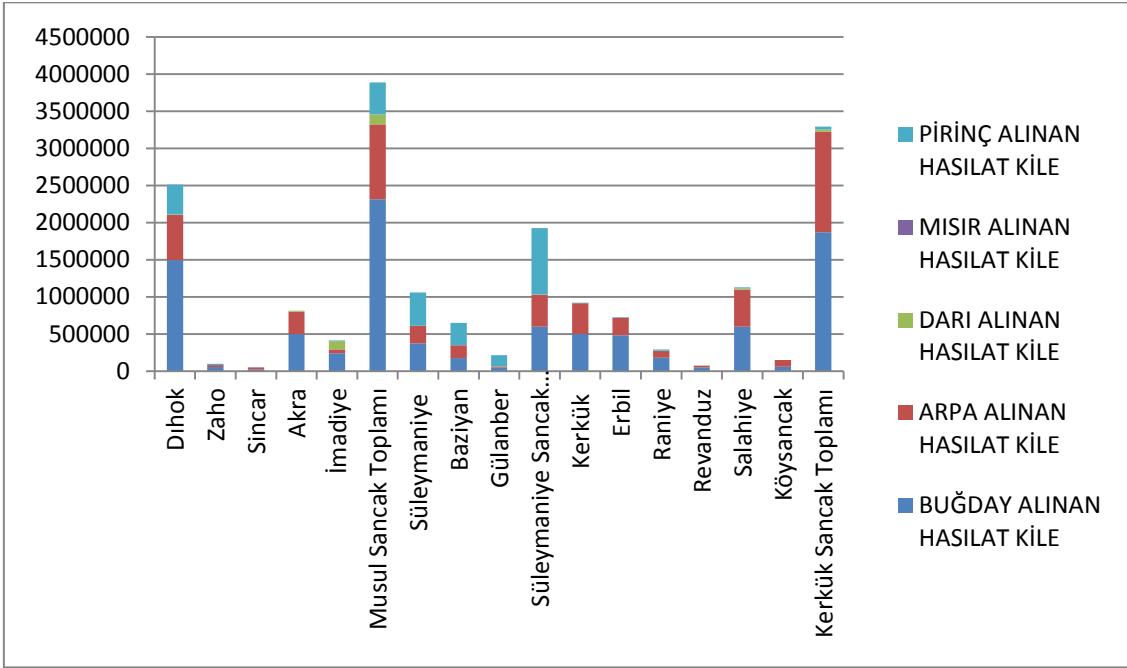
KAZALAR	BUĞDAY		ARPA		DARI		MISIR		PİRİNÇ	
	Ekilen Toplam Dönüm	Alınan Hasılat Kile*	Ekilen Toplam Dönüm	Alınan Hasılat Kile	Ekilen Toplam Dönüm	Alınan Hasılat Kile	Ekilen Toplam Dönüm	Alınan Hasılat Kile	Ekilen Toplam Dönüm	Alınan Hasılat Kile
Musul Sancak Toplamı	733750	2315120	340500	1008150	9000	134500	0	0	46000	429000
Süleymaniye	125000	375000	121835	235000	0	0	0	0	40000	450000
Süleymaniye Sancak Toplamı	179465	599395	161705	424610	2060	5150	252	2520	89200	896000
Kerkük Merkez Kaza	102000	500000	58700	410900	500	4000	0	0	1000	5000
Kerkük Sancak Toplamı	382000	1870000	242700	1354900	10000	28500	0	0	3840	41000
Genel Top.	129525	4784515	744905	2787660	21060	168150	252	2520	139040	1339000

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 98 – 101

*Kile: Hububat ölçmeğe mahsus ölçü, ölçek.

Grafik 1’de görüldüğü gibi Kerkük sancağı arpa üretiminde diğer sancaklardan daha verimlidir. Kazalar arasında kıyaslama ancak Süleymaniye ve Kerkük kazalarının bilgileri mevcut olduğundan bunlar arasında bir kıyaslamaya gidebilir. Bu çerçevede Kerkük merkez kaza, Süleymaniye merkez kaza ile kıyaslandığında Kerkük kazasının

Süleymaniye kazası'na göre buğday ve arpa üretiminde daha verimli olduğu görülmektedir.

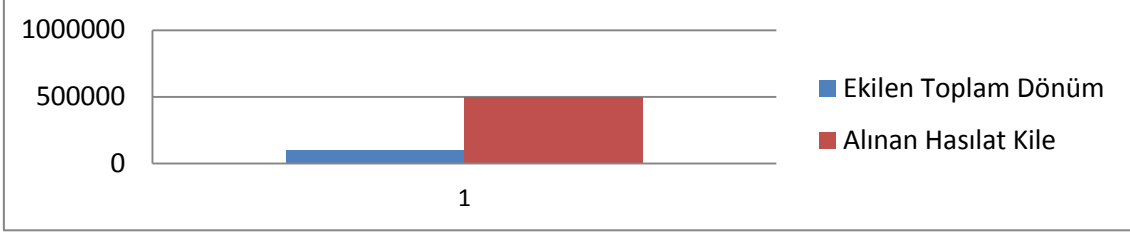

Grafik 1: Musul Vilayeti Genelinde Hububat Üretiminde Toplam Üretim Miktarlarının Sancaklar ve Kazalara Dağılımı

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 98-101

Tablo 20'den ekilen dönüm ile elde edilen verim sonuçları kıyaslandığında; Kerkük sancağında ekilen 382.000 dönümden 1.870.000 kile buğday, 242.700 dönümden 1.354.900 kile arpa, 10.000 dönümden 28.500 kile darı ve 3.840 dönümden 41.000 kile pirinç elde edilmiştir.

Kerkük kaza olarak aynı kıyaslamaya gidecek olursak merkez kazanın topraklarının ne kadar verimli olduğu daha iyi anlaşılır. Nitekim Grafik 2'den Kerkük merkez kaza'da Buğday üretiminde 1'e 5 ölçüsünde verim alındığına şahit olunmaktadır. Kerkük merkez kaza'da 10.200 dönümden 50.000 kile buğday, 58.700 dönümden 410.900 kile arpa, 500 dönümden 4000 kile darı ve 1000 dönümden 5000 kile pirinç elde edilmiştir. Bu veriler Kerkük merkez kaza'nın topraklarının uygun şartlar gerçekleştiğinde zirai üretimde çok verimli bir toprak yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

Grafik 2: Kerkük Merkez Kazasının Dönüm Başına Elde Edilen Toprak Geliri

Kaynak: 1325 Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 98-101

Tablo 21'e baktığımızda bölgede üretilen bakliyat miktarının yüzdelik dilimleri aşağıdaki gibidir. Musul vilayetinde toplam 524.320 kile nohut üretiminin % 51'i Kerkük sancağında, % 30'u Musul sancağında ve % 19'u Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 342.480 kile bakla üretiminin % 87'si Kerkük sancağında, % 9'u Musul sancağında ve % 4'ü Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 1.111.840 kile bakla üretiminin % 68'si Kerkük sancağında, %23'ü Musul sancağında ve % 9'u Süleymaniye sancağında üretilmiştir.

Tablo 21: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Bakliyat Üretimi

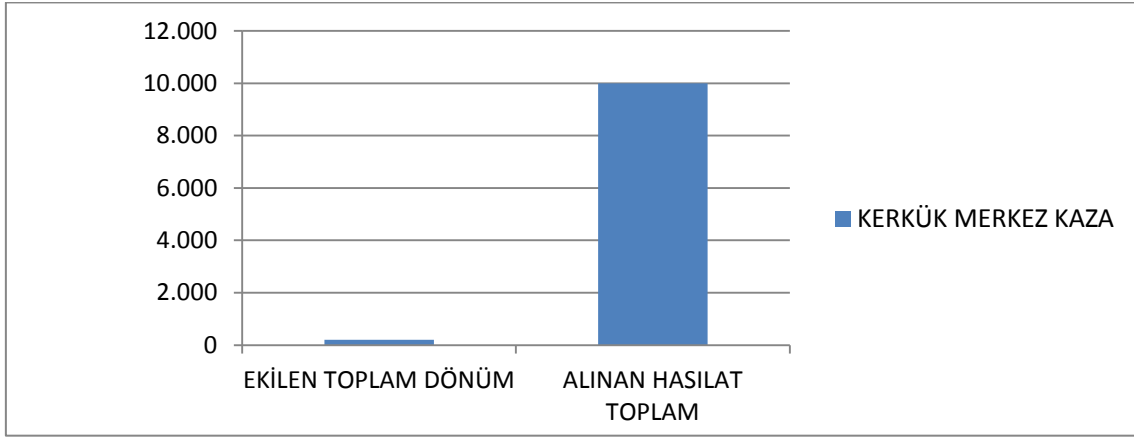
KAZALAR	NOHUT		BAKLA		MERCİMEK	
	EKİLEN TOP. DÖN.	ALINAN HASILAT TOPLAM	EKİLEN TOP. DÖNÜM	ALINAN HASILAT TOPLAM	EKİLEN TOP. DÖN.	ALINAN HASILAT TOPLAM
Musul Sancağı Toplamı	2.710	155.000	790	30.600	5.200	263.000
Süleymaniye	60	12.000	150	15.000	55	12.000
Süleymaniye Sancağı Toplamı	1.487	100.320	150	15.000	1.593	96.560
Kerkük Merkez Kaza	200	10.000	1.000	60.000	500	25.000
Kerkük Sancağı Toplamı	1.520	269.000	4.520	296.880	4.500	752.280
TOPLAM		524.320		342.480		1.111.840

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 164-16

Yukarıda gördüğümüz değerlerden Musul vilayeti genelinde üretilen bakliyatın büyük bir oranın Kerkük sancağında üretildiğini anlıyoruz. Bakliyat ihtiyacının büyük

bir oranda Kerkük'ten karşılanması Kerkük'ün bölgede önemli bir tarım bölgesi olduğunu göstermektedir.

Kerkük merkez kaza olarak yine ekilen dönüm açısından 1'e 5 nispetinde bir üretim performansı olduğunu görmekteyiz. Bu anlamda Grafik 3'e baktığımızda, Kerkük merkez kaza'da 200 dönüm araziden 10.000 kile nohut elde edilmiştir. Bunun gibi 1.000 dönüm araziden 60.000 kile bakla ve 500 dönüm araziden 25.000 kile mercimek elde edilmiştir.

Grafik 3: Kerkük Merkez Kazası'nın Dönüm Başına Elde Edilen Toprak Geliri

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 164

Meyve üretimi istatistiğine ise tablo 22'den ulaşabiliyoruz. Bu tablodan Musul vilayetinde toplam 557.150 kile ceviz üretilmiştir. Toplam ceviz üretiminde Kerkük sancağı %57'sini, Musul sancağı %2'sini ve Süleymaniye sancağı ise % 41'ni üretmiştir. Toplam 88.200 kile erik üretiminden; Kerkük Sancağı %49'unu, Musul Sancağı %23'ünü ve Süleymaniye Sancağı ise %28'ini üretmiştir. Toplam 69.000 kile elma üretiminden; Kerkük Sancağı %48'ini, Musul Sancağı ve Süleymaniye sancağı ise % 20'ni üretmiştir. Toplam 69.000 kile armut üretiminden; Kerkük sancağı % 33'nü, Musul sancağı %31'ni ve Süleymaniye sancağı ise % 36'nı üretmiştir. Toplam 111.250 kile incir üretiminden; Kerkük sancağı % 52'ni, Musul sancağı %34'nü ve Süleymaniye sancağı ise %14'nü üretmiştir. Toplam 12.500 kile badem üretiminden; Kerkük sancağı % 32' ni, Musul sancağı % 60'nı ve Süleymaniye sancağı ise % 8'ni üretmiştir. Toplam 1.000 kile portakal üretiminin % 100'ünü Kerkük sancağından Kerkük kazası

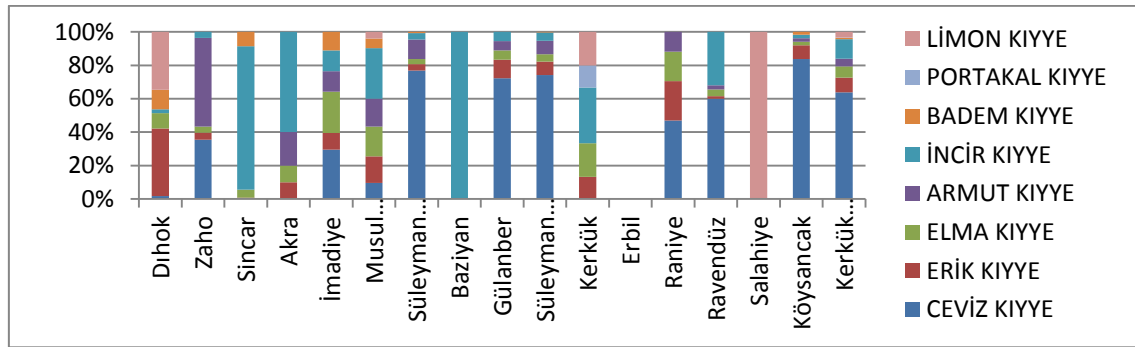
üretmiştir. Toplam 16.500 kile limon üretiminden; Kerkük sancağı % 77'ni ve Musul sancağı ise % 23'nü üretmiştir.

Tablo 22: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kaza'nın Meyve Üretimi

KAZALAR	CEVİZ	ERİK	ELMA	ARMUT	İNCİR	BADEM	PORTAKAL	LİMON
Musul Sancağı Toplamı	12.150	20.200	22.400	21.000	38.350	7300	0	5.000
Süleymaniye Sancağı Toplamı	230.000	25.000	14.000	25.000	15.400	1000	0	0
Kerkük Merkez Kaza	0	1000	1.500	0	2.500	0	1.000	1.500
Kerkük Sancağı Toplamı	315.000	43.000	33.500	23.000	57.300	4000	1.000	16.500

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s.288-289

Grafik 4'den görüldüğü üzere Kerkük sancağında ceviz üretimi diğer sancaklara göre daha fazla olmuştur. Ayrıca diğer sancak ve kazalardan farklı olarak portakalın tek yetiştirildiği yer Kerkük sancağının Kerkük kazasıdır. Hakeza limonda diğer sancaklara göre Kerkük sancağında daha fazla üretilmiştir.

Grafik 4: Kerkük Merkez Kazasının dönüm Başına Elde Edilen Toprak Geliri

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 164 - 165,

Tablo 23'den Musul vilayeti genelinde tarımsal sanayi ürünlerinden toplam 651.400 kile pamuk üretilmiştir. Toplam pamuk üretiminde Kerkük sancağı % 47'sini, Musul sancağı %35'ini ve Süleymaniye sancağı % 18'ni üretmiştir. Toplam 147.483 susam üretiminden; Kerkük sancağı % 25, Musul sancağı %75'ni üretmiştir. Toplam

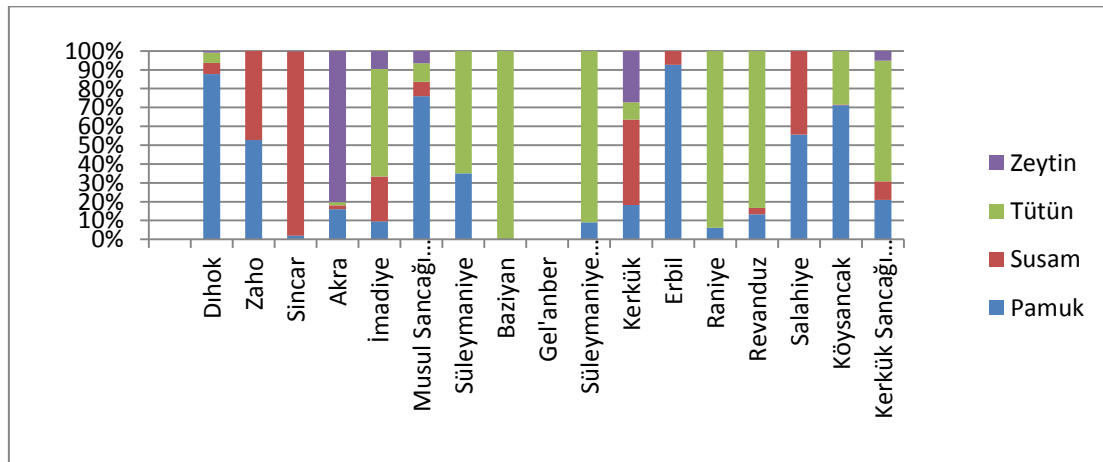
452.500 tütün üretiminden; Kerkük sancağı %51'ini, Musul sancağı %34'ünü ve Süleymaniye sancağı % 15'ni üretmiştir. Toplam 45.500 zeytin üretiminden, Kerkük sancağı % 3'nü, Musul sancağı % 97'sini üretmiştir.

Tablo 23: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Sanayi Tarım Üretimi Miktarı

Kazalar	Pamuk		Susam		Tütün		Zeytin	
	Ek. Top Dönüm	Alınan Has Kıyye	Ek. Top Dönüm	Alınan Has Kıyye	Ek. Top Dönüm	Alınan Has Kıyye	Ek. Top Dönüm	Alınan Has Kıyye
Musul Sancağı Toplamı	16700	226400	1675	110700	2161	151500	1450	44300
Süleymaniye	7000	120000	0	0	13000	40000	0	0
Süleymaniye Sancağı Toplamı	7000	120000	0	0	70000	70000	0	0
Kerkük Merkez Kaza	2000	50000	5000	15000	1000	1000	3000	1200
Kerkük Sancağı Toplamı	12300	305000	5785	36783	37700	231000	3000	1200
Toplam Alınan Kile		651.400		147.483		452.500		45.500

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 210-211

Grafik 5'ten Kerkük merkez kazasının Süleymaniye merkez kazasına göre susam ve zeytin üretiminde öne çıktığını görmekteyiz.

Grafik 5: Kerkük Merkez Kazasının Dönüm Başına Elde Edilen Toprak Geliri

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s.164-165

4.1.2. Hayvancılık

Kerkük'ün iktisadi hayatında hayvancılık, tarımdan sonra en önemli geçim kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Büyük ve küçükbaş hayvancılık hemen hemen bütün ailelerde bir geçim kaynağı rolünü oynamaktaydı. Bu anlamda hayvanlardan elde edilen ürünlerden aileler, kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra fazlasını pazarlarda satarak diğer ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Bu durum ticaretin canlılığına önemli bir katkı sağlıyordu. Bu durumu Musul vilayetinin 1312 (H) (M. 1894) yılına ait tahmini gelirler tablosuna baktığımızda daha açık görebiliyoruz.

Tablo 24: 1312 H. Musul Vilayet Salnamesi Genel Gelirleri Bordrosu

	MUSUL SANCAĞI	ŞEHRİZOR SANCAĞI (KERKÜK SANCAĞI)	SÜLEYMANİYE SANCAĞI
Emlak ve Akar Vergisi	1.174.235	1.536.760	80.477
Temettü Vergisi	537.351	588.107	939.186
Bedel-i Askeri	406.266	102.511	26.511
Ağnam Rüsümü	1.717.831	1.976.114	757.871
Henvar (Cenvar)	0	0	0
Deve Rüsümü	5.800	25.000	0
Maktu'ü'l-hal Olunan Aşar Bedeli	1.777.800	1.896.249	654.061
İdare Olunan Aşar Hasılatı	42.000	48.287	27.850
Orman Kereste Yol Rüsümları	55.500	26.000	0
Emlak ve Tapu Harçları	90.742	158.425	177.200
Enva-ı Maden	0	0	0
MahkemeHarçları	66.038	35.787	15.025
Rusumat-ıMutenevvia	565.956	556.780	52.250
Emlak-ı Miri ve İcar Hasılatı	30.512	11.345	0
Hastlat-ıMuteferrika	29.150	22.340	5.100
Toplam	6.499.152	6.983.726	2.725.531

Kaynak: Musul Salnamesi, 1310: 104, s. 255

Bu tablodan 20. yüzyılın başlarında 1895 yılında Kerkük sancağı genel gelirler bordosundan Ağnam Rüsümü'na ait verilerden Kerkük'te hayvancılıktan elde edilen gelirin daha fazla olduğunu görmekteyiz. Hayvan gelirlerindeki bu üstünlük doğal bir durumun sonucuydu; nitekim aşağıda 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiğinde de görüleceği üzere Kerkük sancağı ve Kerkük merkez kazada hayvan miktarı daha fazla idi.

Tablo 25'den anladığımızı göre Kerkük sancağı ve Kerkük merkez kazada var olan hayvanların başında kısarak, merkep, inek, öküz, koyun-kuzu, deve, keçi ve kümes

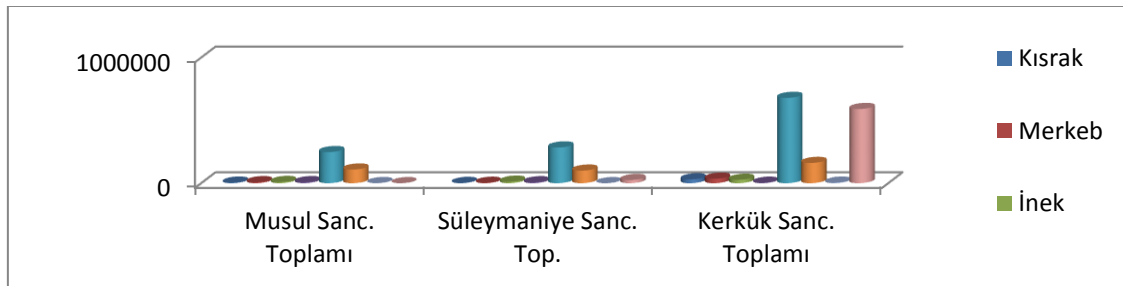
hayvanları gelmektedir. Tablo 25'e göre; toplam 36.252 kısrakın % 83'ü Kerkük sancağında, % 12'si Musul sancağında ve % 5'i Süleymaniye sancağında bulunmaktadır. Toplam 46.097 Merkebin % 77'si Kerkük sancağında, % 17'si Musul sancağında ve % 6'sı Süleymaniye sancağında bulunmaktadır.

Tablo 25: 1907-1908 Yıllarına Ait Musul Vilayeti Genelinde Kerkük Sancağı ve Kerkük Merkez Kazanın Hayvan Sayısı

Kazalar	Kısrak	Merkep	İnek	Öküz	Koyun, Kuzu	Keçi	Deve	Kümes Hay.
Musul Sancak Toplamı	4112	7812	9330	8066	247349	108611	768	0
Süleymaniye	1050	215	1150	1180	200500	37000	0	0
Süleymaniye Sancak Toplamı	1930	2935	11580	7090	284000	99900	0	25000
Kerkük Merkez Kaza	6400	6800	2100	1300	195000	26000	2300	0
Kerkük Sancak Toplamı	30210	35350	26750	3270	679000	161052	4020	590000
TOPLAM	36.252	46.097	47.660	18.426	1.210,349	369.563	4788	615.000

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 344-345

Toplam 47.660 İneğin % 56'sı Kerkük sancağında, % 20'si Musul sancağında ve % 24'ü Süleymaniye sancağında bulunmaktadır. Toplam 18.426 öküzün % 18'i Kerkük sancağında, % 44'ü Musul sancağında ve % 38'i Süleymaniye sancağında bulunmaktadır. Toplam 1.210,349 koyun-kuzunun % 56'sı Kerkük sancağında, % 20'si Musul sancağında ve % 24'ü Süleymaniye sancağında bulunmaktadır. Toplam 369.563 keçinin % 44'ü Kerkük sancağında, % 29'u Musul sancağında ve %27'si Süleymaniye sancağında bulunmaktadır. Toplam 4788 devenin % 84'ü Kerkük sancağında, % 16'sı Musul sancağında bulunmaktadır. Toplam 615.000 kümes hayvanın % 96'sı Kerkük sancağında, % 4'ü Süleymaniye sancağında bulunmaktadır

Grafik 7: Kerkük Merkez Kazasının dönüm başına elde edilen toprak geliri

Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s.1

Tablo 25’den ve Grafik 7’den anlaşıldığına göre hayvan sayısında hem Kerkük sancağı hem de Kerkük kaza ilk sırada yer alırken, Musul sancağı ikinci ve Süleymaniye sancağı üçüncü sırada yer almıştır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere bölgede yapılan hayvancılığa bağlı olarak hayvansal üretim önemli bir geçim vasıtasıydı. “1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği “ne göre Kerkük sancak ve Kerkük merkez kazada hayvanlardan elde edilen başlıca ürünler; süt, peynir, tereyağı, yün, keçi kılı, keçi derisi, sığır derisi ve yumurta idi.

Tablo 26: 1907-1908 Yıllarına ait Kerkük Sancak ve Merkez Kazada Hayvansal Üretim

Kazalar	SÜT	PEYNİR	TERE YAĞI	YÜN	KEÇİ KILI	KEÇİ DERİSİ	SIĞIR DERİSİ	YUMURTA
Musul Sancak Toplamı	6706900	62000	162800	289400	58750	27960	1173	300000
Süleymaniye	200000	10000	500	250000	10000	40000	5000	100000
Süleymaniye Sancak Toplamı	2707040	12000	125335	315000	50000	44500	5000	5764000
Kerkük Merkez Kaza	3130000	160000	120000	280000	105000	10000	2000	6700000
Kerkük Sancak Toplamı	8280000	332000	415000	748124	170000	47800	4900	11020000

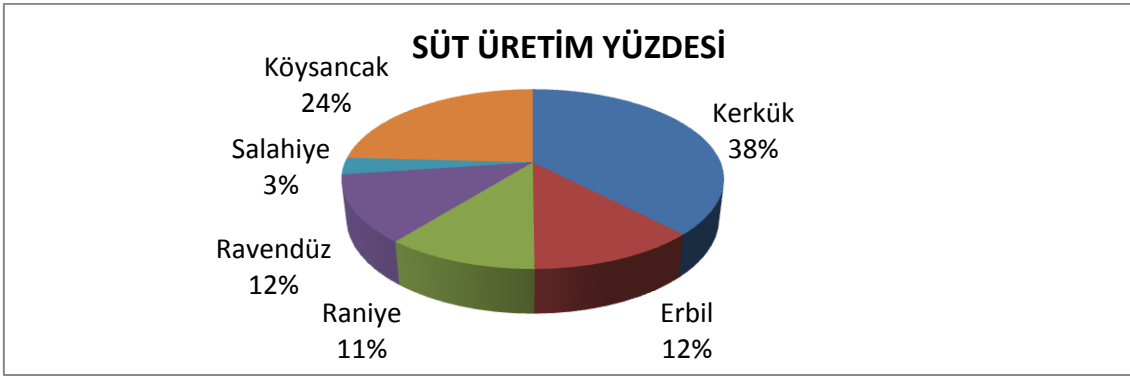
Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 402-403

Tablo 26’da görüldüğü üzere, Musul vilayeti genelinde toplam 17.693,740 kıyye sütün % 47’si Kerkük sancağında, %38’i Musul sancağında ve %15’i Süleymaniye sancağında üretilmiştir.

Toplam 406.000 peynir üretiminin % 82’si Kerkük sancağında, %15’i Musul sancağında, % 3’ü Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 703.135 tereyağı üretiminin % 59’u Kerkük sancağında, % 23’ü Musul Sancağında ve %18’i Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 1.352,524 yün üretiminin % 55’i Kerkük sancağında, % 22’si Musul Sancağında ve % 23’ü Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 278.750 kıyye keçi kılının % 61’i Kerkük sancağında, % 21’i Musul sancağında ve % 18’i Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 120.260 adet keçi kılının % 40’i Kerkük sancağında, % 23’ü Musul sancağında ve % 37’si Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam 11.073 adet sığır derisinin % 44 Kerkük sancağında, % 11’i Musul sancağında ve % 45’i Süleymaniye sancağında üretilmiştir. Toplam

17.084,000 adet yumurtanın % 64'ü Kerkük sancağında, % 2'si Musul sancağında ve % 34'ü Süleymaniye sancağında üretilmiştir.

Tablo 26 ve Grafik 8'den anlaşılacağı üzere hem Kerkük sancağı hem de Kerkük merkez kaza, Musul vilayeti genelinde hayvansal üretim bakımından birinci sırada yer almıştır. Bunun gibi bu tablo ve grafikten çıkartılacak bir başka sonuç ise Grafik 8'de görüldüğü gibi süt üretiminde Kerkük merkez kaza, kedisine bağlı bulunan diğer kazalardan daha üstündür. Bu durum diğer ürünlerde de aynı şekilde gerçekleşmiştir. Kerkük'ün bu özelliği, onun bölgede gıda hammaddelerinin karşılanmasında tedarikçi bir konumda olduğunu göstermektedir.

Grafik 8: Kerkük Sancağında kazalara göre Süt Üretim Yüzdeleri
Kaynak: 1325 senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği, s. 164-165

4.1.3. Ticaret

Kuruluş amacı askeri bir garnizon şehri olmasına rağmen Kerkük, zaman içerisinde Musul, Bağdat ve Basra yolu üzerinde transit ticaretin merkezi konumunu kazandı. Bu durum Dicle Nehri'nin coştığı ve buradan yapılan sandal nakliyatçılığının tehlikeye girdiği dönemlerde daha da belirgin olmaktadır. Bununla beraber, nehir nakliyatçılığının istikrarlı dönemlerinde bile geri dönüş güzergâhında Bağdat-Kerkük yolu, aktif olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle Kerkük, tüm alt yapısıyla kendini zaman içerisinde inşa etti ve ticari müesseselerini oluşturdu. Nitekim Kerkük Kalesi çevresinde kurulan Büyük Pazar, mal ve yolcu hanları, hamamlar, toptancı tüccarları ve bezirgânları ile giderek yoğunlaşan transit ticaretin merkezi oldu (Maruf, 1996: 31).

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Kerkük'teki Türkmenler, şehrin yönetici sınıfını iken aynı zamanda tarım ve hayvancılıkla da uğraşmaktaydılar. Fakat daha sonra 18. Yüzyıldan itibaren şehrin yerleşik unsurları haline gelen Türkmenler, burada el

sanatları, esnaf ve ticaret mesleklerini de büyük ölçüde icra etmeye başladılar. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da belirgin hale geldi. Zira bu dönemde faaliyet gösteren esnafalara baktığımızda; Kılıççılar, Demirciler, Kazancılar, Tenekeçiler, Çubukçular, Terziler, Sarraççılar. Keçeciler, Palancılar, Basmacılar, Otrakçılar, Çarıklılar. Boyacılar, Sarraflar, Kasablar, Mimarlar, Attarlar, Berberler, Sebzeciler, Kebapçılar, Atçılar, Allafçılar, Lüleçiler, Hamallar, Taşçılar, Bostancılar, Na'libentçiler, Tütüncüler, Hamamcılar, Neccarlar (Marangozlar), Bakkallar, Sağırçılar, Eskiciler, Oduncular, Ekmekçiler, Kuyumcular, Mumcular, Sabuncular, Katırcılar, Mu'sırcılar, İplikçiler ve Mazotçular gibi çok sayıda tüccara rastlamaktadır (Marufoğlu, a, 1998: 62-63; Mengü, 2012: 96-97).

Musul valiliği yapan Ebubekir hazım Tepeyran, 1900'lü yılların başında Kerkük şehrinin ticaretinden bahsederken buranın benzerlerinden çok daha muntazam çarşılarla sahip olduğunu ve esnaf sınıfının çoğunluğunun Müslüman ve Türklerden meydana geldiğini haber vermektedir (Tepeyran, 1944: 379). Haşim Nahit Erbil, 1915 yılında Kerkük'ün iktisadi yapısından bahsederken daha önce bahsettiği Erbil şehrinin iktisadi yapısının Kerkük şehriyle benzer olduğunu belirtmektedir. Nitekim Erbilli olan yazar Erbil'in esnaf yapısından şu şekilde bahsetmiştir:

"Kasaba içindeki bütün evlerle birlikte dükkânlar, hanlar, değirmenler ve çiftliklerin hep Türkmenlere ait olduğunu ve ayrıca çarşıdaki bezirgânlar, ayakkabıcılar, yemişçiler, kazancılar, kerpiççiler, ev yapımıcılar, bakkal, terzi, saatçi, debbağlar, kasaplar, sebzeciler, palancılar (semerciler), demirciler, dülgerler, hülusa bütün esnaf yerli Türkler' den ibarettir. (Erbil, 2004: 59)

Musul vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Kerkük, bölgede ticari faaliyetlerde hem bir tedarikçi hem de bir pazar konumundaydı. Bu anlamda Kerkük, ihtiyacı olan deri ve tekstil ürünlerinin bir kısmını Musul'dan karşılıyordu. Bununla beraber Kerkük'ün bir başka ithalatçısı olan Bağdat'tan da yünlü ve ipekli dokumalar, iplik, ipek, şal, metal, kimyasal maddeler, boyama maddeleri, madeni eşyalar, züccaciye, pencere camı, çeşitli saatler, deri, şeker, çay, kahve, ilaç, mum ve kibrit gibi maddeler gelmekteydi. Buna karşılık Kerkük'ten ihraç edilen mallar ise buğday, susam, "karadi ve avasi" cinslerinde olmak üzere yün, deri, doğal zambak, at ve canlı hayvandan ibaretti (Hut, 2006: 259).

İhraç ürünlerinden en önemli ürünler arasında Kerkük buğdayı gelmekteydi. Zira İhracat oranlarına bakıldığında buğdayın genel ihracat içindeki payı % 65 idi. Hut'un ulaştığı bir İngiliz ticaret raporunda da Kerkük'ün tarımsal ihracatı şu şekilde ifade

edilmekteydi: "Kerkük civarındaki buğday tarlaları çok ünlü idi ancak, ilkel zirai yöntemlerin kullanılması nedeniyle, dönüm başına elde edilen mahsul miktarı ise oldukça düşüktü". Bu olumsuzluklara rağmen rapor, Kerkük'te yılda yaklaşık 600 bin ton buğday ve arpa yetiştirildiğini de belirtmekteydi (Hut, 2006: 260). Hut'un bir başka elde ettiği 1905 tarihli İngiliz raporundan ise Kerkük'te Alman "Singer" firmasının dikiş makineleri satmak üzere bir temsilcisi olan Davut Efendi bulunmaktaydı. Fiyatları 6 ila 8 lira arasında değişen bu dikiş makineleri Musul'da yılda 50-60 adet satılıyordu (Hut, 2006: 263).

Musul Vilayet Salnamesinde Kerkük sancağının ihracatı hakkında şu şekilde bahsedilir : "Kerkük sancağının ihracatı her türlü hububat, koyun, keçi, yapağı, tiftik, mazi, kitre ve tütündür. Köysancak ve Raniye'de yetiştirilen ve şaver adı verilen en iyi cins tütünün nefasetine söz yoktur." (Musul Salnamesi, 1325: 214). Bu bilgilerden hareketle Kerkük'ün ihracat kalemleri daha çok hayvan ve hayvansal ürünlerden olmuştur diyebiliriz. Bu durum aşağıda Tablo 8'e bakıldığında daha net bir şekilde görülebilir.

Tablo 27: 1907 Senesinde Musul Vilayeti Genelinde Kerkük'ün İthalat ve İhracatını Gösteren

Tablo

BÖLGELER	SATILAN MALLAR	DEĞER	ALINAN MALLAR	DEĞERİ
SÜLEYMANİYE	ÇEŞİTLİ	5.000	KOYUN, YÜN, DERİ	20.000
KERKÜK	ÇEŞİTLİ	9.500	KOYUN, YÜN, DERİ	36.000
BAĞDAT	BUĞDAY, ARPA İNŞAATTAHTASI MAZOT, ÇEŞİTLİ	136.000	HURMA, İPLİK, ÇEŞİTLİ	9.800
TOPLAM		150.500		65.800

Kaynak: Sinan Marufoğlu, (1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık: İstanbul, s. 215

4.1.4. Sanayi

Osmanlı döneminde özellikle de 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Kerkük'ün de içinde olduğu Irak bölgesinde sanayi sektörünün temel yapısı dokumacılık faaliyetleri üzerinde şekillenmişti. Dokumacılık sektörünün gelişmesi kuşkusuz bölgede deri imalatının yaygın olmasından kaynaklanmıştır. Kerkük dahil tüm bölge, hayvancılıkla geçimini sağlayan göçebe aşiretlerin iktisadi faaliyetleri çerçevesinde bir ekonomi oluşturmuştu. Bu durum deri hammaddesini ön plana çıkartmıştı. Bölgede deri imalatının gelişimine bağlı olarak tekstil endüstrisi gelişme

göstermiştir. Böylece küçük sanayi kolları da gelişmeye başlamıştır. Sanayi alanındaki bu gelişme Kerkük'te de bir takım alt yapı çalışmalarını gündeme getirmiştir. Bu anlamda ilk olarak 1905 yılında Kerkük'te bir sanayi mektebinin kurulması gündeme gelmişse de bu teşebbüs başarısız kalmıştır. Bu teşebbüs ancak Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında 1916 yılında hayata geçirilebilmiş ve bir sanayi mektebi kurulmuştur. Bu sanayi mektebi bölgede benzerlerinin aksine farklı bir eğitim modeli benimsemiştir. Musul Sanayi Mektebi'nde okutulan dersler daha çok dokumacılık ve dericilik üzerine iken Kerkük'te bu durum farklılık göstermiştir. Kerkük'te yerel ihtiyaçlar göz önüne alınarak kurulan sanayi mektebinde genel kültür derslerine ek olarak zanaat derslerinden tesviyecilik, tornacılık ve demircilik dersleri okutulmuştur. Kerkük'ün yerel ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen sanayi mektebinin bu farklı eğitim müfredatı bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştır (Kurt, 2013: 163).

Nitekim Kerkük'ün bir sanayi memleketi olduğu ve burada kurulacak bir sanayi mektebinin Kerkük'teki sanayi faaliyetlerini daha da geliştireceği düşüncesi Musul Vilayet Salnamesinde de şu şekilde ifade edilmiştir:

Kerkük'te sarraç culha kazaz terzi yemenici kunduracı kuyumcu saatçi bakırcı dökümcü demirci çakmakçı, mimar neccar gibi sanat ve sanayi erbabı mevcuttur ve bunlardan culhalık sarraçlık neccarlık sanatlarında diğerlerinden çok ilerleme kaydedilmiştir. Bundan dolayı da umumi mensucat üretimi mahalli ihtiyacı karşılayacak derecede olduğu gibi yeni kurulan sanayi mektebinin yakın zamanda eksiklikleri gidereceği görülmektedir (Musul Salnamesi, 1330: 236-237).

Zanaata bağlı sanayi işletmelerinden başka Kerkük bir tarım şehri idi. Bundan dolayı Kerkük'te değirmenler de bir başka sanayi kuruluşu olarak faaliyet göstermekteydi. Bu anlamda 20. yüzyılın başlarında Kerkük'te su ile çalışan 15 un değirmeni vardı. Bu un değirmenlerinden sadece üçü yılın tüm zamanı çalışır durumdaydı. Geri kalan 12 değirmen yalnızca üç ay boyunca faaliyet göstermekteydi. Bütün değirmenler 24 saat içinde 8 ton kadar un üretmekteydi. Bu üretim rakamları zamanına göre oldukça fazla kapasitede olduklarını göstermektedir. Bu değirmenlerden ton başına buğday için 107 lira ücret alınmaktaydı (Hut, 2006: 230-234).

4.1.5. Petrol

Kerkük'te petrolün varlığı konusu çok eski zamanlara kadar götürülür. M.Ö. VI. yüzyıllara kadar inen petrol konusu, Sümerliler-Asuriler gibi eski kavimler arasında bile meşhurdur. Bu dönemde sönmeyen yanan bir ateş efsanesi Asurilerde petrole karşı bir kutsiyet oluşturmuştu. Nitekim Meşhur Asuri Hükümdarı Buhtunnasır devrine ait

kaynaklarda sönmeden yanan bu ateşlere mukaddes adı verildiği görülür (Mısıroğlu, 1972: 24).

Bu şekilde çok eski tarihlere kadar giden Kerkük petrolerinden, çeşitli kaynaklarda sık sık bahsedilmiştir. Bu kaynaklarda M.Ö. 3200 yıllarında Kerkük'ün de dahil olduğu Mezopotamya bölgesinde petrolün, inşaatçılıkta harç maddesi, gemicilikteyalıtım malzemesi olarak kullanıldığı bilgisi verilir (Göğer,1976: 30).

Savaş dönemlerinde askeri bir takım taktiklerde de kullanılan Kerkük petroleri, bu anlamda Büyük İskender'in M.Ö. 331 yılında Meşhur Doğu seferi sırasında yol aydınlatmasında ve tayininde de kullanılmıştır. İskender'in askerleri, kaynağından başlayarak Kerkük'e kadar bu maddeyi yola dökmüşler ve ateşe vererek alevlerden bir yol çizmişlerdir (Terzibaşı, 1961: 30-31).

Kerkük petrolerinin ilk dönemlerden beri çeşitli amaçlarla kullanıldığını birçok tarihçi ve seyyah kitabelerinde zikretmişlerdir. Bu konuda müslüman ilim adamlarından İbn-i Batuta 14. Yüzyılda Musul-Kerkük taraflarına yaptığı bir gezide buradaki petrolün varlığını ve ilkel şekillerde kullanıldığını kaydetmiştir (Batuta, 2005: 170 - 171).

Eskiden beri bu şekilde ilkel metotlarla işletilen Kerkük petrolerinin, tarihi olarak ilk imtiyazının köklü bir Türkmen ailesi olan Neftçizadeler üzerinden Türkmenlere tevdi edildi. Bu durum, Osmanlı Sultanı IV. Murat'ın 1640 yılında Bağdat Seferi sırasında bölgeden geçerken, Baba Gurgur bölgesinde mezkûr ailenin Sultan'a, İstihsal ettikleri ham petrolü hediye etmeleri üzerine, Sultan'ın 1640 tarihli bir fermanıyla gerçekleşti. Bu aile 19. yüzyılın sonuna kadar devlete ödemekle yükümlü olduğu vergileri ödemek suretiyle petrol yataklarını işlettiler (Longring, 1961: 14; Yazıcı, 2010: 42).

Neftçizadelerin sahibi oldukları Kerkük petrolerinden, Musul Vilayet Salnamelerinde de şu şekilde bahsedilmiştir:

Kerkük civarında çok zengin üç adet petrol kuyusu vardır ki, halk gaz ihtiyacını bunların çıkartılmasıyla temin eder. Kerkük kazasının güneyinde bulunan Hamrin dağı eteğinde koruma altında büyük ve zengin bir tuz madeni vardır. Bu madenin doğusunda 5-10 kuyudan yıllık olarak 100.000 okka petrol çıkartılmaktadır (Musul Salnamesi, 1308: 139).

Neftçizadelerin işlettiği bu petrol kaynaklarında üretim, dönemin şartlarına göre bir takım metotlarla yerine getirilmekteydi. Kerkük'ten iki buçuk saat uzaklıkta olan

Baba Gurgur bölgesi 8 kaynaktan oluşmaktaydı. Bu petrol kaynağı toplam dokuz kuyudan ibaret olup, 3-5 metre derinlikte sığ bir durumdaydı. Bu kuyuların çoğu, su ile karışık petrol varlığı arz ediyordu. Kaynaklardan günde 130 kıyye ile 260 kıyye arasında bir petrol elde edilerek bunlar arıtılmaktaydı.⁴³ Bölgeye her gün dört kişilik bir grup beraberlerinde bir merkep ile gidip buradan çıkardıkları petrolü dükkâna getirdikleri bilinmektedir. Elde edilen petrolün onda biri Kerkük Belediye İdaresinin hesabına, kırkta biri de fukara hesabına yatırılmaktaydı. Geri kalan miktar ise işletme sahipleri arasında dörde taksim edilmekteydi (Terzi, 2009: 131).

Baba Gurgur⁴⁴ ve Kil madenlerinden çıkan petrol, Kerkük'te 16 tasfiye aleti ile yapılmaktaydı. Kış mevsiminde 16, yaz mevsiminde ise sadece 4'ü devamlı işletilmekteydi. Her bir alet 120 kıyye ham petrol almaktaydı. Arıtılan bu 120 kıyye petrolün 30 kıyyesi beyaz, 10 kıyyesi sarımtırak ve 20 kıyyesi ise sarı renkteydi. Birinci cins petrolün fiyatı 12 kuruştı. Bu tesiste iki teneke sarı veya sarımtırak petrol, iki teneke beyaz petrolle karıştırılıp ortalama 30-40 kuruştan satılmaktaydı. Elde edilen ham petrol ise 10 kıyyesi 100 parden, üç buçuk kuruşa kadar satılmaktaydı (Terzi, 2009: 147). Kerkük petroleri, bu şekilde 19. Yüzyılın sonlarına kadar bir Kerküklü Türkmen aile olan Neftçizadeler tarafından işletildi. Bu durum 20. Yüzyılın başlarında bölge petrollerinin önemini anlayan başta Almanya ve İngiltere olmak üzere tüm batılı devletlerin müdahalesi sonucu değişmek zorunda kaldı.

4.2. IRAK DEVLETİ DÖNEMİ

4.2.1. Krallık Dönemi (1921-1958)

İngilizler, 19. yüzyılda denizler üzerinde elde ettiği üstünlük ile dünya çapında hegomomik bir güç olarak ortaya çıktı. Bu yönüyle İngilizler bir deniz devleti olarak

⁴³ Arzu Terzi Petrol arıtma işlemini şu şekilde anlatmıştır: *Sultan II. Abdülhamid devri Musul'da ham petrolün arıtılması için, Tuzhurmatu, Kerkük, Süleymaniye, Şirkat ve Zaho'da basit bir tasfiye işlemi yapılmaktaydı. Bu işlem sırasında adı geçen yerlerin hepsinde aynı tarz aletler kullanılmaktaydı. Tasfiye aleti demir saçtan yapılmış büyük bir tenekeydi. Sıvıyı içeri sokmaya yarayan ağzında bir kapak ve teçhizatın toplanması için yarı yüksek bir kapağı bulunmaktadı. Teçhizat yan tarafta bulunan bir yoldan çıkarak bakırdan yapılmış bir boruya bir kemerli boruya ulaşıyordu. Teksif aleti çoğunlukla bir fiçi ve kimi zamanda seksen santimetre uzunluğunda ve otuz santimetre yükseklik ve eninde bir madeni sandıktan ibaretti. Bu aletin bazı numunelerinde kemerli ince boru ancak yetmiş beş santimetre bir mesafede teksif aletinin içinden geçmekteydi. Kazanın altında tasfiyeden sonra kalan posanın akması için bir kapan yerleştirilmişti. Posa bir çukura akıtılır ve henüz sıvı halindeyken samana karıştırılarak daha sonra yakacak olarak kullanılırdı. Teksif aleti çığ tuğladan veya adi topraktan oluşan bir ocağa yerleştirildiğinden, ateş doğrudan doğruya kazanı ısıtmaktaydı (Terzi, 2009: 145).*

⁴⁴ Baba Gurgur'un fotorafları için bkz ek: 18

siyasi, iktisadi ve kültürel her alanda çağdaşı olan devletlerle bir rekabetin içine girdi. Dünyanın her yerinde etkisini hissettiren İngilizler, yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile dikkat çeken Mezopotamya coğrafyasına da kayıtsız kalmadılar. İngilizler, 19. yüzyılın başlarından itibaren seyyahları ve araştırmacıları vasıtasıyla bölge hakkında önemli bilgiler elde ettiler. Bu bilgiler onları, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buraya yönelik stratejik adımlar atmaya yöneltti. Mezopotamya bir diğer adı ile Irak, 19. yüzyılın sonlarına doğru İngilizler için Hindistan'a giden yolların güvenliği açısından da son derece önemli bir coğrafya olmaya başladı. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı'nda daha da iyi anlaşıldı. Nitekim Almanya ve Rusya gibi yayılmacı devletler, Irak'a yönelik amaçları ile İngilizlerin Hindistan'a giden yolunda her zaman bir risk unsuru oluşturdular (Penrose and Penrose: 1978: 12-13).

Bunun yanı sıra İngilizler için Irak, iktisadi açıdan da önemli bir bölgeydi. Özellikle 20. yüzyılın başlarında Irak, bir İngiliz mandası olarak tarımsal ekonomi açısından önemli bir yer oldu. Zira Irak'ta devreye giren modern tarım aletleri ile tarım üretiminde %100'e yakın bir artış gözlemlendi ve Irak önemli bir tarım merkezi haline geldi (Haj, 1997: 31).

Yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı İngilizler, Irak üzerindeki sömürgeci anlayışlarını her zaman devam ettirdiler. Bu sömürgeci anlayış, Birinci Dünya Savaşı yıllarında geleceğin en önemli enerji kaynaklarından bir olacak petrolün burada bulunmasından sonra daha da arttı. Bölgenin petrol rezervleri açısından bir potansiyele sahip olduğu gerçeği 19. yüzyılın başlarında Bağdat ve Musul'a seyahatler düzenleyen Alman ve İngiliz seyyahlar tarafından fark edilmişti. Kerkük bölgesinin petrol yataklarını ayrıntılı bir şekilde tasvir eden seyyahlar, Rich (1811) ve Ker Porter (1818) bu seyyahlara bir örnek olsa gerekir. Daha sonradan Hindistan yolunun araştırılması gibi coğrafi çalışmalar süreklilik arz etti. Özellikle 1871'de Almanların hazırladığı rapor dikkat çekici olmuştu. Bu şekilde seyyahların gezileri ve coğrafi çalışmalar, Kerkük'ün bir petrol bölgesi olduğu bilgisini pekiştirdi (Terzi, 2003: 348).

Bu bilgiler zamanın güçlü devleti olan İngilizlerin, bölgeye ilişkin politikalarını yoğunlaştırmasına sebep oldu. Bir deniz imparatorluğu olan İngilizler, Akdeniz'i bir İngiliz gölü haline getirmekten başka buradan hem Hindistan yolunu güvenliğini sağlamlaştırmak hem de Kerkük petrol bölgesine egemen olmak için mücadele etmeye

başladı. Fakat bu politikalarında kendisine rakip olan ve birliğini yeni yeni sağlayan Almanya ile rekabet içine girdi. Tüm bunların ötesinde iki devlet açısından sorun olan bir konu vardı. Bu sorun Osmanlı İmparatorluğu'nu denge siyaseti ile yöneten II. Abdülhamid olmuştu (Karadağ, 2004: 71-72).

Kerkük bölgesinde petrol varlığı konusu, Osmanlı Devletini de bölge üzerinde araştırmalara sevk etti. Petrol konusunda kendini yetiştirmiş bir Osmanlı mühendisi Colouste Serkis Gülbenkyan bölgede yaptığı araştırmaları Osmanlı Devleti'ne rapor olarak sunmuştu. Bunun yanı sıra 1888 yılında Osmanlı yöneticilerine yaptırılan geniş kapsamlı araştırmaların bir dökümü çıkartılmıştı. Bu çalışmalar sonucunda bölgede büyük bir petrol rezervinin olduğuna ilişkin haberler II. Abdülhamid'i bir takım önlemler almaya itti. Bu kapsamda Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa'nın teklifi üzerine bu bölge 1889 ve 1898'de çıkarılan iradeler ile II. Abdülhamid'in özel mülküne yani Hazine-i Hassaya devr edildi (Sami, 2006: 23; Yazıcı, 2010: 43-44).

Kerkük petrollerinin mülkü, Hazine-i Hassaya devr edildikten sonra bölgede yapılan araştırmalar daha da yoğunlaştı. Bölgeden gelen petrol örnekleri Şişli Etfal Hastanesi'nde incelenerek sonuç raporları düzenlendi. Bu raporların örnekleri Avrupa'ya da gönderildi. Araştırma ve incelemelerden ortaya çıkan sonuç; bölgede kurulacak olan Avrupa tarzında rafineri sistemleri tarafından işletilecek bu petrol yataklarının Amerika, Avrupa ve Bakü petroleri ile rekabet edebilecek bir kapasitede olduğu idi. Fakat bu tesislerin kurulabilmesi, zayıf Osmanlı maliyesi için çok zor bir işti. Bu yüzden buradaki petrolün işletilmesi konusu bölge halkının iştiraki ile kurulacak bir şirket vasıtasıyla gerçekleştirilmesi ve Padişahın buradan kar payı almasının daha uygun olacağı görüşü benimsendi (Terzi, 2003: 353-354). Bunun üzerine Anadolu Demiryolu Şirketi'nin bu işi üzerine alabileceği değerlendirmeleri yapıldı. Böylece Padişah tarafından bu şirket görevlendirildi. Bu sırada İngiliz ve Fransız uyruklu şirketler II. Abdülhamid'ten petrol imtiyazı taleplerinde bulundular. Fakat Padişah, verilecek olan bu imtiyazların petrol bölgelerinin elden çıkmasına yol açabileceğinden bu istekleri geri çevirdi (Hut, 2006: 271).

Daha önceden 1888 yılında Anadolu Demiryolları Şirketi üzerinden Almanlara petrol dahil her türlü madeni arayabileceklerine dair bir takım yetkiler verilmişti. Bu ayrıcalığın farkında olan İngilizler, Osmanlıyı diplomatik tazyiklere maruz bıraktı.

İngilizler, yapmış oldukları baskılardan sonuç alamayınca bu sefer Osmanlı-Mısır arasındaki sınır anlaşmazlığı konusu olan Akabe meselesini bir Osmanlı-Mısır ve İngiliz meselesine dönüştürdü (Karadağ, 2004: 76).

Bu durum Osmanlıyı imtiyaz konusunda Almanlara daha da yakınlaştırdı. Almanlar Deutsche Bank üzerinden Musul-Kerkük bölgesindeki petrol ve çeşitli madenleri arayabilecekti. Osmanlı-Alman yakınlaşması 1903'te imzalanan Bağdat Demiryolu Antlaşması ile Almanlara verilen söz konusu imtiyaz bir kez daha pekiştirildi. Nitekim bu antlaşma Konya'dan Basra körfezine kadar dönecek olan demir yolunun her iki tarafındaki 20'şer km'lik alanda Almanları maden arama işlerinde serbest bırakıyordu (Longring, 1961: 13, 27).

Bu durum yukarıda bahsettiğimiz bölge halkının girişimci ruhunu da engellemiştir. Nitekim 1900 yılında bölgede görev yapan bir vali olan Ebubekir Hazım Tepeyran Musul-Kerkük petrollerini işletmek için halkın da teşebbüsüyle sermayesi 60 bin lira olan bir şirket kurma konusunda II. Abdülhamid'e görüş sunmuş ve ondan olumlu cevap almıştı (Tepeyran, 1944: 265-266). Fakat tahminen İngilizlerin kışkırtıcı tazyiki ve denge siyasetinde Almanların II. Abdülhamid için bir koz olması bu girişimci ruhu da daha sonradan sonuçsuz bıraktı.

Anadolu Demiryolu Şirketi tekrar 1904 yılında Hazine-i Hassa Nezareti ile yeni bir anlaşma yaparak Musul-Kerkük petrollerinin masraflarının kendileri tarafından karşılanmak üzere bu bölgelerde petrol arama iznini aldı. Böylece Almanlar, rakiplerinden bir adım daha ileri gitti. Fakat daha sonradan sözleşme koşullarına uyulmadığı gerekçesiyle bu antlaşma II. Abdülhamid tarafından 1906 yılında fesh edildi. Sonuçta Jön Türk İhtilaline kadar ne İngilizler ne de Almanlar tam olarak petrol imtiyazları konusunda kendileri açısından tatmin edici bir sonuç alamadılar (Hut, 2006: 272; Yazıcı, 2010: 45-46).

İttihat ve Terakki Partisinin 1908 yılında iktidara gelmesiyle beraber Hazine-i Hassa'ya ait Musul-Kerkük petrolleri ve bunların arama izin ve imtiyazları devlet hazinesine geçti. Bu dönemde bölge petrolleri için Amerika da imtiyaz sahibi olmak istemiş ve kendini göstermişti. Osmanlı Devleti'nin siyasi belirsizliği ve Amerika'nın petrol konusunda ben de varım demesi, kendi içlerinde rekabette olan İngiltere ve Almanya'da ortaklık düşüncesini doğurdu (Abdülmecit, 2002: 11; Karadağ, 2004: 78;

Yazıcı, 2010: 45-46). Bunun üzerine İngiltere ve Almanya 1911’de ortak bir şirket kurdular ve şirketin ismini de 1912’de Turkish Petroleum Company olarak belirlediler. Bu şirket 1914 yılında Musul bölgesinde petrol arama iznini elde etti. Ancak aynı yıl çıkan Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra İngiltere ve Almanya farklı ittifaklarda yer aldı. Bu nedenle Türk Petrol Şirketi petrol arama faaliyetlerine başlayamadı (Demirci, 1991: 10; Yazıcı, 2010: 46-52).

Birinci Dünya Savaşı boyunca doğal olarak bölgedeki petrol imtiyazları konusu dört yıl askıda kaldı. Savaştan sonra Almanların yenik düşmesi ile birlikte İngiltere, petrol konusunda en büyük rakibinden kurtuldu. Bu gelişmeler sonrasında bölgenin kaderini belirleyen 1921 San Remo Konferansı’nda, Türk Petrol Şirketi’nin yeni hissedarları Near East Development %23,75 (İngiliz), Royal Deutch Grubu %23,75 (İngiliz-Hollanda), Anglo-İranean % 23,75 (İngiliz), Companie Française %23,75 (Fransız) Kalust Gülbenkyan % 5 oldu (Karadağ, 2004: 121).

Yukarıda gördüğümüz bu paylaşım İngilizlerin, Musul-Kerkük petroleri konusunda baskın bir aktör olmasına yol açtı. Bölgeye yeni giren Amerika ve diğer iştirakçiler, bu durumdan rahatsız oldu ve süreç içinde bölge petroleri için yeni antlaşmalara gidildi. Bu antlaşmalardan petrol paylaşım sorununa çözüm getiren en önemli antlaşma 31 Temmuz 1927 tarihinde imzalanan Kırmızı Çizgi Antlaşması (Red Line Agreement) oldu. Bu anlaşmaya göre petrol bölgesi taraflara şu şekilde bölüştürüldü: Anglo İranean Oil Şirketi (% 23,75), Royal Dutch Shell ve Anglo Sakson Petrol Şirketi (% 23,75), Fransız Petrol şirketi (% 23,75), Yakın Şark Developmant Corp. (Standard Oil) (% 23,75) ve Participation and Investments Ltd. (Gulbenkyan) (%5) (Grobba, 1951: 85; Kaymaz, 2014: 526).

Türk Petrol Şirketi bu yıl petrol arama çalışmalarına başladı ve ilk petrol kuyusu 1927 yılında Kerkük’te açıldı. Kerkük’te açılan bu ilk kuyu Baba Gurgur kuyusu idi. Bu kuyudan sonra Kerkük civarında da birçok petrol kuyusu açıldı. Derinlikleri 400 ile 1000 metre arasında değişen bu kuyular olumlu sonuçlar verdi (Kramers, 1997: 590-591). Türk Petrol Şirketi 28 Haziran 1929 tarihinde adını Irak Petrol Şirketi olarak değiştirdi. Bundan sonra Irak Petrol Şirketi merkezini Tuzhurmatu’dan Kerkük’e taşıdı (Grobba, 1951: 85; Talabani, 2005: 32).

Hazırlıklarını tamamlayan Irak Petrol Şirketi, ticari üretime ancak 1934 yılında başladı. Bu süreçte Kerkük petrol sahasında bir takım çalışmalar yapıldı. Yapılan çalışmalar sonucunda genişliği 2-4 km arasında olup uzunluğu 96 km olan Kerkük Petrol sahasında ilk 7 yılda çeşitli petrol kuyuları açıldı. Bu kuyulardan elde edilen petrol, bahsi geçen dönemde 4 milyon tonu buldu. Fakat İkinci Dünya Savaşı sürecinde petrol arama ve üretimi durduruldu. Savaşın hemen akabinde tekrar başlayan faaliyetler sonucu 1951-1953 yılları arasında üretim miktarı 18 milyon tona ulaştı. Fakat bu seferde 1956 yılında başlayan Arap-İsrail savaşı Kerkük'ten Suriye'ye uzanan petrol boru hatlarının kapatılmasıyla azaldı. Savaşın bitiminden sonra 1958 yılına gelindiğinde bu hat yeniden açıldı ve 1960 yılında 33,8 milyon ton petrol elde edildi. İstikrarın sürdüğü 1970-1980 arası petrol üretimi 1971 yılında 50,1, 1980 yılında da 65 milyon tona kadar yükseldi. Tüm bu dönemlerde üretilen petrol oranı Irak genelinde 1960 yılında % 72.43 iken, 1970'de %59.40, 1980'de % 50 oldu. Oranlara bakıldığında git gide bir düşüş gözükse de nihayetinde Kerkük petroleri Irak petrol üretiminin % 50'sini oluşturmaktaydı (Çakmakçı,1999: 32).

Tablo 28: Kerkük Sahasında Petrol Üretimi

YILLAR	ÜRETİM (MİLYON TON)
1934	0.9
1953	18.0
1960	33.8
1971	50.1
1980	65.0
1994	3.5

Kaynak Çakmakçı, Gülen (1999), Irak'ta Petrol Üretimi, Tüketimi ve Sorunları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Ankara, s.32

Kerkük petroleri, Irak için olduğu kadar İngilizler içinde önemliydi. İngilizlerin himayesinde olan Irak, petrol gelirlerinden olabildiğince yararlanarak kendi refahını artırmayı zamanın şartlarına göre her zaman düşündü. Bu bağlamda yıl 1931'e geldiğinde İngilizler, Kerkük petrolerinin aranmasına yönelik imtiyazlar konusunda Irak Hükümeti ile bir anlaşma yaptı. İngilizlerin himayesinde olan Irak Petrol Şirketi Kerkük'ten Akdeniz'e açılan petrol boru hatlarını döşemesi karşılığında Kerkük dahil Dicle Nehri'nin doğusunda kalan bölgede petrol arama haklarını aynen korumuş oldu. Bu anlaşma karşılığında, Irak Devleti, Şirketin kurucu hisselerinden pay alamasa da 1930'lu yıllarda üretilen petrolün ihracından bütçesine önemli miktarda katkı sağladı.

Bu anlamda 1934'te başlayan petrol ihracı kısa bir süre sonra günde 80.000 varil düzeyine ulaştı (Owen ve Pamuk, 2002: 77).

Bu düzeyde olan petrol ihracı, ham petrolün Kerkük'ten Akdeniz limanları olan Hayfa ve Tripoli 'ye ulaştırmak için ikili boru hattının 1935 yılında açılmasıyla daha da arttı.⁴⁵ Yapılan bu boru hatları Kerkük'ün çehresini de değiştirdi.⁴⁶ Bu kapsamda Kerkük'ten Hayfa'ya kadar döşenen bu boru hatlarının hemen yanına bir de otomobil yolu da döşendi. Bu yol ile beraber Kerkük, ayrıca telefon telgraf ve radyo hatları ile bir haberleşme sistemine de sahip oldu. Böylece çevresiyle daha yoğun bir iktisadi etkileşime girdi. Kerkük'ten yapılan ham petrol ihracatı 1935 yılında 4 milyon ton seviyelerine ulaşarak, Irak Ülkesini Dünya genelinde sekizinci büyük petrol ülkesi durumuna getirdi. Irak'ı dünya genelinde hatırı sayılır bir petrol ihracatçısı haline getiren Kerkük, kendi içinde de gelişti. Petrol endüstrisinin kurulması ile beraber Kerkük'ün toplumsal ve etnik yapısı da değişmeye başladı. Dışardan yoğun bir göçe maruz kalan Kerkük, kısa zaman içerisinde büyüdü. Şehirde yeni semt ve mahalleler kuruldu. Böylece artan nüfus sonucu ticari hayatta olduğu gibi tüm alanlarda belirgin bir büyüme meydana geldi (Yıldız, 1959: 57-58; Talabani, 2005: 32; Anderson and Stansfield, 2009: 32).

Petrolün 20. yüzyılda Kerkük özelinde Irak için iktisadi bir değer olarak ortaya çıkmasından önce Kerkük ve onun içinde bulunduğu Irak ülkesinde toplumunun en başta gelen geçim kaynaklarından biri de tarım ve hayvancılık idi. İngiltere'nin 1920'lerde bu bölgede kendi korumasına aldığı Irak'ta yaklaşık 2,5 milyon insan yaşamaktaydı. Kerkük'ün de içinde bulunduğu ülkenin kuzey ve doğu bölgelerinde yaşayanlar, kış yağmurlarına dayanan tahıl tarımı ile ve buna ek olarak da koyun yetiştiriciliği ile uğraşmaktaydılar. Bunların yanı sıra az miktarda tütün ve diğer nakit değeri olan tarım ürünleri de yetiştirilmekteydi. Bağdat ve güneyinde yaşayanlar ise

⁴⁵ Western Daily Press gazetesi bu boru hattının açılış törenini anlatmış ve Kral Gazi'nin konuşmasını şu şekilde vermiştir: *"Bu sabah Kral Gaz, kendisinin yaptırdığı buradaki petrol sahalarından Hayfa'ya ulaşacak olan 1200 mil uzunluğundaki boru hattının töreni için Bağdat'tan Kerkük'e yolculuk yapmıştır. İngiliz Elçi Sir Francis Humpherys yolcusu Earl Stanhope ile beraber kendi pilotluğunda uçak ile geldi. Diğer misafirler trenle geldi. Kral, hükümeti ile bu boru hattını inşa eden şirket arasında dostluğun önemini vurguladı. Bu boru hattı boyunca 12 pompa istasyonunun ilki olan Kerkük İstasyonu dünyadaki en verimli en modern istasyonlardan biridir."* (Western Daily Press, 1935: 12).

⁴⁶ Kerkük'ün çehresindeki değişimi The Sphere gazetesinden M. R. Rogers bir makalesinde şu şekilde ifade etmiştir: *"Irak Petrol Şirketi merkez bürolarını oraya götürdükleri için burada açılan Avrupa gereksinimlerini karşılayan çok sayıda dükkân var."* (The Sphere, 1933: 42).

kötü bir nadas uygulamasıyla Dicle ve Fırat Nehirleri arasında tuzlu bir yapıya sahip, mevsimsel sellere maruz kalan topraklarda tahıl, pirinç ve hurma yetiştirmektedirler (Owen ve Pamuk, 2002: 76).

Toprağı işleyen köylü kesim çoğunlukla eğitilmiş olmayan insanlardı. Atalarından miras kalan topraklarını ekip biçmişler ve geleneksel bir hukuk mantığı ile bu topraklarını nesilden nesile aktarmışlardır. Bu çerçevede İngilizler ve onun ülkedeki yerel temsilcileri bu geleneksel toplum anlayışı içinde kendi politikalarını çok rahat bir şekilde hayata geçirdiler. Teknolojik olarak yeni bir anlayışla tarımsal üretimi dönüştüren İngilizler, bölgenin verimli toprakları için mekanik su pompalarını ve traktörlerle çekilen pullukları getirdiler. Bunun sonucunda toprağa bağlı avam köylüler, eskisinden çok farklı bir mülkiyet anlayışıyla karşıya kaldılar. Zamanla emeğe dayalı üretim modelinin desteklediği sınıf yok olurken bunun yerine mekanik tarım aletlerine sahip ayrıcalıklı bir malik sınıf ortaya çıkmaya başladı (Langley, 1961: 36-38).

İngilizlerin, toprakların çoğunu hükümet temlikleriyle onların güvenini kazanan ve su pompalarının tüccarlığını yapan, imtiyazlı bir sınıfa mal etmesi, geleneksel köylü sınıfının süreç içerisinde varlığını tehlikeye attı. Fakat köylü sınıf için riskler taşıyan bu dönüşüm, tarımsal üretim açısından 1920 ile 1932 yılları arasında meyvelerini de verdi. Zira su pompasının devreye girmesinden sonra, mevcut sulanan alanların 186 kilometre kareden 10.000 kilometre kareye çıkmasıyla üretim arttı. Üretimdeki bu artış makineye dayalı tarımsal anlayışı ve bununla beraber yeni bir tarımsal sınıfı da doğurdu. Bu sınıf, köylü olmayan şehirliler, ticaretle uğraşan girişimci bir sınıf idi. Bu girişimci sınıf, İngilizlerin bölgede önemseydiği aşiret reisleriyle anlaşarak su pompası gibi tarımsal teknolojiler karşılığında, aşiret topraklarını kendi özel mülkü haline getirdi. Böylece Geleneksel tarım toplumuna dayalı iktidar mantığı 1930'larda tamamen değişti. Artık aşiret reisleri ve girişimci tüccar sınıfın ortaklığında İngilizlerin menfaatlerini ön plana alan bir yapı ortaya çıktı. Daha sonra bu yapı, iktidar olarak parlamentoda da yerini aldı (Polk, 2007: 95-97; Haj: 1997: 45-48).

Bu yeni ayrıcalıklı sınıf, tarımsal üretimde yalnızca emeğini bir değer olarak düşünen köylü sınıf katmanlarını, kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda kullanmanın yasal zeminlerini de meclis yoluyla bir formüle koydu. Bu formül Irak Parlamentosu'nun 1932'de çıkardığı 28 sayılı "*Çiftçilerin Haklarını ve Ödevlerini*

Düzenleme” yasası ile gerçekleşti. Bu düzenleme tarımla uğraşan köylüleri tam bir serf konuma soktu (Polk, 2007:97).

Bu şekilde tüm menfaatlerini sağlama alan büyük toprak sahipleri, monarşinin kendilerine sağladığı imkânlardan sonuna kadar yararlandılar. Buna karşılık köylü sınıf çok kötü ezildi. Onların sisteme karşı olan isyanları kanunsuz olarak görüldü ve bu isyanlar parlamentoda çıkarılan yasalar ile cezalandırıldı. Bu süreçte toprak sahipleri diğer büyük toprakları ele geçirmeyi de ihmal etmediler. Monarşinin yıkıldığı 1958’e yılına kadar bu toprak sahiplerinin sadece % 2’si ülke topraklarının üçte ikisine sahip oldu. Böylece, büyük toprak sahipleri içinde 49 aile, ülkenin tüm tarım arazilerinin %17’sini ellerine geçirdiler (Salucci, 2005: 12-13).

Genel olarak yukarıda bahsettiğimiz dönem, İngiliz dönemi Irak’ı diye tanımlayabileceğimiz döneme tekabül etmektedir. Bu dönemde, Kral Gazi ve II. Faysal dönemlerinde kesintili de olsa başbakanlığını sürdüren Nuri Said’in siyasi tercihleri söz konusu olmuştur. Nuri Said’in Irak geneli politikalarına baktığımızda; onun özellikle iktisadi politikaları petrol üzerindeki İngiliz hâkimiyeti meselesi çerçevesinde şekillendi. Petrol gelirlerinin artmasına paralel olarak az da olsa artan toplumsal refah, eğitilmiş genç ve dinamik kesimde bir uyanış meydana getirdi ve İngilizlerin adamı olmakla suçlanan Nuri Said her zaman baskı altında tutuldu. Petrol gelirlerinin kendi ülkeleri açısından hayati önemini anlayan eğitilmiş muhalif kesim yıllar boyu İngilizlerin ülkelerini sömürdüğünü ve bunu da Nuri Said üzerinden gerçekleştirdiğini artık kavramıştı. Toplumda artan bu bilinç karşısında bir siyasetçi olarak Nuri Said, Irak Petrolleri ki bunun çoğunu Kerkük petrolleri oluşturuyordu, bu konuda toplumu sakinleştirici siyasi manevralar ile muhalefetin tepkisini dindirmeye çalıştı. Bu anlamda Nuri Said petrol konusunda Irak ulusçuluğu fikrini sentezleyip ihraç edilen petrol kar oranını kademeli olarak Irak toplumu için artırdı. Bunun için 1950’de petrol gelirlerinin %70’nin yeni kurulan yarı bağımsız Kalkınma Kurulunca idare edilecek bir fona aktarılacağını açıkladı (Penrose and Penrose: 1978: 168-170).

Kurul, büyük ölçüde 1951-56 arası petrol gelirlerinden elde ettiği muazzam gelirler sayesinde ülkeyi hızlı bir kalkınma dönemine soktu. Bu kapsamda yeni karayolları barajlar, kanallar, köprüler ve birçok alt yapı projesi hayata geçirildi. Bu çalışmalarda kısmen başarılı olunsu da istenilen çözümlere varılamadı. Kurul petrol

dışında, Iraklıların iç ekonomik uğraşısı olan tarımın düzeyini yükseltmeyi de bir görev bildi. Bu konuda yukarıda bahsettiğimiz tarımsal sömürü sınıfının tasfiyesi yerine kısa vadeli çözümlere gidildi ve yeni tarım arazileri üretime açıldı. Yeni araziler parlamentoda söz sahibi olan şehirli girişimci tüccar ve aşiret şeyhleri tarafından hemen ele geçirildi. Bu kesim tarıma elverişli arazilerin çoğunu ele geçirirken, yoksul çiftçilere daha az verimli arazi düştü. Sonuçta tarımsal üretim bütün bu yapılan çalışmalara rağmen yanlış yöntemler yüzünden azaldı. Yapılan uyarılara rağmen Nuri Said önderliğindeki Kalkınma Kurulu, iktidardaki yerleşik oligarşiye teslim oldu ve yanlışlarına devam ederek 1958’de kendi sonunu hazırladı (Owen ve Pamuk, 2002: 217-218).

Yukarıda anlattığımız İngilizlerin egemen olduğu Irak’ta, iktisadi yönden Kerkük ve Türkmenlerin durumuna baktığımızda; 1934 yılında Kerkük’te Petrol üretim ve ihracının doruğa ulaştığı dönemde Kerkük ve Türkmenlerin ekonomik anlamda olumlu bir biçimde etkilendiğini söyleyebiliriz. Bu çerçevede Musul görüşmeleri sürecinde Kerkük ve Türkmenler, hatırlanacağı üzere Türkiye’den yana bir tavır almış ve İngilizler nezdinde istenmeyen bir toplum konumuna düşmüştü. Fakat bu konum, Musul meselesinin çözümünden sonra Türkmenler açısından daha makul bir duruma döndü. Ateşli geçen bu dönemden sonra Musul Meselesi İngiltere ile Türkiye arasında çözümlenince, İngilizler Türkmenlere karşı eski inkârcı politikalarını nispeten yumuşattılar. Kerkük’te demografik, siyasi ve kültürel açıdan baskın olan Türkmenler, buranın iktisadi hayatında da doğal olarak dominant bir unsurdu. Bu bakımdan Kerkük’ün gelişen petrol ihracatı ve bunun neticesinde Petrol ihracatının Kerkük’e olan katma değeri ister istemez burada bulunan Türkmen iş adamlarını, esnaf ve tüccar sınıfını iktisadi bakımdan olumlu yönde etkiledi (Anderson and Stansfield, 2009: 25, 32-33).

Fakat Irak Petrol Şirketinin bazı uygulamaları Türkmenler açısından bakıldığında bir takım olumsuzlukların da yaşanmasına sebep olmuştur. Irak Petrol Şirketi çalışmalarına başladıktan sonara ihtiyacı olan değişik mesleklerden işçi alma yoluna gitti. Bu durum petrol merkezi olan Kerkük’e bir göç hareketini doğurdu. Çevre köylerden ve Kürt bölgelerinden binlerce işçi Kerkük’e yerleşmeye başladı. Kürtler lehine olumlu bir politika izleyen İngilizler, bölgenin yerel unsuru olan Türkmenlere karşı aynı politikayı izlemedi. Fakat bu politikaya rağmen şirkette çalışan işçilerin

çoğunun Türkmenlerden oluştuğunu görmekteyiz. Şirket, Türkmenleri vasıfsız işçi olarak çalıştırdı ve şirket yöneticisi olan Staff sınıfında kadrolaşmada ise daha çok Hıristiyan olan Ermeniler ve Süryaniler tercih edildi (Hürmüzlü, 2007: 148-149).

Bunun gibi Kral Gazi ve onun hükümetinin Başbakanı Nuri Said, Türkmenlere karşı kademeli bir şekilde bir asimilasyon politikasını takip etmişlerdir. Bu politikalar Kerkük ve buradaki Türkmenler açısından daha yoğun bir şekilde hissedildi. Nitekim Kerkük'te Türkmenler demografik üstünlüklerine rağmen Kerkük'teki petrol kaynaklarının idaresinden uzak tutuldular (Yazıcı, 2010: 307).

Uzun yıllar aralıklı da olsa Başbakanlık yapan Nuri Said (1927-1958) Türkmenlere yönelik siyasette her zaman önyargılı olmuştur. Bunun en somut örneği Sadabat Paktı görüşmelerinde Kerkük'te Türk heyetine gösterilen büyük ilgi olmuştur. Bu durum onu rahatsız etmiş ve konu ile ilgili mecliste sunduğu raporda şu ifadeleri kullanmıştı: “ *Geçmişte Abbasilerin Türk nüfuzuna girdiği gibi, Türkmenlerin de Irak'ı ele geçirebileceği ve bu sebeple Türkmenlerin daima kontrol altında bulunması gerektiği...*” Bu düşünceler, Kerkük'teki Türkmenleri yıllar boyu devam eden bir mücadele içine soktu (Demirci, 1990: 52).

Tarıma yönelik politikalar açısından bakıldığında ise Kerkük ve Türkmenler, yeni kurulan İngiliz Irak'ında demografik ve sermaye gücü bakımından avantajlı bir durumda oldular. Nitekim Kerkük şehrinin çoğunluğunu oluşturan Türkmenlerin % 65'i köylerde çiftçilikle meşgul iken, geriye kalan % 35'i ise şehir merkezinde ticaretle uğraşmaktaydılar (Demirci, 1970: 59). Irak'ın diğer şehirlerinde olduğu gibi Kerkük'te de iktisadi sermayenin çoğunluğu Türkmenlerin elindeydi (Kerkük, 2004: 24). Bu bakımdan Kerkük'ün “*şehirli tüccar ve iş adamı*” Türkmenlerdi. Böylece yukarıda bahsettiğimiz İngiliz Irak'ındaki tarımsal dönüşümün, zengin kesimler üzerinden gerçekleştiği gibi, Kerkük'te de bu dönüşümün çoğunluğu tüccar ve iş adamı olan zengin Türkmenler üzerinden gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Doğal olarak su pompası ve traktör gibi yeni teknolojik ürünlerin tüccar Türkmenler üzerinden Kerkük ve çevresine intikal edildiğini düşünmek yanlış bir yorum olmasa gerekir. Bu yorumlardan hareketle, İngiliz dönemi Irak'ında tarım toplumunda dönüşümünü gördüğümüz ayrıcalıklı şehirli tüccar rolünün Kerkük şehrinde de girişimci tüccar Türkmen'e verildiğini söylemek yanlış olmaz. Zira bu dönem Kerkük'ünde bu türden girişimlere hayat verecek tek

sermaye sahibi Türkmenlerdi. Bu kuvvetli yorum hem Kerkük'ün demografik yapısından hem de siyasi yapısından kaynaklanmaktadır.

Tablo 29: Kerkük Şehrinden Irak Parlamentosuna Gönderilen Türkmenler (Tarih yok)

No	Milletvekilinin Adı	Milletvekili olduğu Devre	Devre Sayıları	Milletvekili olduğu İl
1	Neşet İbrahim	1	1	Kerkük
2	Muhammed Sait el- Vendavi	2	1	Kerkük
3	Muhammed Ali Kırdar	2, 3, 4, 5	4	Kerkük
4	Mustafa el-Yakubi	2, 3, 10, 11	4	Kerkük
5	Süleyman Fettah	3, 4, 6	3	Kerkük
6	Fevzi Ali	4	1	Kerkük
7	Halil Zeki	5, 6	2	Kerkük
8	Muhammed Numan el Vendavi	5, 9, 10, 12	4	Kerkük
9	Ali Rıza el-Askeri	6	1	Kerkük
10	Muhammed Barki	7	1	Kerkük
11	Ahmet Ağa	7, 8	2	Kerkük
12	Hüseyin Neftçi	7, 8	2	Kerkük
13	Ahmet el-Yakubi	8, 12	2	Kerkük
14	Cemil Kırdar	9, 10	2	Kerkük
15	Emin Kırdar	11, 13, 14, 15	4	Kerkük
16	Kamil el-Yakubi	11, 13, 14, 15	4	Kerkük
17	Salih Numan	11	1	Kerkük
18	Abdullah Süleyman	12, 13, 9, 10	4	Kerkük-Diyala
19	Naci el-Hürmizi	12	1	Kerkük
20	İbrahim Neftçi	13, 15, 16	3	Kerkük
21	Zeynelabidin Kanber	14	1	Kerkük
22	Abdullah Avcı	14	1	Kerkük
23	Süleyman Bayat	15, 16	2	Kerkük
24	Nezir Kırdar	16	1	Kerkük
25	Necip el-Yakubi	16	1	Kerkük
26	Muhammed Fehmi	16	1	Kerkük
27	Yusuf İbrahim	7	1	Kerkük

Kaynak: Usama A. SHARIF, Krallık Döneminde Irak Türkmenlerinin Siyasal Etkinlikleri (1921-1958), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 141

Nitekim zaman içerisinde toplumsal düzeyde yerini alan ayrıcalıklı sınıfın, parlamento düzeyinde de kendini bir siyasi erk durumuna getirdiğini yukarıda görmüştük. Kerküklü Türkmenlerin bölgenin iktisadi hayatında dinamik bir unsur olması, onları İngiliz dönemi Irak'ında Irak parlamentosunda da etkili bir güç haline getirmiştir. İngiliz dönemi Irak'ında sermaye ve güç ilişkisi denkleminde bu durumun olması doğaldı. Nitekim Kerkük'ten çıkan milletvekillerine baktığımızda bu durum daha açık olarak görülür.

Tablo 29’da görüldüğü üzere, İngiliz dönemi Irak’ı yıllarında Kerkük’ten Irak Parlamentosu’na çeşitli dönemlerde toplam 27 Türkmen milletvekili gönderilmiştir. Gönderilen milletvekillerine baktığımızda Kerkük’ün tanınmış zengin Türkmen ailelerinden olduğu görülür. Bu durum Kerküklü Türkmenlerin iktisadi güçlerinin siyasal sistemde de karşılığını bulduğunu göstermektedir. Böylece tüccar girişimci Türkmen, İngiliz dönemi Irak’ında, Nuri Said gibi siyasetçilerin Türkmenleri siyasi ve kültürel açıdan dengeleme siyasetlerini hariç tutarsak, iktisadi çıkarlarını bir nebze de olsa korumasını bilmişlerdir diyebiliriz.

4.2.2. Cumhuriyet Dönemi (1958-1990)

Krallık döneminde ortaya çıkan siyasi ve sosyal bunalımlar sonuçta Irak’ta bir rejim değişikliğini gerekli kıldı. Abdülkerim Kasım 1958 yılında yaptığı bir darbe ile İngiliz nüfuzu altındaki Krallık rejimini devirerek yerine Cumhuriyeti ilan etti. Böylece Irak’ta hanedanlık dönemi bitti. Bu dönemin iktisat politikalarına geçmeden önce yakarıda anlattığımız sosyal olayların ve bunların sonuçlarının konumuz olan Kerkük ve buradaki Türkmenleri nasıl etkilediğini anlatmakta fayda vardır.

Krallık döneminde Kerkük’te Türkmenler siyasi, sosyal ve kültürel baskılara maruz kalsalar da, bu uygulamalar onların iktisadi güçlerine bir zarar vermedi. Bu dönemde petrolün giderek artan gelirleri ve Kerkük’e sağladığı katma değer dolaylı olarak buradaki Türkmenleri iktisadi açıdan kuvvetlendirdi. Kerkük ve burada bulunan petrol, ülke içinde siyasi bir kırılmayı da zaman içinde meydana getirdi. Özellikle Kuzey bölgesinde geçimini tarım ve hayvancılıkla kazanan Kürtler, petrolün giderek artan bir ekonomik değer olduğunu süreç içinde anladı. Bu anlayış onlarda Kerkük’ün mutlaka ele geçirilmesi gerektiği fikrini elzem hale getirdi (Anderson and Stansfield, 2009: 33-34; Langley, 1961: 77-78).

Bu noktada Kürtlerin başından geçen siyasal dönüşüme bakmakta fayda vardır. Birçok defa iç isyanlarla Irak’ta muhalif unsur hale gelen Kürtler, Irak’ın kuzeyinde genel olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Geleneksel aşirete dayalı toplum yapısını sürdüren Kürtler, İngilizlerin bölgeye yönelik politikalarında her zaman önem verdikleri bir etnik grup oldular. Zira zengin petrol yataklarının olduğu Musul-Kerkük bölgesi, özerk bir oluşum arzusunda olan Kürtler üzerinden daha iyi kontrol edilebilecekti. Fakat Anadolu’da güçlü bir Türk devletinin ortaya çıkması, İngilizlerin,

Kürt politikalarında kısmi bir değişikliğe gitmesine sebep oldu. Henüz bir devlet olma becerisinden yoksun olan Kürtler, ileride olası bir Türk hâkimiyeti karşısında savunmasız kalabilirlerdi. Bu bakımdan Musul meselesinde Kürtler, İngiliz nüfuzu altındaki Irak'a bağımlı hale getirildi (Anderson and Stansfield, 2009: 26).

Bu şekilde Kürt meselesi halledilirken, Irak'ta uygulanan tarım merkezli iktisadi politikalar, Irak genelinde toplumsal bir huzursuzluğa sebep oldu. Konu, tarımda iktisadi eşitsizlik olunca doğal olarak tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan Kürtler, İngiliz Irak'ında ezilen toplum durumuna düştüler. Kürtlerin Komünizm fikirleri ile tanışmaları da bu dönemde gerçekleşti. Irak genelinde 1934 yıllarında ideolojik anlamda fikri temellerini oluşturan Komünizm, geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan toplum kesimlerince özellikle de bu toplumun gençleri tarafından benimsendi. Toplumsal eşitlik ve adalet çerçevesinde kendini ifade eden bu kesim, yıllar içinde teşkilatlanmalarını oluşturdular. İngiliz destekli Irak yönetimi, onlar için kapitalizmin bir aygıtı konumundaydı (Salucci, 2005: 12-13).

Komünizm fikirlerinin Irak'ta bu denli işler hale gelmesinde uluslararası rekabetin de payı vardı. Sovyet Rusya'nın Ortadoğu bölgesinde nüfuz sahibi olmak istemesi, onların bu fikrin lojistik desteğini Irak'ta üstlenmelerinde etkili oldu. Özellikle 1946 yılından sonra İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde, Sovyetlerin bölgede etkili bir nüfuz mücadelesine girmesi, Irak'ta Komünistler ve Kürtler ile organik bağlarını güçlendirmesine sebep oldu. Bununla beraber tarım konusunda bir türlü istenilen verimliliğin elde edilememesi ve bu yönde yapılan çalışmaların üst oligarşik yapıyı daha da güçlendirmesi gibi yanlış sonuçlara neden olması, toplumun büyük kesiminde de bir tepkiye neden oldu. Sonuçta bu durum 1958'de komünist bir darbe ile neticelendi ve uzun yıllar devam eden İngiliz dönemi Irak'ı ve onun temsilcileri büyük bir darbe aldılar.

Cumhuriyet yönetimini doğuran 1958 darbesi Kürtleri ve büyük çoğunluğu Kürtlerden meydana gelen Komünistleri iktidar mevkiinde etkili bir duruma getirdi. Bu durum Kürtlerin ezelden beri süre gelen Kerkük "*Magelo İdeasını*" gerçekleştirecek şartları kolaylaştırdı. Annesi de bir Kürt olan Abdülkerim Kasım bu konuda Kürtleri tatmin edecek politikalar benimsedi. Kuzeyde çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşan Kürtler, hayalini kurdukları bir Kürt devletinin temelini oluşturacak Kerkük'ü asli

unsurları olan Türkmenlerden temizlemeyi bir ilke haline getirdiler. Fakat bu durum iktisadi bakımdan pekte mümkün gözükmemekteydi. Çünkü yıllardan beri Kerkük'te meskûn olan Türkmenler buranın İktisadi hayatında egemen bir unsur olmayı bütün olumsuzluklara rağmen sürdürebilmişlerdi. Ayrıca Kerkük'te yıllardan beri barış içinde yaşayan Türkmen ve Kürtlerin kardeşliği de Komünist Kürtlerin bir türlü hazmedemediği bir durumdu. Bu durumu bölgenin eski sosyal sınıfları konusunda alanında yetkin bir araştırmacı olan Hanna Batatu şu şekilde ifade etmiştir:

...Erbil büyük bir şekilde kürtleşmeye başladı ve değişiklik çatışmasız bir şekilde cereyan etti. Kerkük'teki durum ise farklıydı; oradaki halk daha dirençli olarak Türkiye ile sıkı kültürel bağlarını koruyup etnik hüviyetlerini daha şuurlu olarak perçinleştirdiler. Musul'da olduğu gibi, bu düşmanlık, ırk ve ekonomik ayrımlar arasında yakın bir paralellik ile daha da keskinleşti: Alacaklılar Türkmen, borçlu Kürtler; büyük tüccar, orta boy dükkâncı, esnaf Türkmen; petrol işçileri, işçiler, küçük satıcılar Kürtler. Bununla beraber çok az sayıda fakir Türkmen vardı (Batatu, 1978: 913).

Bu ifadeler, 1959 Kerkük Katliamı'nın nedenlerinin birisinin de ekonomik durumdan kaynaklandığını bize göstermektedir. Görünen o ki Kürtler, Kerkük'te iktisadi alanda varlıklarını ispatlayamamışlardı. Sermaye sahibi olan Türkmenler 1959 yılında bile halen Kerkük ekonomisinin temel dinamiği olarak yerlerini korumaktaydılar. Bu durum tam da Komünist Kürtlerin 1959 Kerkük Katliamı'na giden süreçte onları motive eden nedenlerden biridir diye düşünülebilir.

İngiliz Irak'ının iktisadi politikalarının bedelini, bir İngiliz yanlısı olan Başbakan Nuri Said 1958 yılında kanlı bir şekilde ödedi. Yerine geçen Abdülkerim Kasım'ın iktisadi anlamdaki ilk icraatı, Nuri Said döneminde oluşturulmuş olan Kalkınma Kurulunu dağıtmak oldu. Bununla beraber Kasım rejiminin diğer bir iktisadi icraatı ise toprak ağaları sınıfını yerle bir etmeyi hedefleyen bir toprak reformunu yürürlüğe koymak oldu. Bu toprak reformuyla toprak mülkiyeti konusuna sınırlamalar getirildi ve böylece topraksız çiftçiler desteklenmek istendi. Fakat uzun yıllardan beri bir alışkanlık haline gelmiş tarım aristokrasisi ile mücadelede geniş bir zamana yayılmasına rağmen istenilen sonuca ulaşamadı. Nitekim 1963 yılına gelindiğinde eski toprak sahiplerinden alınan toprak miktarı sadece 6 milyon dönümdü ki bununda sadece 360.000 dönümü 29.000 bin yeni mülk sahibine verilmişti (Owen ve Pamuk, 2002: 217-218).

Petrol konusunda ise Kasım, daha fazla kazanç elde edebileceğini gördü. Bu anlamda Kasım, Irak Petrol Şirketinin imtiyaz sahibi olduğu bölgelerin %90'nını

devlete transfer etmek istedi. Bunu sağlayacak adımı da 1961 yılında bir yasa ile attı. Ayrıca bir ulusal petrol şirketi kurma niyetini de açıkladı. Fakat bu girişimler, Irak Petrol Şirketi tarafından sert bir şekilde ret edildi. Bu durum Kasım'ı daha da hiddetlendirince Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) kuruluşunda yer aldı (Pelettiere, 2001: 129-130).

Bütün bu yapılan çalışmalar istenen düzeyde olmasa bile Irak vatandaşlarının iktisadi yapısında gözle görülür bir iyileşme gerçekleştirdi. Kasım dönemi iktisadi politikaların devamı olarak değerlendirilebileceğimiz Abdüsselam Arif yönetimi bu anlamda zor bir görev devr aldı. Buna rağmen toprak reformu konusunda selefinin başlattığı büyük toprak sahiplerinin arazilerine el konulması bütün hızıyla devam etti. Buna ilaveten devlete ait topraklar da çiftçilere dağıtmaya başlandı. Böylece 1966 yılına gelindiğinde kamulaştırılan toprakların yüz ölçümü 5,1 milyon dönüme ulaşırken, bunun 1 milyon dönümü 46.292 kişiye dağıtıldı. Bundan iki yıl sonra ikinci Arif yönetimi iktidardan düştüğünde istimlak edilen topraklar 5,6 milyon dönüme yükselirken bunun halka dağıtılan payı ise 2,5 milyona ulaşmıştı. Toprak reformundaki bu olumlu gelişmelerle beraber bir başka olumlu gelişme ise bu dönemde 30 büyük sanayi kuruluşunun millileştirilmesi olmuştur (Owen ve Pamuk, 2002: 220-221).

Petrol konusunda ise Arif Kardeşler dönemi Kasım dönemine göre nispeten daha iyi bir durum arz etti. Kasım dönemi petrol girişimlerini ilke edinen Abdüsselam Arif, 1964 yılında daha iyi şartlar altında Irak Ulusal Petrol şirketini (INOC) kurdu. Ondan sonra kardeşi Abdurrahman Arif, petrol ihracı için yeni sahalar açtı. Bunun için Fransa ve Rusya'dan rakip şirketlerin devreye girilmesi sağlandı. Bu girişimler petrol gelirlerinin artmasını sağladı (Mar, 2012:131-132; Polk, 2007: 142).

Bu dönemde Kerkük'te Türkmenlerin durumuna baktığımızda; 1959 Katliamı ile başlayan Kürt göçü 1963'te Abdüsselam Arif ve daha sonra gelen Abdurrahman Arif dönemlerinde hızını kesti. Bu dönemde 1959 Kerkük Katliamı'nın yaraları sarıldı. Özellikle bir Türk dostu olan Abdurrahman Arif döneminde Kerkük ve Türkmenlerin durumu eskisine nazaran iyi bir konuma geldi. Abdurrahman Arif döneminde Kerkük ve Türkmenler'in durumunu o sıra Bağdat Büyükelçiliğine yeni atanan Petrev Subaşı 29 Ağustos 1968 tarihinde Ankara'ya göndermiş olduğu raporda anlatmıştır. Raporda, Kerkük'teki Türkmenlerin ekonomik durumlarının iyi olduğunu, Sosyal durumlarının

da pek fena olmadığını, Türkmenlerin devletin çeşitli kademelerinde görev yaptıklarını ifade etmiştir (Şimşir, 2004: 162).

Abdurrahman Arif'in Baas Partisi eliyle iktidardan uzaklaştırılmasından sonra yerine Ahmet Hasan el-Bekr geçti. Bu dönemde uygulanan iktisadi politikalar ekonomide millileşmeyi hedef aldı. Petrol konusunda öteden beri sürdürülen millileştirme politikaları bu dönemde hedefine ulaştı. Bu bağlamda Irak Petrol Şirketi ile 1973 yılında son bir antlaşmaya gidilerek Irak petrolü üzerindeki egemenliği sonlandırıldı. Böylece Irak, kendi petrolünü uluslararası alanda pazarlama imkânını elde etti. Bu durumun sonucu olarak petrol gelirlerinde muazzam bir artış oldu. Petrol gelirleri 1973-1975 yılları arasında 8 milyar ABD dolarına çıkarken, bu rakam 1980 yılına gelindiğinde 26,5 milyar ABD dolarına çıktı (Tripp, 2000: 208-2014).

Bu muazzam gelir artışı Irak Devleti'nin ülkede öteden beri hayata geçirilmek istenen toprak reformu konusunda da geçmişe nazaran daha iyi bir noktaya gelmesini sağladı. Bu bağlamda kuzeyde çıkan Kürt isyanının geçici olarak çözümlenmesi akabinde toprak reformu kuzey bölgelerini de kapsayacak şekilde genişletildi. Böylelikle 1958 yılından beri devletin el koyduğu toprak miktarı tüm Irak'ta ekilebilir arazilerin yarısına ulaştı. Bununla beraber toprak dağıtım süreci de hız kazandı. Bu konuda 1981'e gelindiğinde 10 milyon dönüm toprak 264.000 köylüye tahsis edildi. (Owen ve Pamuk, 2002: 223).

Baas Partisinin Temmuz 1968 yılında iktidarı ele geçirmesinden sonra Kerkük ve Türkmenler, Kürtlerden sonra bir de Araplaştırma politikaları ile yüz yüze kaldı. Yıllardan beri Kerkük'ün Türkmen demografik ve iktisadi yapısı devamlı taarruza maruz kalmıştı. Bu taarruz kuzeyden Kürtler tarafından kademeli olarak bir çizgide seyretmişti. Amaç bir petrol şehri olan Kerkük'e egemen olmaktı. Böylece buranın iktisadi zenginliği üzerinden kendi özerk bölgelerini kuvvetlendirmektir. Baas Partisi, Kerkük'ü de korumacı bir anlayışla, bu konuyu Kürtlere kendi bölgelerinde; Erbil, Süleymaniye ve Duhok vilayetleri'nde kısmi bir özerklik vererek halletmeyi düşündü. Fakat Kürtler, Kerkük'ü taleplerinde ısrarcıydı. Petrol konusu, Baas Partisi'ni Kerkük konusunda Kürtlerle bir mücadele içine soktu. Fakat Kerkük'ün kadim unsurları olan Türkmenler Baas Partisi'nin Kürtlerle olan mücadelesinde dikkate alınmadı. Baas Partisi Kürt tehdidine karşı Araplaştırma politikasını benimsedi. Sonuçta Kerkük

devamlı bir şekilde Kürtçülük-Arapçılık bağlamında sosyo-ekonomik değişimlerin hedefi oldu (Hürmüzlü, 2007: 149).

Bass Partisi'nin Kerkük'teki Türkmenlere yönelik iktisadi kısıtlamaları 1971'den sonra başladı. İlk olarak banka kredileri konusunda 1972 yılında bir uygulama başladı. Buna göre Türkmen yatırımcılara kredi verilmeyecekti. Bu uygulama devlet kontrolündeki şirketlerce de benimsendi ve Türkmen girişimci ve esnaflara mal kısıtlamalarına gidildi. Bununla beraber personel rejiminde de Türkmenler aleyhine olan uygulamalar başladı. Bu anlamda 1972 yılına gelindiğinde Kerkük Petrol Şirketi'nde çalışan 10.000 personelden sadece 500'ü Türkmen'di (Saatçi, 1996: 259).

Bu iktisadi kısıtlamalar, demografik yapıyı da kendi mantığı içinde dönüştürmeye başladı. Bu dönüşüm Kerkük'te çok daha sistemli bir şekilde meydana geldi. Nitekim Kerkük'e yerleşen her Arap'a 10.000 Irak dinarı bağışlandı. Bu bağışın dışında taşınma maliyetleri için 5000 Dinar, Kerkük'te arazi satın alma ve konut yapımı için ise 10.000 dinar artı olarak Araplara sunuldu. Bu dönüşümün kalıcı olması da Baas Partisi için önemliydi. Bunun için yukarıda verilen teşvikler dışında, bölgeye gelen Araplar için istihdama yönelik bir dizi önlem de alındı. Kerkük Petrol Company, Dibis Elektrik gibi şirketler bunun için kuruldu (Şimşir, 2004: 178-179).

Uygulanan bu politikalar, Türkmenlerin Kerkük'te mülk edinme konusunda da etkisini gösterdi. Artık Türkmenler, Kerkük'ten taşınmaz mal alamayacaklardı. Sadece ellerindeki malları Araplara satmada hür bırakılıyorlardı. Bunun için devlet, Araplara teşvik edici mali destekler verdi. Bu önlemler yeterli olmayınca Kerkük'te Türkmenlere ait binalar yol açma bahanesi ile düşük bedellerle istimlak edildi. Mülkleri elinden çıkan Türkmenler, ev kiralamak isteyince de Baas Partisi bürosundan izin almaları gerektiğinden şehri terk etmek dışında başka çareleri kalmadı (Kerkük, 1998: 63).

İktisadi anlamda eritme politikalarının bir başka uygulama alanı da tarım sektöründe gerçekleşti. Bu anlamda Kerkük il sınırları dâhilinde kalan Türkmenlerin tarım arazileri kamulaştırıldı. Resmi Gazetenin 2457 numaralı 12.04.1975 tarihli çıkan karar ile Kerkük'te Türkmenlere ait toplam 75.318 dönüm tarım arazisi istimlak edildi (Demirci, 1990: 14-15).

4.3. KERKÜK’TEKİ TÜRKMENLERİN İKTİSADİ KURUMSAL YAPISI

4.3.1. Kurumsallaşmış İktisadi Müesseseler

Kerkük’te ticaret dediğimizde bunun en temel aktörlerinin Türkmenler olduğu konusu tartışmasız bir gerçektir. Bu gerçekten hareketle Kerkük’te ticari işletmelerin iktisadi hayatta kurumsallaşarak uzun bir süre devam etmesi Türkmenlerin eliyle gerçekleşmiştir.

Bu kurumsal ticari kuruluşlar, köklü bir geçmişe sahip olup mirasçıları tarafından nesilden nesile aktarılarak 20. yüzyıl boyunca da yaşatılmışlardır. Bu iktisadi teşekküller Kerkük’ün Türkmen Kültür yapısıyla bütünleşerek şehrin en temel ihtiyaçlarının karşılanmasında yıllar boyu insanlara hizmet etmişlerdir. Bu kurumlar, varlığını bir ticaret merkezi olan Kerkük şehrinin zengin iktisadi faaliyetleri ile geçmişten bu yana sürdürmüşlerdir.

4.3.1.1. Hanlar

Coğrafi özellikleri itibariyle Kerkük, iktisadi faaliyetler açısından çevresindeki yerleşim yerlerine göre bir pazar konumundadır. Bu konumu, Kerkük’ü zirai faaliyetlerde de ön plana çıkardı. Zirai üretim anlamında verimli arazilere sahip olan Kerkük, bu anlamda bir üretim merkezi olmasının yansısı aynı zamanda tarımsal ürünlerin pazarlanmasında da bir merkezdi. Bu durum, Kerkük’te tarıma dayalı

Tablo 30: Kerkük’te bulunan Hanlar

Tek Katlı Hanlar			
1)	Ambar Hanı	12)	Gavurlar Hanı
2)	Beyaz Han	13)	Hurma Hanı
3)	Bilal Beg Hanı	14)	Kızı (Kadı) Hanı
4)	Çukur Hanı	15)	Kervançı Hanı
5)	DedeHamdi Hanı	16)	Neft Hanı
6)	Hacı Ahmet Hanı	17)	Reşe Küle Rıza Hanı
7)	Hacı Hamid Hanı	18)	Selahattin Hanı
8)	Hacı Mahmut Hanı	19)	Seyit Ömer Hanı
9)	Hacı Mecit Hanı	20)	Seyit Refik Hanı
10)	Hasan Halife Hanı	21)	Seyitler Hanı
11)	Hasan Salih Hanı	22)	Yoğurt Hanı

İki Katlı Hanlar			
1)	Hindiler Hanı	3)	Nasih Beg Hanı
2)	Kırdarkar Hanı	4)	Taki Hanı

Kaynak: Mahir Nakip, Kerkük’ün Kimliği, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s.27

işletmeleri ve onu tamamlayan yan hizmet kollarını da ortaya çıkardı. Bu hizmet kollarından biri de Hanlardır. Bahsettiğimiz gibi ticari anlamda bir pazar merkezi olan Kerkük, çevre köylerden gelen tarım ürünlerinin satıldığı bir yerdi. Buraya gelen satıcılar konaklamalarını Kerkük'te bulunan hanlarda yaparlardı. Bu hanların büyük çoğunluğu Kerkük'ün ticari hayatının merkezi olan Büyük Pazar ve Kerkük'ün meşhur çarşısı olan Kayseri'nin etrafında yerlerini almışlardı (Saatçi, 2004: 43-44).

Hanlar hem bir pazar yeri hem de bir konaklama işlevi görmüşlerdir. Genel olarak tek ya da iki katlı bir yapıda inşa edilmişlerdir. Birçok ihtiyacın karşılanması için tasarlanan bu yapıların ürünlerin saklanması içinde ambarları da mevcuttu. Kerkük'ün bu hanları hakkında kapsamlı bir araştırma yapan Mahir Nakip, onları tek katlı ve iki katlı olarak yukarıda gibi tasnif etmiştir. Bu hanların çoğu Osmanlı Devleti döneminde yapılmış olup, 1960'lı yıllara kadar ticaretin merkezi olmuşlardır.

4.3.1.2. Su Değirmenleri ve Un Fabrikaları

Tarımsal ürünlerin hanlardan sonra en önemli ikinci durağı su değirmenleriydi. Daha sonra teknolojinin ilerlemesi ve imkânların artması ile beraber bu su değirmenlerinin yerini un fabrikaları aldı. Kerkük'ün verimli tarım arazilerinin çoğunluğunda Türkmen çiftçiler üretim yapmaktaydılar. Bu durum yukarıda bahsettiğimiz 1975 yılındaki resmi gazetede çıkan ve tarım arazilerinin Türkmenlerin elinden alınmasına neden olan kanun tasarısına kadar devam etti.

Bu zamana kadar su değirmenleri ve sonrasında un fabrikaları vasıtasıyla Kerküklü Türkmen çiftçi, tarımsal üretimini buralarda gerçekleştirdiler. Bu tarihi işletmelerin listesi, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü tarafından 2001 yılında yayınlanan Kerkük Rehberi'nde bu konuda bilgi veren Molla Sabır Efendiden ve 2007 yılında çıkan Kerkük'ün Kimliği adlı kitabın yazarı Mahir Nakip'in sahada yaptığı incelemelerden elde edildi. Bu su değirmenlerinin isimleri aşağıdadır.

Tablo 31: Kerkük’te Bulunan Su Değirmenleri

1	Avcılar Değirmeni	21	Gavur Değirmeni
2	Cinler Sakin Değirmeni	22	Şeyhan Değirmeni
3	Gâvurlar Değirmeni	23	Cıft Değirmeni
4	Hacı Rıza Bayraktar Değirmeni	24	Neftçizadeler Değirmeni
5	Kara Fatihler Değirmeni	25	Tisin Değirmeni
6	Kazı (Kadı) Değirmeni	26	Küçük Değirmeni
7	Kırdarlar Değirmeni	27	Büyük Karabaş Değirmeni
8	Orta Değirmen	28	Büyük Molla Kasım Değirmeni
9	Zübeyir Çaycı Değirmeni	29	Cebrail Değirmeni
10	Yelveli Değirmeni	30	Mazı Değirmeni
11	Karabaş Değirmeni	31	Ömer Padişah Değirmeni
12	Tokat Değirmeni	32	Silav Değirmeni
13	Şihoğlu Değirmeni	33	Tendurlu Değirmeni
14	Köşklü Değirmeni ⁴⁷	34	Zeynel Hindile Değirmeni
15	Ulular Değirmeni	35	Zeytinlu Değirmeni
16	Saka Ahmet Değirmeni	36	Kırmızı Değirmeni
17	Gelen Değirmeni	37	Recep Değirmeni
18	Eşkici Değirmeni	38	Hac Bekir Değirmeni
19	Şahbender Değirmeni	39	Orta Değirmeni
20	Hıdır Zında Değirmeni	40	Mikail Oğlu Değirmeni

Kaynak: 1) Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü, Haz. Cemal Abdullah, Erbil 2001, s. 66 - 67. 2) Mahir Nakip, Kerkük’ün Kimliği, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 279 – 280

Bu su değirmenleri 1960 yılına kadar varlıklarını sürdürdüler. Fakat 1930’lu yıllarda şehrin elektriğe geçmesinden ve petrol üretimi nedeniyle akaryakıt istasyonları kurulduktan sonra makineli un fabrikaları kurulmaya başladı. Bu nedenle zamanla su değirmenleri yerini un fabrikalarına bıraktı (Nakip, 2007: 280). Mahir Nakip’in tespit edebildiği un fabrikalarından bazıları da şunlardır:

Tablo 32: Un Fabrikaları

1	Aziz Avcı Un Fabrikası (1930)	4	Mehmed Boza Un Fabrikası (1950)
2	Seyit Şakir Un Fabrikası (1940)	5	Bahaettin Efendi Un Fabrikası
3	İsmail Bayraktar Un Fabrikası (1948)	6	Yusuf Sıdık Gedik Un Fabrikası

Kaynak: Mahir Nakip, Kerkük’ün Kimliği, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 2

4.3.1.3. Hamamlar

Birçok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yapan Kerkük, tarihi olarak M.Ö. 5000’li yıllara kadar giden uzun bir geçmişe sahiptir. Bu nedenle bu uzun tarihi süreç içinde bu çok sayıda kültür, Kerkük’e kendine has müesseseler miras bırakmıştır. Bu müesseselerden biri de Kerkük Hamamları’dır.

⁴⁷ 14 numaralı değirmene kadar yazılan değirmenler Mahir Nakip’ten alınmıştır.

Kerkük Hamamları, Türkmenler tarafından oldukça yoğun bir şekilde kullanılırdı. Bu nedenle çarşı hamamları ev halkının sık sık uğradığı yerlerdi. Erkekler genelde sabah namazından sonra hamama giderlerdi. Bayanlar ise 10.00-15:00 arası hamamı kullanırlardı. Hamamlar bir eğlence yeri olarak da görülmekteydi (Nakip, 2007: 278 - 279). Bu hamamlardan bazıları şunlardı:

Tablo 33: Kerkük'te Hamamlar

1	Piryadi Hamamı	9	Saray Hamamı
2	Bulak Hamamı	10	Hacı Hasan Hamamı
3	Cüt Hamamı	11	Hacı Baki Hamamı
4	Ali Beg Hamamı	12	Kale Hamamı
5	Dede Hamdi Hamamı	13	Şorça Hamamı
6	Şor Hamamı	14	Ferah Hamamı
7	Korya Hamamı	15	Şifa Hamamı
8	Tokat Hamamı		

Kaynak: Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü, Haz. Cemal Abdullah, Erbil 2001, s. 60

Bu hamamların kurucuları Türkmenler olup, 1970'li yıllara kadar sahipleri, işleticileri ve çalışanları da Türkmenlerdi (Nakip, 2007: 279).

4.3.1.4. Buz ve Sifon (Soda) Fabrikaları

İklim ve coğrafyanın bir beldeyi her açıdan etkilediği düşünülürse; bunların bölgeler arası farklılıklara yol açması doğaldır. Bu anlamda Kerkük Şehrinin iklimi de onu farklı kılmış ve bu farklılık Kerkük'te ihtiyaçların kendine has bir yapıda ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kerkük'ün yazın geçen bunaltıcı sıcakları da bölgede yaşayan insanlarda farklı arayışlara sebep olmuştur. Bunun sonucunda sıcakların bunaltıcı etkisinden korunmak için 1940 yılında Kerkük'te Buz Fabrikaları kurulmuştur. Bu durum henüz ürün olarak buzdolabı gelmeyen Kerkük'te doğal bir serinleme yöntemi idi. Fakat 1950 yılında buzdolabının gelmesine rağmen yine buz fabrikaları işlevselliğini kaybetmedi. Bu konuda da yine Mahir Nakip'in tespitlerine göre Kerkük'te 8 tane buz fabrikası vardı. Bunların isimleri şu şekildedir:

Tablo 34: Kerkük'te kurulan Buz Fabrikaları

1	Ahmed Şatır Buz Fabrikası (Acem Asıllı)	5	Molla Salih Buz Fabrikası
2	Aziz Efendi Avcı Buz Fabrikası (1940)	6	Namık Refik Yemenici Buz Fabrikası
3	Halil Hacı Rüstem (1950)	7	Ömer Pasvan Buz Fabrikası
4	Kâkâ Mustafa Buz Fabrikası (Kürt Asıllı)	8	Seyyit Şakir Buz Fabrikası

Kaynak: Mahir Nakip, Kerkük'ün Kimliği, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 281

Bir başka serinleme yöntemi ise içeceklerdi. Bu içecekler sodalı olup, 1940'lı yıllarda Kerkük piyasasına girmiştir. Bu sektörde ilk yatırımı Hacı Mustafa Sodacı 1947 yılında bir soda fabrikası kurarak yaptı. Onun ardından 1950 yılında Seyit Necim de ikinci fabrikayı kurdu. Bu fabrikalar uzun yıllar soda üretimine devam etmişler fakat uluslararası büyük markaların Kerkük pazarına girmesinden sonra yerli soda markaları üretimlerini durdurmuşlardır. Bu iki soda fabrikası da Türkmenlere aitti (Nakip, 2007: 281).

4.3.1.5. Mobilyacılar ve Marangozlar (Naccarlar)

Kerkük'ün geleneksel ev mimarisi çok köklü olup, kendine has bir tarz oluşturmuştur. Bu bağlamda Kerkük evleri özenle inşa edilirken, onların iç dekorasyonundan dış cephesine kadar lazım olan her yerde ahşap kullanılırdı. Doğal olarak bu durum Kerkük'te marangozluk zanaatını geliştirdi. Böylece Kerkük, meşhur marangozlar yetiştirdi. Bu zanaattaki ilerlemeler, süreç içinde mobilyacılık sektörünü de Kerkük'te doğurdu. Bu anlamda Kerkük'te seri mobilya üretimini başlatan ilk müteşebbis Emin Naccar'dır. Bir Türkmen olan Emin Naccar, mobilya atölyesini 1940 yılında açtı. Bundan sonra Hikmet Naccar ve Şükrü Naccar adında iki Türkmen 1950 yılında iki ayrı mobilya atölyesi açtılar. Birbirlerine rakip olan bu iki mobilyacı Kerkük dışında da Bağdat ve diğer Irak şehirlerinde de mallarını satarlardı.

Gelişen Kerkük mobilya sektörü, 1960'lı yıllara gelindiğinde iki yeni girişimciyi daha ortaya çıkardı. Bu kişiler Namık Naccar ve Kemal Şengül'dür. Onlar açtıkları mobilya fabrikalarıyla rekabeti daha da ileri götürerek 1970'li yıllarda uluslararası boyutta ticaret yapmaya başladılar (Nakip, 2007: 282).

4.3.1.6. Sinemalar

Türkmenlerin Kerkük'te ilk sineması Krallık dönemine rastlar. Bu sinema, Kral Gazi'ye nispet olsun diye adı Gazi Sineması olarak isimlendirilmişti. Gazi Sineması'nın mülkiyeti Kerkük Belediyesi'ne ait olmakla beraber işletmesi Türkmenler tarafından yapılırdı.

Kerkük'te ikinci sinema ise Yahudilerin kurmuş olduğu bir sinemaydı. Bu sinema, 1948 yılında kurucuları olan Yahudiler tarafından İsrail'e göç etmeden önce bir Türkmen olan Selahattin Avcı'ya satıldı. Selahattin Avcı bu sinemanın ismini "*Alemeyn*" olarak değiştirdi. Kerkük'te 1940'lı yıllarda iki sinema daha kuruldu. İsmi

“*Vatani*” olan bu sinema vakıf malı bünyesinde olup Türkmenler tarafından işletildi. Bu sinema 1960’lı yılların sonuna doğru yıkıldı. Diğerinin isimi “*Hamra*” idi. Bu sinema ise tanınmış bir Türkmen ailesi olan Paşalar tarafından işletildi. “*Atlas Sineması*” ise 1950 yılında kuruldu. Bu sinemanın mülkiyeti de işleticisi de tanınmış bir Türkmen iş adamı olan Tayyip Bey idi. Tayyip Bey tarafından kurulan bu sinema büyük bir sinema olup yazlık ve kışlık kısımlardan oluşmaktaydı. Bu özellikleriyle sinema Kerkük’te Türkmenlerin önemli yatırımlarından biri oldu. Bir başka sinema ise “*Hayyam Sineması*” idi. Bu sinema 1950’li yıllarda Türkmen iş adamları tarafından Kerkük Kalesi’nin dibinde kuruldu (Bakır, 01. 12. 2017: 15.00). Nevzat Avcı, 1959 Katliamı’nda şehit olan abisi Selahattin Avcı’nın ismini yaşatmak için 1960 yılında Kerkük’ün merkezinde yeni bir sinema açtı. Bu sinemanın ismi kuruluş nedeninden de anlaşılacağı gibi “*Selahattin Sineması*” idi. Bu sinema aynı zamanda Türkmenlerin sosyal ve kültürel faaliyetlerine de ev sahipliği yapmıştır (Nakip, 2007: 282-283; Bakır, 01. 12. 2017: 15.00). Kerkük Rehberinde ise yukarıda bahsedilen sinemalar dahil olmak üzere 7 tane sinema tespit edilmiştir. Bu sinemalar şunlardır:

Tablo 35: Kerkük’te Sinemalar

1	Gazi Sineması	5	Alemeyn Sineması
2	Sindibad Sineması	6	Atlas Sineması
3	Hamra Sineması	7	Selahattin Sineması
4	Hayyam Sineması	8	Vatani Sineması

Kaynak: Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü, Haz. Cemal Abdullah, Erbil 2001, s. 106

4.3.1.7. Kerkük’te Çarşılar

Kerkük’ün iktisadi hayatının cereyan ettiği yerler olarak çarşılar çok önemlidir. Bunlardan en önemlileri Kayseri⁴⁸ ve Korya Çarşıları idi. Bu çarşılardan Kayseri Çarşısı Türkmenlerin ticari hayatında çok önemli bir merkezdir. Bu çarşmayı Nermin Neftçi 1950’li yıllarda şu şekilde tarif etmiştir:

Kaleden Çarşıya, Yedi Kızlar Kapısı’ndan inilir. Nakışlı Minare, renk renk çinilerle nakışlanmış, güdül, kalın. Karşıyaka Pazarının içinde yükselir, yüze güler. Nakışları kilim nakışı gibi damalı damalıdır. Altında, “Kayseri” Kerkük’ün Kapalı Çarşısı. Kayseri kol koldur. Yedi ayrı gözü var. Her kolda dükkânlar, camsız çerçevesizi, yığınla mal dolu. Kumaşlar renk renk, top, üst üste konmuş. Kerkük ağzı Türkçe konuşan tatlı dilli dükkâncılar, müşteriye buyur eder: “Hoş gelipsen Hatun, ne emrin var” diye karşılar... Kayserinin dışı da çarşı - pazar, kimi birer kemer oyuntusu olan dükkânlar, çayhaneler, yan yana. Bir sebzececinin bitişiğinde bir

⁴⁸ Kayseri Çarşısı için bkz ek: 19

kumaşçı, bir ayakkabıcı, yoksa bir altıncı birbirine komşu. Yağlıklar, çevreler, türmeler, gömlekler, dizi dizi kırmızı yemeniler, iplerle duvarlara, tavana, dükkânın içine dışına asılmış sarkar. Yel estikçe sallanır. Meyve, sebze satanların dükkânı önünde, koca koca, tay tay kesilmiş kan kırmızı karpuzlar, dizili. Elinde kocaman bir karpuz bıçağı, karpuzcu bağıır: “Karpuzum kan ediri. Karpuzum kan ediri.. Narlar, üzüm, incirler, Kerkük ve Altunköprü sepetlerine konmuş, üstlerine kara karasinekler uçuşuyor. El işi kemik saplı hançerler bir bez üstüne serilmiş, yeşil çömekler, küpler, Kerkük şerbeleri yan yana. Dükkanların içi sokağa dökülmüş sanki.. (Neftçi, 2003: 13-14).

Yukarıda tasvir edilen bu ticari hayat Kerkük’ün tüm çarşılarında aynı şekilde yoğun bir şekilde yaşanmaktaydı. Kerkük’te Kayseri Çarşısı dışında belli başlı diğer çarşıların isimleri şunlardır:

Tablo 36: Kerkük’te Çarşılar

1	Kale Çarşısı	7	Korya Çarşısı
2	Kayseri Çarşısı	8	Musalla Çarşısı
3	Hasırlar Çarşısı	9	Kasaphane Çarşısı
4	Halvacılar Çarşısı	10	Haraç Çarşısı
5	Ahmet Ağa Çarşısı	11	Asri Çarşısı
6	Büyük Çarşı		

Kaynak: Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü, Haz. Cemal Abdullah, Erbil 2001, s. 7

4.3.1.8. Kerkük Çayhaneleri

Kerkük’te iktisadi hayatın merkezlerinden birisi de çayhanelerdir. Kerkük’te çayhaneler iki bölümden oluşmaktaydı. Bu bölümlerden avama tahsis edilen bölümde o zamanki müteahhitler olan yapı ustaları günlük planlarını yaparlardı. Bu bölüm sabah erkenden işveren ve işçi arasında işlerin nasıl organize edileceğine karar verilen bir yerdi. İkinci bölüm daha çok elit sınıfa hitap ederdi. Bu bölüm entelektüel yapıları ile daha çok okuyucu kitleye ev sahipliği yapardı. Kerkük’te belli başlı çayhaneler şunlardır:

Tablo 37: Kerkük Çayhaneleri

1	Ahmet Ağa Çayhanesi	13	Nahreyin Çayhanesi
2	Cüt Kahve (Meyyas Çayhanesi)	14	Mecidiye Çayhanesi
3	Kara Kaymakçı Çayhanesi	15	Köy Sancak Çayhanesi
4	Aslan Yuvası Çayhanesi	16	Antik Tren İstasyon Çayhanesi
5	Şehit Zubeyr Çayhanesi	17	Babil Çayhanesi
6	Altın Köprü Çayhanesi	18	Kör Behaattin Çayhanesi
7	Mahmut Casım Çayhanesi	19	Reşa Küle Rıza Çayhanesi
8	Cırt Meydan Çayhanesi	20	Musalla Çayhanesi
9	Tisin Çayhanesi	21	Kasaphane Çayhanesi
10	Abdullah Çayhanesi	22	Keçel Salih Çayhanesi
11	Arap Çayhanesi	23	El Nasır Çayhanesi
12	Şebap Çayhanesi		

Kaynak: Kerkük Rehberi, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü, Haz. Cemal Abdullah, Erbil 2001, s. 5

4.3.1.9. Kerkük Ticaret Odası

Kerkük'te Türkmenler geçmişten beri süre gelen güçlü varlıklarının bir sonucu olarak Kerkük'ün ticaretine her zaman hakim olmuşlardır. Bu haliyle onlar, 1936 yılında bir de Ticaret Odası kurdular. Fakat bu oda, ilk toplantısını 16 Temmuz 1957 tarihinde yapabildi. Bu oturum, ilk başkan Hacı Abdulhadi Avcı liderliğinde yapıldı.

Ticaret Odası, ilk dönemlerde 8 üyeden oluşmuştu. Daha sonra bu oda 1966 yılında İktisat Bakanlığına bağlandı. Çalışmalarını 1975 yılına kadar ikinci başkan Muhammed Salih önderliğinde sürdüren oda, bu yılda Saddam'ın Muhammed Salih'i yi idam etmesiyle çalışmalarına bir süre ara verdi (Nakip, 2007: 284-28).

4.3.2. Esnaf Kuruluşları

Yaklaşık olarak beş yüz sene Osmanlı egemenliğinde kalan Kerkük, bu zaman boyunca Türkmen nüfusunun devamlı bir şekilde desteklendiği bir şehir oldu. İstanbul'u Bağdat'a bağlayan meşhur eski posta yolu üzerinde bulunan Kerkük ve buranın asli unsurları olan Türkmenler, yıllar boyu siyasi, kültürel ve iktisadi açıdan devamlı bir şekilde Osmanlılar tarafından desteklendiler. Böylelikle Kerkük şehrinde iktisadi hayatın egemen sınıfı Türkmenler oldu. Doğal olarak Kerkük'te ticaretin en küçük birimi olan küçük esnaf grubu da Türkmenlerin elindeydi. Bu konuda 1900 yılında Musul Valiliği yapan Ebu Bekir Hazım Tepeyran, Kerkük'e olan bir gezisi esnasında buranın esnaf yapısı hakkında "*Kısmen pek yeni olan Kerkük çarşıları o havalideki benzerlerinden çok muntazamdır. Bahusus esnafın çoğunu Müslüman ve Türklerin teşkil etmesi ayrıca sevindirici bir şeydi*" ifadelerini kullanır (Tepeyran, 1944: 379). Yine hatırlayacak olursak Haşim Nahit Erbil'in 1915 yılında Erbil'in esnaf yapısından bahisle aynı durumun Kerkük içinde düşünülebileceğini söyleyerek şu şekilde bir tespit yapmıştı:

Kasaba içindeki bütün evlerle birlikte dükkânlar, hanlar, değirmenler ve çiftliklerin hep Türkmenlere ait olduğunu ve ayrıca çarşıdaki bezirgânlar, ayakkabıcılar, yemişçiler, kazancılar, kerpiççiler, ev yapımıcılar, bakkal, terzi, saatçi, debbağlar, kasaplar, sebzeciler, palancılar (semerciler), demirciler, dülgerler, hülasa bütün esnaf yerli Türkler' den ibarettir (Erbil, 2004: 59).

Bundan başka Kerkük'ün esnaf yapısı hakkında başka bir gösterge olarak 1924 Kerkük Katliamı sonrasında Necme Gazetesi'nde yayınlanan esnaftan zarar görenlerin listesi örnek gösterilebilir. Bu liste 1924 yılında Kerkük'ün Türkmen esnaf yapısı hakkında bize fikir vermesi açısından önemlidir. Bu listeye baktığımızda Türkmen esnaf

kesiminin çok çeşitli kollarda küçük esnaflık yaptığı görülür. Liste iki kısımdan oluşmaktaydı. Birinci listede zarar gören 100 kişilik bir meslek grubu vardır. İkinci listede ise Levyler tarafından dükkânları yakılan ve malları yağmalanan 86 kişilik bir grup vardır. Bu iki listede bakkalcılık mesleği oransal anlamda en yüksek meslek kolu olarak dikkat çekmekte ise de diğer meslek gruplarında da kayda değer bir oran mevcuttur.

Tablo 38: 1924 Yılı Necme Gazetesinde Yayınlanan Kerkük'te bulunan Türkmenlere ait Bazı Küçük Esnaf Teşekkülleri

1	Tütüncü Mustafa Ali	17	Pinaduz Usta Mustafa
2	Bezzaz Muhammed Hacı İsmail	18	Pinaduz Mustafa Ali
3	Tuhafiyeci Hacı Eyüp	19	Sarraç Lütfullah Hüseyin
4	Tütüncü Ahmet Hacı Muhammed	20	Kahyacı Şakir
5	Kalaşçı SeyyitMuhuttin	21	Yemenici Ali Hıdır
6	Tuhafiyeci Tefvik Ali	22	Sarraç Cüveyt
7	Yemenici Halit	23	Bakkal Seyyit Fettah
8	Kahveci Bekir	24	Bakkal Veli Delibaba
9	Sarraç Mahmut Maruf	25	Bakkal Osman Allahverdi
10	Küzeci Ahmet Hüseyin	26	Bezzaz Vehap Şakir
11	Sibilci Usta Hurşit	27	Bezzaz Abdullah Hacı Şerif
12	Tütüncü Hurşit Efendi	28	Bezzaz Taha Abbas
13	Tuhafiyeci Süleyman Numan	29	Bakkal Kadir Hacı Ahmet
14	Sibilci Usta Hüseyin	30	Tuhafiyeci Kadir Beg
15	Sarraç Muhuttin	31	Demirci Andre
16	Tütüncü Hamdi Salih Efendi	32	Demirci Mesih

Kaynak: Erşat Hürmüzlü, Irak'ta Türkmen Gerçeği, Kerkük Vakfı, İstanbul 2006, s.85-90

Türkmenlerin Kerkük'ün esnaf yaşamında ne derece var oldukları konusunda bize ışık tutan kaynaklardan birisi de el-Ehâ' Dergisidir. el-Ehâ' Dergisinin 1961-1975 yıllarına ait sponsor reklamları, Kerkük'te Türkmen esnaf varlığını çok güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu dergiye baktığımızda modern reklam teknikleri kullanılarak derginin mali desteği sağlanmıştır. Bu mali destek Kerkük şehrinin Türkmen esnafı tarafından finanse edilmiştir. Doğal olarak bu reklamlar analiz edildiğinde Kerkük'te Türkmen esnaf varlığı çok daha iyi anlaşılacaktır.

Bu çerçevede Kardeşlik dergisi incelendiğinde Kerkük Şehrinin ünlü caddeleri ve bu caddeler üzerinde Türkmenlerin kurduğu mağaza ve dükkânlar karşımıza çıkmaktadır. Caddeler 20. yüzyılda bir şehrin ticaretinin olmazsa olmaz bir mekânlarıdır. Bu anlamda Kerkük caddeleri de 20. yüzyılda buranın iktisadi hayatında artık ön plana çıkmaktadır. Belli başlı Kerkük caddelerine baktığımızda Atlas, Sevre,

İstiklal, Evkaf, Korya, Cumhuriyet ve Baba Gurgur caddeleri Kerkük'ün en önemli caddeleri idi. Bu caddeler Türkmen esnaf sınıfının en yoğun olduğu caddelerdir. Şimdi bu caddeler üzerinde 1961-1975 yılları arasında faaliyet göstermiş esnaf teşekkülleri incelenecektir.

Kerkük'te Türkmenler küçük sanayi işletmelerinin kurucuları da olmuştu. Bahaeddin Hacı Tevfik isminde bir Türkmen bu anlamda bir müteşebbis olmuştur. Onun Kardeşlik dergisinde yayınladığı reklam şu şekildeydi: “*Kuzey Mozaik ve Yer Döşemeleri Fabrikası. Sahibi Bahaeddin Hacı Tevfik. Atlas Caddesi, Kerkük telefon numarası 2216.*” (el-Ehâ',1961: 48).

Mobilyacılık konusunda Türkmenlerin öteden beri Kerkük'te bu sektörde nam salmış olduklarını yukarıda anlatmıştık. Bu sektör 1930'lu yıllarda Türkmenlerin girişimleriyle hayat bulmuş idi. Mobilyacılık Türkmenler arasında 1961-1975 yıllarında daha da kurumsallaşmış ve zanaat ve ticaret olarak daha da yaygınlaşmıştır. Bu durumu el-Ehâ' Dergisindeki reklamlardan daha iyi anlıyoruz.

Kerkük'te köklü mobilyacılar ailesi olan Neccarlar, mobilyacılık sektöründe çok meşhur bir aile idi. Bu aileden olan Şükrü Neccar mağazasını Cumhuriyet Caddesi'nde kurmuştu ve şöyle bir reklam vermişti: “*Şükrü Neccar Mobilyaları. Cumhuriyet Caddesi Kerkük. Sahibi Şükrü Süleyman Enneccar. Mobilya endüstrisinde en yeni modeller. Mobilyaların nakli ve evde kurulması bize aittir. Bütün Irak Şehirlerinde*” (el-Ehâ',1964: 18).

Şükrü Süleyman Neccar ikinci mağazasının ismini ise “*Ferah*” koymuştu. “*Ferah Mobilyaları. Cumhuriyet Caddesi. Kerkük. Şükrü Süleyman Enneccar. En yeni ve lüks mobilya modeller. Kerkük içine ve dışına nakliyat yapılır. Fabrika tel: 2257 ev tel: 3151*” (el-Ehâ',1963: 49).

Yine bir Neccar olan Hikmet Şükür Enneccar ise mobilya mağazasına “*Elhayyam*” adını vermişti. “*Elhayyam Mobilyaları. Sahibi Hikmet Şakir Neccar. Zevklerinize uygun kaliteli ve lüks mobilyalar. Kerkük ve Kerkük dışına nakliyat yapılır. Kerkük Baba Gür Cad. el Hamra sineması yakını*” (el-Ehâ',1962: 43).

Yine bir Neccar olan Yusuf Muhammed Enneccar mobilya sektörünün temelini oluşturan Marangoz fabrikasını Evkaf Caddesi'nde kurmuştu. “*Firdevs Marangozluk*

Fabrikası Evkaf Cad. Kerkük. Sahibi Yusuf Muhammed Enneccar. Yeni mobilyalar, ahşap kapılar ve pencereler” (el-Ehâ’,1962: 24).

Bir başka meşhur mobilyacı aile Şengüller idi. Fakat Şengüllerden sadece bir mağaza tespit edebildik. Şengüllerden Kemal Şengül, mobilya mağazasını İstiklal Caddesi’nde kurmuş ve şu reklamı vermişti: “*Kemal Şengül Mobilyaları Sergisi. En yeni modellerde lüks mobilyalar. İstiklal Caddesi. Kerkük.*” (el-Ehâ’,1964: 57).

Mobilyacılık sektöründe zamanla bu alanda tekel ailelerin dışında yeni isimlerde bu sektörde yerini almıştır. Bunlardan Namık Refik nakliye güvencesi vererek mobilya fabrikasını ve sergi yerini Atlas Caddesi’nde kurmuş ve ticarethanesini şu şekilde anlatmıştır: “*Kardeş Mobilyaları Sergisi. Namık Refik. Sanatsal en yeni mobilyalar, kapılar ve yeni pencereler yapılır. Kerkük’ün içine ve dışına arabalarımızla eşyaları nakletmeye hazırız. Kerkük Atlas Caddesi fabrika 3463, ev 3266.*” (el-Ehâ’,1962: 48).

Mobilya mağazasını Atlas Caddesi’nde kuran ve mağazasının adını da Atlas Mobilya Mağazası koyan Ali Şeyhlerzade ise reklamını şöyle vermişti: “*Atlas Mobilya ve Mağazası. Muhammed Ali Şeyhlerzade. En yeni ve sanatsal mobilyalar yapılır. Kerkük. Atlas Caddesi. Tel: 3252*” (el-Ehâ’,1963: 51).

Muhammed Mahmud mobilya işletmesinin ismini ise “*Elmas Mobilyaları*” koymuştu. “*Elmas Mobilyaları. Fabrika ve Mağazaları. İstiklal Caddesi. Sahibi Muhammed Mahmud. En modern mobilyalar bulunur.*” (el-Ehâ’,1965: 51).

Aydın Salih el-Otrakçı ise iki reklamla karşımıza çıkmaktadır. “*Aydın Mobilyaları Satış Mağazası. Kerkük Cumhuriyet Caddesi. Yeni Evkaf İş Hanı, tel: 3998 Sahibi Aydın Salih el-Otrakçı, tuvalet masası, yatak kardolabı*” ve “*Aydın Otrakçı Mobilyaları. Cumhuriyet Caddesi Evkaf İşhanı. Mobilya sanatında en yeni icatlar*” (el-Ehâ’,1970: 11).

el-Atlal isminde bir başka mobilya mağazası ise Hamra Sineması’nın karşısında kurulmuştu. Sahibi ise Abbas Merdan’dı. “*El Atlal Mobilyaları Mağazası, Hamra Sinemasının Karşısı Kerkük, Sahibi Abbas Merdan, Yatak Tuvalet masası Kardolab En modern şekilde çok cazip fiyatlarla bütün mobilyalar yapılır*” (el-Ehâ’,1971:7) Sıddık Kılıncı ise bir marangozluk atölye açmıştır. “*Sıddık Kılıncı. Marangozluk Atölyesi. Kerkük 2339. Ev 2362*” (el-Ehâ’,1963: 56).

Türkmenler Kerkük'te lokanta işletmeciliğinde de yatırım yapmışlardı. Buna bir örnek Şükrü Kasapoğlu'nun kurduğu Kerkük Kebapı Lokantası idi. Bu işletmenin reklamı ise şu şekilde verilmişti: “*Kerkük Kebapı İstiklal Caddesi Şükrü Kasapoğlu Telefon 3037 Kerkük*” (el-Ehâ',1961: 48).⁴⁹

Ticaretin olduğu her yerde otelcilik de gelişir. Kerkük'te Türkmenler bu konuda da yatırımlar yapmışlardır. Bu anlamda 1961-1981 yılları arasında reklamlarda iki otel tespit ettik. Bunlardan Ortadoğu Oteli 01. 01. 1964 yılında kurulmuştu. Otel tanıtımını şu şekilde yapmıştı: “*Ortadoğu Oteli, Eski Köprü Girişi ve Elektrik dairesinin yakınında Kerkük'te en çağdaş ve en yeni otel, en yeni usullerle yapılmış bir otel, Misafirlerine en temiz en rahat ve tam bir hizmet sunar. Açılışı 1.1.1964 telefon: 2873*” (el-Ehâ',1964: 24). Diğer otelin isimi Bağdat Oteli idi. Sahibi Esseyid Hamid Saki ise otelin tanıtımını şu şekilde yapmıştı: “*Bağdat Oteli Atlas Caddesi, Sahibi Esseyid Hamid Saki, Hizmet, Temizlik, Güven, Sakin bir Ortam ve Lüks*” (el-Ehâ',1963: 49).

Kerkük'te, Türkmenler esnaf olarak her türlü meslek dalında kendilerini geliştirmişlerdir. Bu anlamda halkın çokça ihtiyaç duyduğu cam, ayna ve boya ve bunlar gibi her türlü ev malzemelerinin satıldığı nalburculuk mesleği konusunda da yatırımlar yapmışlardır. Abidin Refik bu konuda bir müteşebbis olarak Kerkük'te bir nalburcu dükkânı açmıştır. Reklamı ise şöyle idi: “*Abidin Refik Mağazası, Her türlü cam, ayna ve fotoğraf çerçeveleri ve araba camları satışı ve takılışını tehattüt etmekteyiz. Efkaş Caddesi Kerkük, El Alemeyn Sineması yakını*” (el-Ehâ',1963: 52)

Türkmenler, Kerkük'te inşaat konusunda da tecrübeli ev ustaları ile geçmişten beri Kerkük'ün geleneksel evlerini inşa etmişlerdir. Kerkük'te yapı ustalığı hem bir zanaat hem de bir meslek kolu idi. Osmanlı döneminden beri Türkmen ev ustaları 1950'li yıllara kadar faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Daha sonradan yeni inşaat teknolojisinin yaygınlaşması ile birlikte bu gelenek yerini Türkmen mutahitlere bırakmıştı (Saatçi, 2007: 134). Yeni evler 1960-70'li yıllarda yaygınlaştı. Bu konuda reklamlarda tek bir işletmeyi tespit edebildik. Bunlardan biri İbrahim Bekir Essaffar'ın Sevre Caddesi'nde kurduğu müteahhitlik firması olup reklamı şu şekildeydi: “*Genel Mutahhit İbrahim Bekir Esseffar. Sevre Caddesi Kerkük. Ev telefonu 3117*” (el-Ehâ',1963: 49).

⁴⁹ Kerkük Kebap için bkz ek: 20

Kerkük'te kitapçılık ve buna bağlı olarak bir ticaret kolu olan kırtasiyeciliğin çok eski bir geçmişi vardır. Kerkük'te ilk kitapçı dükkânı 1926 yılında Mehmed Habib Sevimli tarafından açılmış olup isimi “*Mektebetü'l- Emel*” idi. Bunun gibi 1930 yılına gelindiğinde ikinci kitapçı dükkânının açıldığını görmekteyiz. Bu kitapçının ismi ise “*Meketebetü'l-Farabi*” idi. Yine 1930 yılında *Mektebetü'l-Asriye* adında Abbas Hilmi Lütfullah Efendi tarafından kurulmuştu. Bundan sonra 1933 yılında “*Meketebet Terakki*” adlı kitabevi Mehmed Emin Asri tarafından açılmıştır. Daha sonra 1947 yılına gelindiğinde Ahmet Fikri ve Abdulkadir Fikri kardeşler tarafından “*Mektebet Fikri*” adında bir kitapçı açılmıştır. Şehrin Evkaf Caddesi'nde hizmet eden bu kitapçı kitapçılığın dışında artık kırtasiyecilik faaliyetlerini de başlatarak kırtasiye malzemeleri, fotoğrafçılık ve spor malzemeleri de satmaya başlamıştır. Fikri kardeşlerden Abdulkadir Fikri ortağı olan ağabeyinden ayrılmış ve 1956 yılında kendi dükkânını açarak kitapçılığın yanında gözlükçülük de yapmıştır (Nakip, 2007: 272-273). Abdulkadir Fikri'nin Kırtasiye dükkânının reklamı ise el-Ehâ' Dergisinde uzun yıllar boyu yayınlanmıştır. Bu reklamlar şu şekildeydi:

“Abdulkadir Fikri Kitabevi ve Mağazası, her çeşit mektep levazımı, fotoğraf ve sinema makineleri, film yıkama basma ve boyama işleri, Kerkük Atlas Caddesi” ve “Fikri Kırtasiye, Kitap ve dergiler, filimler, kameralar, renkli filimler, eski plaklar, teyp kasetleri ve bütün kırtasiye eşyaları takdim edilmektedir. Evkaf caddesi Kerkük” (el-Ehâ',1962: 30). Bunun gibi el-Ehâ' Dergisinde reklamlarına ulaştığımız bazı kırtasiyeciler ise reklamlarını şu şekilde vermişlerdir: *“Asriye Kitabevi, yeni Pazar Kerkük, hacı Abbas Hilmi, her çeşit kitap ve mecmualar satılır” ve “Çağdaş Kırtasiye, Essükû'l- Asri caddesi, Yeni Çarşı Kerkük, Kitaplar dergiler gözlükler, Kerkük'te en büyük ve en modern Kırtasiye mağazası”* (el-Ehâ',1961: 53).

Kerkük'te Türkmenler şehrin derin kültürel yapısının en önemli bir unsuru olmuştur. Yukarıda gördüğümüz gibi Türkmenler öncülüğünde kültürün nesilden nesile aktarılmasında önemli bir işlevi olan kitap konusunda okuma evleri açarak bu konuda Kerkük'e hizmet etmişlerdir. Yukarıda gördüğümüz gibi bu hizmetler, modern zamanlarda şartlara ve ihtiyaçlara uygun bir şekilde hem bir kültür hem de ticari bir kurum olmuşlardır. Tabii doğal olarak bu sektör kendi yan işletmelerini de oluşturmuştur. Bu yan işletmelerden biri de matbaacılık olmuştur. el-Ehâ' dergisinden tespit edebildiğimiz kadarıyla Kerkük'te Türkmenlerin kurduğu bir matbaa vardır. Bu

matbaa dergide reklamını şu şekilde vermiştir: “*Daru’z-zaman Ofset matbaacılık, Tüm kitaplar Arapça, Kürtçe ve Türkçe dergileri ve ticari kartvizitleri en modern aletlerle otomatik matbaalarla basmaya hazırız. Tel: 82182*” (el-Ehâ’,1964: 52).

Türkmenler Kerkük’te giyim-kuşam sektöründe de toplumun ihtiyacını karşılamak için birçok yatırım yapmıştır. Bu yatırımlar daha çok giyim mağazaları şeklinde olmuştur. Kerkük’te el-Ehâ’ Dergisi’nden tespit edebildiğimiz kadarıyla aşağıdaki mağazalar meşhurdur. Bu mağazalar reklamlarını şu şekilde yayınlamışlardır:

“*el-Efrac Mağazası, Kadın eşyaları ve ihtiyaçları, erkek ve çocuk ihtiyaçları karşılanır. Her çeşit model ve en lüks model elbiselerin satışı yapılmaktadır, Sahibi Said el Hacı İsa, Kerkük el-Asri Çarşısı*” (el-Ehâ’,1967: 23).

“*Dakuklu mağazası. Kadın erkek elbiseleri ve her türlü mükemmel eşyalar satılmaktadır. Sahibi Bayız Semin Dakuklu. Kerkük Yeni Çarşısı tel: 3320*” (el-Ehâ’, 1965: 51).

“*Otrakçı Mağazaları Kadın ve erkek elbiseleri kumaşları ve paltoları satılır ve düğün evleri için meşrubat satılır. Perdeler de satılır. Sahibi Abdulfettah el- Otrakçı*” Kerkük Cumhuriyet Caddesi Evkaf İşhanı,(el-Ehâ’,1968: 14).

“*İsmail Otrakçı Mağazaları, Bütün kaliteli erkek ve kadın kumaşları satışı, mobilyalar ve perdeler için kumaşlar, düğünler için meşrubat, kadınlar için kürkler, satılır, Cumhuriyet Caddesi Evkaf İşhanı*” (el-Ehâ’,1972: 10).⁵⁰

“*Muhammed Nuri Otrakçı Mağazaları, Kadın ve Erkek kumaşları, Mobilyalar ve Perdeler için kumaşlar düğünler için mefruşat, kadınlar için kürkler, Kerkük Cumhuriyet Caddesi, el- Evkaf İşhanı, Tel: 9660*” (el-Ehâ’,1969: 37).

“*Sabah Mağazaları, Duyduk duymadık demeyin, En yeni modern gömlekler gelmiştir, Kerkük’te genel vekil, Hasan Necim, Asri Çarşısı, Atlas Caddesi*” (el-Ehâ’,1972: 6). Giyim kuşam konusu Türkmenler için önemli olunca doğal olarak farklı modeller için terzcilik de önem kazanmıştır. el-Ehâ’ Dergisi’nde reklamları çıkmış belli başlı terziler aşağıdadır:

“*Finofs Terzihanesi, En lüks modeller dikimi yapılır, Tüm kaliteli kumaşlar burada bulunur, Sahibi Mecid Refik, Kerkük Evkaf caddesi*” (el-Ehâ’,1974: 11).

⁵⁰ İsmail Otrakçı Mağazası için bkz ek: 21

“Ferah Terzisi, En iyi en güzel yün kumaşlar, Sahibi İzzedin Hacı Said, Baba Gürgür Caddesi, Kerkük” (el-Ehâ’,1969: 19).

Giyim mağazaları ve terziler olunca bu sektörün doğal olarak önemli bir ihtiyacı da kuru temizleme olmuştur. Bu anlamda tespit ettiğimiz kuru temizleme dükkânı, reklamını şu şekilde vermiştir:

“el-Asri Kuru Temizleme, Bizim müessesemiz elbiselerin yıkama, buhar ütüleme ve boyamalarını itina ile yapar, Hatta herkesi memnun edecek şekilde elbiselerde bulunan lekeleri gidermeyi de yapmaktayız. Sahibi Hayrullah Raif ve ortağı, Atlas caddesi, el-Asri Çarşısı” (el-Ehâ’,1965: 45).

Dünyada olduğu gibi Irak’ta da otomobil kullanımı ve buna bağlı olarak yan kuruluşlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kerkük’te de Türkmenler bu konforlu aracın nimetlerinden yararlanmaya başlamışlardır. Yaygınlaşmaya başlayan otomobil sektörü, Kerkük’te de Türkmen girişimcilerin yatırımlarıyla farklı iş imkânlarını ve hizmet kolların ortaya çıkarmıştır. el-Ehâ’ Dergisi’nden tespit edebildiğimiz kadarıyla bu işletmeler reklamlarını şu şekilde yayınlamışlardır:

“Araba Doktoru, Rladaks Maddesi, bu madde motorun sağlam çalışmasını vaat ediyor, pistonları temizler, yağ ve yakıt sarfiyatını azaltır” (el-Ehâ’,1962: 21).

“Garaj Dede Hamdi, araba yıkama ve bakım, idarecisi Mühendis Celal Hindi, Kerkük Çay Mahallesi, en modern araçlar ile çok kaliteli hizmet verilir.” (el-Ehâ’,1963: 51).

“el asri yıkama ve temizleme garajı, Sevre Caddesi Kerkük, Mesleğinde tecrübeli ve mahir işçiler idaresinde yapılır, sahibi Enver Mustafa Sümer, Tel: 3158” (el-Ehâ’,1964: 18).

“Sündübad Nakliyası, Sündübad nakliyatının kira taksileri, gece gündüz hizmetinizde bulunmaktadır. Tel: 9022, Sahibi Kasım Zahir. Atlas Caddesi, Kerkük Ticaret Bankasını karşısı” (el-Ehâ’,1973: 11).

el-Ehâ’ Dergisi Türkmenlere ait daha birçok meslek kolunda reklamlar vermiştir. Bu meslek kollarına baktığımızda Kerkük’te doğal yaşamın gereksinimlerini karşılayan işletmeleri görmekteyiz. Bu meslek kolları berberlikten kasaba, beyaz eşya dükkânından ekmek fırınına, toptan gıdacılıktan pastaneciliğe, meşrubat dükkânından

elektrik dükkânına kadar her türlü işletme reklam vermiştir. Bu reklamlar ilanları şu şekilde yayınlanmıştı:

“Kerkük Pastanesi, Hasan Necim, her çeşit tatlılar ve içecekler verilir, bunun ötesinde her türlü kek bulunur, İstiklal Caddesi, Kerkük, Tel: 6148”(el-Ehâ’,1962: 49).

“Abdullah Hakki, Kerkük Korya Caddesi, Genel Ticaret, iş tel: 2919, Ev telefonu 3938, perakende ve toptan satış tatlılar şeker çay ve diğerleri, Toptan Gıda Bayisi” (el-Ehâ’,1963: 46).

“Abdussahip Muslim Mağzaları, Buzdolapları Televizyonlar Teyipler Çamaşır Makineleri, Bisikletler, Sobalar, Piller, Klimalar ve bütün elektrikli eşyalar, Banunya dikiş makineleri, normal bisikletler, radyolar, Pnaonya motorsikletler, Muslim Mağazaları Emin Meydanı, Büyük Beyaz eşyaları, telefon 88566” (el-Ehâ’,1962: 59).

“Şükür Muhammed Ubeydi, İstiklal Caddesi, Kerkük. Rafiden Şirketinin şimalinde vekil umumisi, Evler ve umumi mahallelerinin boyama işleri, her çeşit boya satışı, otomobil boyaları tel: 3048” (el-Ehâ’,1963: 24).

İzzedin Şakir Kasap. Her çeşit kaliteli eti her zaman isteyebilirsiniz. Bir defa dahi olsa deneyiniz. Hemen hizmetinizde bulursunuz bizi. El-Asri Çarşısı. Kerkük. Şehitler Köprüsü başı yanında.” (el-Ehâ’,1965: 51).

“Bütün Kerkük ahalisine müjde, Şabi bütün meşrubatların geneli, Doğal Portakal, Kerkük’te vekil Talat Nuri Reşid, Cumhuriyet Caddesi, Kerkük, Soğutucu, serinletici, rahatlatıcı ve lezzet verici” (el-Ehâ’,1965: 30).

“Ebu Beşir Mağazası, Sahibi Veli Muhammed Asker, Duyuru Attarlık eşyalarda büyük indirim, şeker fiyatında müthiş bir indirim, bir kilo şeker 60 fils, Mezbaha Caddesi, Kerkük iâşe mağazasının karşısı” (el-Ehâ’,1968: 16).

“Atlas Ekmek Fırını, Sahibi Abdulhalik Muhammed, Vatandaşa gece ve gündüz taze ve kaliteli ekmek sunmaktayız, Şiarımız emniyet ve ihlastır” İstiklal Caddesi Kerkük” (el-Ehâ’,1971: 48).

Abdumecit Berber Salonu, Sahibi Abdumecit Şeyh Mustafa, İstiklal Caddesi, Tel: 3483” (el-Ehâ’, 1963: 26).

Tablo 39: el-Ehâ' ya Göre Kerkük'te 1961-1975 Yılları Arasında Türkmenlere Ait Bazı İşyerlerinin Reklam Dağılımı

	YILLAR	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75
	MAĞAZALAR															
1	Kerkük Kebab	4	14	19	14	6										
2	Kuzey Mozaik	2	10	9	9	5										
3	Çağdaş Kırtasiye	1	9	9	11	9	3									
4	Firdevs Mobilya		2													
5	Fikri Kırtasiye		12	10	10	9	2									
6	Kerkük Pastanesi		8	11	9	10	7	8	7	6	8	8	4			
7	Abdussahip Mağazası		6													
8	Araba Doktoru		2													
9	El-Hayyam Mobilya		2	6	7	9	3									
10	Namık Mobilya		1	9	9	9	3									
11	Şükrü Muh. Ubeydi			9	4											
12	Abdullah Hakki			4	8											
13	Abidin Refik			4	8	9	9	9	3							
14	el-Ferah Mobilya			3	1											
15	Bağdat Oteli			3	8	9	9	10	6	6	4					
16	Berber Salonu			4	9	10	9	5	1							
17	Sıddık Kılınç			2	9	9	9	6	3							
18	İbrahim Bekir			2	9	9	2									
19	Garaj Dede Hamdi			2	4											
20	Atlas Mobilya			2	9	9	9	3								
21	Ortadoğu Oteli				10	9	9	8	6	7	4					
22	Şükrü Neccar Mobilya				8	9	3									
23	Araba Yıkama				2											
24	Şengül Mobilya				6	8	9	3								
25	el-Asri KuruTemiz.					8	5	8	3							
26	İzzedin Kasap					4	8	3								
27	Elmas Mobilya					5	7	6								
28	Dakuklu Mağazası					5	7	8	7	7	2					
29	Şabi					1	3									
30	el-Ferah Giy.							7	3							
31	Abdul Fettah Otrakçı								4	1	7	1				
32	Veli Muhammed Asker								2	1						
33	Ferah Terzi								1	7	3	8	3			
34	Muhammed Otrakçı2									3	5	4				
35	Aydın Mobilya										6	7	6	2		
36	El-Atlal Mobilyaları											4	5			
37	Atlas Ekmek Fırını											3	1	2		
38	Sabah Mağazaları												9			
39	İsmail Otrakçı												1			
40	Sündubat Nakliyası													1	2	
41	Finovs Terzi														2	1

Kaynak: el-Ehâ'Dergisi, 1961-1975.

SONUÇ

Çalışmamızın birinci bölümünde genel olarak Kerkük'ün geçmiş siyasi tarihi ele alınmakla beraber Kerkük ve Türkmen adları tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Kerkük'te Türkmen yerleşimi konusu mümkün olduğunca açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu konularda ilk olarak Kerkük adının kökeni hakkında kronolojik düzende birçok kaynaktan bilgiler tetkik edildikten sonra Kerkük isminin çok eski metinlerden günümüz kaynaklarına kadar bir takım farklılıklara rağmen kök isminin değişmediği sonucuna varılmıştır. Diğer bir konumuz Türkmen ismi konusunda ise birçok kaynaktan ismin kökeni hakkında farklı görüşler ortaya çıksa da en muteber görüşlerin müslümanlığı kabul eden Oğuzlara verilen bir isim olarak “*İmanlı Türk*” veya “*-men,-man*” eklerinin kelimeye kattığı “*halis*” anlamı itibari ile “*Halis Türk*” olduğu sonucuna varılmıştır. Kerkük'e Türkmenlerin ilk olarak ne zaman geldiği konusunda ise genel olarak Orta Asya kökenli bir kavim olan Türkmenlerin çeşitli zaman ve dönemlerde birçok farklı Türkmen boyundan Kerkük'e bir göçün meydana geldiği ve genel olarak bu boylardan Bayat Boyu'nun Kerkük'ü mesken edindiği konusunda görüş birliğinin sağlandığı anlaşılmıştır.

İkinci bölümde Kerkük ve Türkmenlerin siyasi tarihleri elden geldiğince anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde konu iki ana başlıkta incelenmiştir. Bu başlıklardan ilki Krallık Dönemi diğeri ise Cumhuriyet Dönemi olarak belirlenmiştir. Bu başlıklar içinde Krallık Dönemi başlığında İngiliz dönemi Irak ve Kral Faysal, Kral Gazi ve II. Faysal (Nuri Said- Naip Abdulilah) dönemleri, Cumhuriyet Dönemi başlığında ise Abdülkerim Kasım, Arif Kardeşler ve Ahmet Hasan el- Bekr ile Saddam iktidarlarını kapsayan Baas dönemleri ele alınmıştır.

İngiliz dönemi Irak ve Kral Faysal döneminde Kerkük'ün ilk olarak İngilizler tarafından ele geçirildiği zaman İngilizlerin Kerkük'ün Türkmen varlığını bir siyaset gereği tanımak zorunda kaldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Fakat Musul görüşmelerinin neticesiz kalması, akabinde Haliç Konferansı'na gidilen süreçte ve bu süreçte Irak'ta meydana gelen siyasi gelişmeler, Kerkük ve buradaki Türkmenlerde Türkiye taraftarlığını ortaya çıkarmış, bunun sonucunda ise İngilizler Türkmenlere karşı menfi bir politika izlemeye başlamıştır. Bu menfi politikalar sonucunda 1924 Kerkük Katliamı meydana gelmiş ve böylece İngilizlerin hem Türkmenlere hem de Musul Meselesi'nde

muhatapı olduğu Türkiye'ye karşı bir mesaj vermek istediği sonucuna ulaşılmıştır. Musul'un 1926 Ankara Antlaşması ile Irak'a verilmesi sonucunda Kerkük ve Türkmenler de Irak sınırları içinde kalmışlardır. Böylece onlar için yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreç içinde İngiliz nüfuzunun kırıldığı Kral Gazi dönemi Kerkük ve Türkmenler için bir araplaştırma dönemi olmuştur. Kral Gazi'den sonra başa geçen kral naipleri döneminde İngiliz nüfuzu altındaki Nuri Said hükümetleri Irak toplumunda bir Irak ulusçuluğu ideolojisini oturtmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Kerkük ve Türkmenler Irak ulusu içinde eşit birer vatandaş olma konusunda sorun yaşamamışlarsa da yine de yöneticilerin ırkçı ön yargılarına hedef olmuşlardır. Fakat Kral Gazi'den sonraki dönemin önceki dönemlere göre Kerkük ve Türkmenler için daha makul bir dönem olduğu sonucuna varılmıştır.

Cumhuriyet döneminde Abdülkerim Kasım ve onun iktidarında nüfuz sahibi olan Kürt ve Komünistler, Kerkük'teki Türkmen varlığını yok etmek istemişlerdir. Bu amaç ile Kerkük'ün yönetiminde bütün kritik yerleri ele geçiren Kürt ve Komünistler, 1959 Kerkük Katliamı'na sebep olmuşlardır. Bu katliam ve katliamın gelişimi dolaylı bir kaynaktan da olsa Irak arşiv kaynaklarına göre anlatılmış ve olayın iç yüzü en yalın haliyle ortaya çıkarılmıştır. Objektif bir değerlendirme imkânı sunan arşiv kaynakları olayın ortaya çıkmasında amacın Kerkük'te Türkmenleri yok etmek olduğunu gözler önüne sermiştir. Abdülkerim Kasım iktidarından sonra gelen Arif kardeşler yönetimlerinde 1959 Kerkük Katliamı'nın yaraları sarılmaya çalışılmıştır. Arif kardeşler dönemi politikaları Kerkük ve Türkmenler açısından kısa da olsa olumlu bir hava estirmiştir. Baas Partisi İktidarı politikaları ilk zamanlarda Kerkük ve Türkmenler açısından hak hukuk anlamında olumlu bir çizgide gitmişse de daha sonraları değişen politikalar gereği bu çizgi bozulmuştur. Bu parti iktidarlari dönemi özellikle de Saddam dönemi Kerkük ve Türkmenler açısından son derece vahim sonuçların ortaya çıktığı dönem olmuştur.

Üçüncü Bölümde Kerkük'teki Türkmenlerin sosyal yapısı başlığı altında; Kerkük'teki Türkmenlerin nüfusu meselesi çok geniş bir boyutta ele alınmıştır. Daha sonra Türkmenlerin Kerkük'ün sosyal dokusunda aile ve dini yapıları çalışılmıştır. Son olarak da Kerkük'te Türkmenlerin sosyal hayattaki örf adet ve kültürleri incelenmiştir.

Kerkük'teki Türkmenlerin nüfusu konusu Osmanlı dönemi kaynaklarından Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan 111 nolu Tahrir Defteri temel alınarak aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu tahrir defterinden elde ettiğimiz veriler daha sonra bu konuda yapılacak tespitlere bir dayanak olmuştur. Bu defterden 1560 yılında Kerkük'ün nüfusunun çoğunluğunun Türkmenlerden meydana geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bilgi, ileriye doğru daha birçok temel kaynakla eşleştirilmiştir. Bu temel kaynaklardan biri si de Musul Vilayet Salnameleri olmuştur. Bu salnameler 1891, 1892, 1893, 1894, 1907 ve 1912 tarihli salnamelerdir. Görüldüğü gibi son iki salname 20. yüzyılın ilk dönemleri hakkında da bize bilgiler vermektedirler. Bu salnameleri incelediğimizde Kerkük şehrinde Türkmenlerin nüfusunun ortalama olarak 30-40 bin aralığında olduğu karşımıza çıkmıştır. Bu rakamlar bu tarihlerde bölgeye gelen yabancı seyyah ve araştırmacıların da eserlerinde hemen hemen aynı olduğu görülmüştür.

Irak Devlet'i döneminde konu araştırıldığında ise karşımıza 1927, 1934, 1947, 1957, 1965, 1977, 1987 ve 1997 yıllarında yapılan nüfus sayımları çıkmaktadır. Bunlardan sadece 1957 yılı nüfus sayımı etnik kökene dair bir tespit getirmiştir. Fakat bu nüfus sayımı hakkında elde edilen sonuçların sağlıklı olmadığı yönünde itirazlar olmuştur. Bu nedenle Irak Devleti döneminde 1957 yılı nüfus sayımı konusunun diğer bazı kaynaklarla teyit edilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada Habib Hürmüzlü'nün de tanıtımını yaptığı "*1957 Sayımı Formu Rehberi*" adlı çalışma önemlidir. Bu iki kaynak karşılaştırıldığında 1957 yılı ve daha sonraki on yıllık periyotta Türkmenlerin Kerkük'te en büyük etnik unsur olduğu ortaya çıkmıştır. Baas Partisi'nin iktidara geldiği 1970'li yıllar da bile Kerkük'te Türkmenler en büyük etnik unsuru teşkil etmiştir. Bu parti zamanında süreç içinde giderek koyu bir Arap milliyetçiliği siyaseti benimsenmiş ve bu siyaset bir petrol merkezi olması nedeniyle Kerkük'te daha radikal bir biçimde uygulamaya konmuştur. Nitekim 1976 yılında Kerkük vilayetinin ismi değiştirilerek el-Temim ismi konulmuştur. Bu isim değişikliği ile de kalınmamış Kerkük'ün idari yapılanmasında da bir takım değişikliklere gidilmiştir. Bu durumu Irak Cumhuriyeti Planlama Bakanlığı'nın yayınlamış olduğu istatistikler net bir şekilde göstermiştir. 1973-1976 yılları arasını kapsayan istatistiklerde Kerkük vilayeti'nin yüz ölçümü 1973 yılında 19.543 km iken 1976 yılında bu yüz ölçüm 9.426 km'ye düşmüştür. Vilayet genelinde bir küçülme gerçekleşmesine rağmen konumuz olan Kerkük şehrinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bu durum bize Kerkük şehrinin

Baas Partisi yıllarında bile demografik yapısında Türkmenlerin hala üstün olabileceği sonucunu çıkartmıştır.

Kerkük'teki Türkmenlerin aile ve dini yapıları sosyal doku başlığında ele alınmıştır. Bu başlıkta Kerkük'teki Türkmenlerin aile yapılarının Kerkük ve çevre yerlerde var olan Arap ve Kürt aşiret yapılarından oldukça farklı olduğu sonucuna varılmıştır. Kerkük'te Türkmen ailelerinde aşiret yapısından ziyade şehirli aile tipinin var olduğu anlaşılmıştır. Bu durumun da ortaya çıkmasında sebebin şehirli olmanın yarattığı sosyo-ekonomik durumdan kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Dini konuda ise Kerkük'te Türkmenlerin çoğunluğunun Sünni Hanefi oldukları ve diğer mezhep ve dinlerden de Türkmenlerin olduğu görülmüştür. Bunlar arasında en çok tanınmış dini azınlığın ise Kale Gâvurları olarak da bilinen Hıristiyan Türkmenler olduğu anlaşılmıştır. Sosyal hayatta Kerkük'teki Türkmenler başlığında ise aile ilişkileri ele alınmıştır. Bu konuda ailenin temelini atıldığı evlilik hadisesinde Türkmenlerin geleneksel ritüelleri anlatılmıştır. Geleneksel ritüeller konusunda Türkmenlerin hala eski Türk adet ve geleneklerini sürdürdüğü sonucuna varılmakla beraber zamanın koşullarına uygun olarak da bu ritüellerde bir takım değişikliklere gidildiği tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise Kerkük'te Türkmenlerin ekonomik yapısı ele alınmıştır. Bu konu üç başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar sırasıyla Osmanlı Devlet'i dönemi, Irak Devlet'i dönemi ve Kerkük'teki Türkmenlerin iktisadi Kurumsal Yapısı olarak belirlenmiştir. Osmanlı Devleti döneminde Kerkük ve Türkmenlerin ekonomik yapısı konusu tarım, hayvancılık, ticaret, sanayi ve petrol başlıklarında incelenmiştir. Bu başlıklardan tarım ve hayvancılık konularında istatistikî bilgilere "*1325 senesi Asya ve Afrikay-ı Osmanî Ziraat İstatistiği*" adlı kitaptan ulaşılmıştır. Bu istatistik kitabı Kerkük ve buranın çoğunluğunu oluşturan Türkmenlerin yukarıda adı verilen alanlardaki faaliyetlerini rakamsal anlamda bir oranlamaya tabi tutmamızda bize yardımcı olmuştur. Bu istatistiklerden Kerkük şehrinin ve Kerkük vilayetinin tarım ve hayvancılık alanlarındaki faaliyetleri Süleymaniye ve Musul vilayetlerindeki oranları ile karşılaştırılmış sonuç olarak Kerkük şehrinin bölgesinde tarım ve hayvancılık alanlarında önemli bir ticari merkez olduğu tespit edilmiştir. Ticaret ve sanayi kollarında ise tarım ve hayvancılığa bağlı olarak Kerkük şehrinin ve Türkmenlerin bölge genelinde ihracatı ithalatından fazla olmuştur. Ticaret hayatında ise yerleşme

zamanı olarak geçmişleri çok eski tarihlere kadar götürülebilinen Kerkük'teki Türkmenler, zaman içinde her türlü zanaat kolunda iş sahibi olmuşlardır. Bu bilgiden hareketle Kerkük ticaret hayatında Türkmenler baskın bir unsurdur sonucuna varılmıştır.

Irak Devleti dönemi Kerkük ve Türkmenlerin ekonomisi ele alınırken petrol konusu tarihi geçmişi ile değerlendirilmiş ve bölgenin bu özelliğinin 20. yüzyılda daha iyi anlaşılmasından sonra devletler arası rekabette bir çatışma alanı olması kronolojik bir metotla anlatılmıştır. Böylece, Irak Devleti döneminde petrol konusunun hem Irak'a hem de Kerkük'e etkileri daha iyi anlaşılmıştır. Irak Devleti döneminde petrol ve tarım konusu yeni kurulan bu devletin en önemli iki temel gelir kaynağını oluşturmuştur. Bu nedenle 1921-1990 yılları arasında Kerkük ve buradaki Türkmenlerin ekonomik yapıları bu iki kavram üzerinden değerlendirilmiştir. Kerkük'te petrol şirketinin açılması ve faaliyete geçmesi ile buraya çevre yerlerden bir göç hareketi meydana getirmiş ve bunun sonucunda Kerkük'te hali hazırdaki Türkmen esnaf iş dünyası bu göç hareketinin oluşturmuş olduğu katma değerden en fazla yararlanan kesim olmuştur. Bu nedenle Türkmen iş çevresi zenginleşmiştir. Tarım sektöründe ise İngilizler, Kerkük'ün suya muhtaç topraklarında kullanılmak üzere su pompalarını piyasaya sürmede kanaatimizce Türkmen iş adamlarını bir vasıta olarak kullanmışlardır. Bu bir yorum olmakla beraber buna ilişkin bir belge bulunamamıştır. Genel olarak Kerkük iş dünyasında bu pazarlamayı yapabilecek tek sermaye gücünün Türkmenler olduğundan hareketle böyle bir sonuca varılmıştır.

Kerkük'teki Türkmenlerin iktisadi kurumsal yapısı konusunda ise kuruluşu Osmanlı Devleti dönemine kadar giden ve 1921- 1990 yılları arasında Kerkük'te faaliyetlerine devam eden Türkmenlere has kurumsallaşmış iktisadi müesseseler ele alınmıştır. Bu müesseseler Hanlar, Su Değirmenleri ve Un Fabrikaları, Hamamlar, Buz ve Sifon (Soda) Fabrikaları, Mobilyacılar ve Marangozlar, Sinemalar, Çarşılar, Çayhaneler ve Kerkük Ticaret Odası başlıkları altında olarak dokuz ana başlıkta anlatılmıştır. Bu başlıkta Kerkük'te esnaf kuruluşları hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu konuda ana kaynaklardan biri olan el-Ehâ Dergisinden 1961-1975 yılları arasında kullanılan sponsor reklamlarından bu yıllar arasında Kerkük'te Türkmenlerin kurduğu dükkan, mağaza ve işletmelerin isimlerine ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Türkiye'den geçecek Musul Tahkikat Komisyonu üyelerine, geçişleri esnasında barınma ve iâşe için ödenek tahsisi, Yer No. 12- 63-13, 17.12.1924.

Anlaşma ile Irak hükümetine terk edilmiş olan Musul, Kerkük ve Süleymaniye halkından evvelce Türkiye'ye gelmiş olanların mülteci sayılarak iskânları, Yer No. 49-101-14, 04.10.1926, s.14.

Ziya Karamürsel'in Irak Seyahati Notları, Fon Kodu. 490.1.0, Yer No. 53.209.1, 05.03.1941.s.8.

Irak Başbakanı Nuri Al Said'in iyi niyet mektubu, Yer No. 19-111-14, Dosya Ek: A7, 18.12.1955.

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Başkanı Avukat Enver Yakupoğlu'nun Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği telgraf, Yer No. 123-790-3, 10.03.1959.

Kerkük'te meydana gelen olaylarla ilgili resim, film ve sair dokümanların Türkiye'ye sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanması, Yer No: 153-53-17, Dosya Ek: 52-89,02.10.1959.

Türkiye'deki Irak Türklerinin taleplerini havi mektup, Yer No: 63-386-22, Dosya Ek: E4 23.11.1959.

Türk-İrak Eğitim İşbirliği Komisyonu'nun 24-26 Mart 1970 tarihleri arasında Bağdat'ta yaptığı toplantı sonucunda aldığı kararları havi tutanak, Yer No:253-49-11,Dosya Ek: 105-74, 16.07.1970.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Şehr-i Zor sancağının önceki Kerkük ismiyle yad olunması için gerekli muamelenin yapılması, Yer No. 1302-43, H-26-08-1310.

TBMM Arşivi

Düstur Üçüncü Tertip (1931), Cilt 5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrin-i Evvel 1340, Necmi İstikbal Matbaası: İstanbul.

Milli Kütüphane Arşivi (MKA)

Sahir, Necmeddin (1941), *Irak Ülkesinde Hususi Seyahate Ait intibalar "Gizli"*, s. 41, Milli Kütüphane Arşivi, Yer No: Müs. 172.

Foreign Office (1920), *Mesopotamia*, Stationery Office: London.

British Newspapers Archive.

Arşiv Kitapları

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1993), *Musul Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, (Haz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:11, Ankara.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2003), *111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*, (Haz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:64, Ankara.

Salnameler

Musul Vilayet Salnamesi (1312), Musul Matbaası, Musul.

Musul Vilayet Salnamesi (1325), Haz. Saffet Bey, Musul Matbaası, Musul.

Musul Vilayet Salnamesi (1330), Musul Matbaası, Musul.

Eroğlu, Cengiz vd (2012),“Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul” Ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil. Orsam Yay. Ankara, ss. 1-435.

Bibliyografya

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dökümantasyon Daire Başkanlığı (1994), *Irak Türkleri Bibliyografyası*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Dökümantasyon Daire Başkanlığı Yayın Nu: 12, Ankara.

İstatistikler

Annual Abstract Of Statistics, (1973) Republic of Iraq Ministry of Planning, Central Statistical Organization, Baghdad.

Annual Abstract Of Statistics, (1976) Republic of Iraq Ministry of Planning, Central Statistical Organization, Baghdad.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, (1325), İstatistik İdare-i Umumiye Müdüriyeti, Mali Senesi Asya ve Afrika-yı Osmani Ziraat İstatistiği.

Raporlar

League of Nations, (1924), *Question of the Frontier between turkey and Iraq*, Report submitted to the Council by the Commission in stitutedby the Council Resolution of September 30th.

Mazin Hasan, Şükür Soran (2004) “Kerkük Kerkük”, *Stratejik Araştırma Raporu*”, *Stratejik Analiz*.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2011), *Irakta Türkmen Varlığı* Orsam Yayınları: Ankara, Rapor No: 33.

Kişi ile Ropartaj

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Tarih Bölüm Başkanı Odası, 01.12.2017, saat: 15:00, Bilecik.

Kitaplar

Abdullah, Cemal (2001), *Kerkük Rehberi*, Irak Türkmen Cephesi Kültür Müdürlüğü: Erbil.

Abdullah, Trabit A.J. (2003), *A ShortHistory Of Iraq from 636 to The Present*, Person: Great Britain.

Ahmet, Kemal Mazhar (2005), *Kerkük Tarih Politika ve Etnik Yapı*, (Çev. Kadri Yıldırım), Avesta Yay.: İstanbul (2004).

Al Jumaily, Qassam ve Kh.,Öztoprak, İzzet (1999) *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara.

Allavi, Ali (2016), *Irak Kralı I. Faysal*, (Çev. Hakan Abacı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay.: İstanbul (2014).

Allouche, Adel (2001), *Osmanlı Safevi İlişkileri/ Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev. Ahmet Emin Dağ) Anka Yay.: Ankara (1993).

Anderson, Liamandand Stansfield, Gareth (2009), *Crisis in Kirkuk The Ethnopolitics of Contlictand Compromise*, Üniversty of Pennsylvania: America.

Anzerlioğlu, Yonca (2000), *Nasturiler*, Tamga Yayıncılık: Ankara

Aydın, Ayhan (1995), *Musul Meselesi 1900-1926*, Turan Yayıncılık: İstanbul.

Batatu, Hanna (1978), *The Old Social Clasesand the Revolutionary Movements of Iraq (A Study of Iraq'sold landed and Commercial Clasessand of Its Communists, Ba'thistsand Free Officiers)*, Princeton UniversityPress: London.

Batuta, İbn-i (2005), *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Yeni Şafak Kültür Armağanı: İstanbul.

- Bayatlı, Nilüfer (1999), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara.
- Bayatlı, Nilüfer (1999), *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1973), *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Belazuri, Ahmet B. Yahya (2013), *Futuhu'ı Buldan (Ülkelerin Fethi) (Çev. Mustafa Fayda) Siyer Yay. İstanbul.*
- Buckingham, James (1827), *Travels in Mesotopya*, 2. Cilt, Henry Colburn: Londra.
- Canatan, Yaşar (1996), *Türk-İrak Münasebetleri (1926-1958)*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Cezar, Mustafa (2011), *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı II. cilt.*, Türk Tarih Kurumu Yay.: Ankara.
- Cleaveland L. Willam (2008), *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı) Agora Yay.: İstanbul (?).
- Demirci, Fazıl (1991), *İrak Türklerinin Dünü Bugünü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Demirci, Nefi (1990), *Dünden Bu Güne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)*, Ey Dizgi Matbaacılık: İstanbul.
- Edmonds, C.J. (2003), *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzey Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)*, (Çev. Serdar Sengül, Serap Rüken Şengül), İstanbul: Avesta Yayınları, (1957).
- Eksikkurt, Adnan (2014). *Musul Atabegliği (Zengilerin Son Devri ve Lülü Ailesi 1211-1262)*, Çamlıca Yay.: İstanbul.
- Emecen, Feridun (2010). *Yavuz Sultan Selim*. Yitik Hazine Yay.: İstanbul.
- Erbil, Haşim Nahit (2004), *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri* (Haz. İzzettin Kerkük), Birinci Baskı, Kerkük Vakfı: İstanbul.
- Ertuğrul, Ümit (2006), *İrak Türkleri ve Türkiye*, Kerkük Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Esin, Necmettin (1976), *İrak Türkleri Türk Dünyası El Kitabı*, Ayyıldız Matbaası: Ankara.
- Esir, İbnu'l (1987), *el-Kamil fi'tarih*, (Çev. Abdulkerim Özaydın) C.11. Bahar Yay. İstanbul (?).

- Göger, Erdoğan (1976), *Petrol Hukuku*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları: Ankara.
- Grobba, Fritz (1951), *Irak*, (Çev. Kur. Bnb. Feridun Akkor), Genelkurmay 1. Nolu Basımevi: Ankara (?).
- Gündüz, Tufan (2015), *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, Yeditepe Yay.: İstanbul.
- Güzel, Uğur (2005), *Saddam Hüseyin*, Emre Yayınları: İstanbul.
- Haj Samira (1997), *The Making of Iraq (1900-1963), Capital, Power and Ideology*, State of New York Press: America
- Hamevi Yakut, Mücemül Buldan cilt 1 (Naşir Sazman-ı Miras-ı Ferhengiy-i Kişver), Tarihsiz ve yersiz.
- Hasani, Abdülrezzak (1956), *El-Irak Kadimen ve Hadisen*, Matbaat El-İrfan: Sayda.
- Hasani, Abdülrezzak (1965), *El- Sevre el İrakkiye el Kubra*, 2.Basım, Matbaat İrfan: Lubnan.
- Haşimi, Taha Baker (1929), *The Geoprapy of Iraq*, Dar al- Salam Prent House: Baghdad.
- Hay, Willam Rupert (2005), *Kürdistan'da İki Yıl (1918-1920)*, (Çev. Fahriye Adsay), İstanbul: Avesta Yayınları (1921).
- Hazelton, Fran (1986). “ İraqto 1963.”, Cadrı (Ed.); *Saddam's Iraq Revolution or Reaction*, 3. Baskı, Zed Books: London, ss.1-27.
- Hurmizi, Ashad (1994), *Irak Türkleri*, Irak Türkmen Partisi Enformasyon Bürosu Yay.: Michigan Üniversitesi.
- Hürmüzlü, Erşat (2006), *Irak'ta Türkmen Gerçeği*, Kerkük Vakfı Yay.: İstanbul.
- Hüseyin, Halil İbrahim (1988), *el-Sira Beyne Abdülkerim Kasım ve'l Şuiyon ve Hulafaihim ve Nazım el- Tabakçelive'l Kavmiyun*, Mektebet Beşşar: Bağdat.
- Irak Türkmenleri Şehitler Albümü (1993), Irak Türkmen Derneği Yayınları: İstanbul.
- Irak Turkmen Human Rights Research foundation (2008), *To the participants in seeking a solution to the Kerkuk problem: The Historical Anatomy of Kerkuk Region*, Soitm: Bağdat.
- İbnul-Esir, İzzetin B. Ali B. Muhammed (1991), *El- Kamil Fit Tarih (İslam Tarhi)*, (Çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yay. İstanbul.
- İmamzade, Meryem (1986), *Irak Dosyası*, Akabe Yayınları: İstanbul.

- Kalkan, Yılmaz (1991), *Bir Ortadoğu Gerçeği Irak ve Saddam Hüseyin*, Beyan Yay.: İstanbul.
- Karaca, Oğuz (2007), *Lozan'dan Bugüne Musul-Kerkük ve Kuzey Irak*, Resital Yayınları: İstanbul.
- Karadağ, Raif (2004), *Petrol Fırtınası*, Emre Yayınları: İstanbul.
- Karadeniz, Yılmaz (2012), *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yay.: İstanbul.
- Karpat, Kemal (1985), *Ottomon Population 1830-1914, Demographig and Social Chracteristic*, The University of Wisconsin Press: England.
- Kayılı, Ali Gökhan (2008), *The Iraqi Turkmen 1921-2005*, Kerkük Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Kaymaz, İhsan Şerif (2014), *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, Kaynak Yay.: İstanbul.
- Kerküklü, Ali (2015), *Iraktaki Türkmenlerin Sesiz Çılgılığı*, Iq Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.
- Kerküklü, Mofak Salaman (2008), *The Turkmen City of Tuz Khormatu*, Iraqi Turks Society for Culture and Soli: İstanbul.
- Kılıç, Remzi (2008), "Osmanlı Devletinin İran Politikası (16. ve 17. Yüzyıllar)" *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi-I*-Mustafa Bıyıklı (Ed.) Çevik Matbaacılık, İstanbul, ss. 75-116.
- Koçsoy, Şevket (1991), *Irak Türkleri ve Türk Irak İlişkiler (1932-1963)*, Boğaziçi Yayınları: İstanbul.
- Küçükkaragöz, İsmet (2000), *Irak'taki Türkmen Varlığı*, Hak Yayınları: İstanbul.
- Küzeci, Şemsettin, (2004), *Kerkük Soykırımları, (Iraklı Türklerin Uğradığı Katliamlar 1920-2003)*, Teknoed Yayınları: Ankara.
- Langley, Kathleen (1961), *The Industrialization of Iraq*, Harvard Iniversity Press: America.
- Longring, Stephen Hemsley (1961), *Oil in The Middle East Its Discovery and Development*, Oxford University Press: London.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler (1969), Önsöz İsmet İnönü, (Çev. Seha L. Meray), Takım I, Cilt I, Kitap I, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No: 291, Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara
- Lukitz, Liara (2006), *A Quest in TheMiddle East Getrude Bell and the Making Of Modern Iraq*, I.B.Tauris: New York.

- Mahmud, Ahmet Bin (2011), *Selçukname*. (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yay.: İstanbul.
- Marr, Phebe (2012), *The Modern History Of Iraq*, WestviewPress: Philadelphia.
- Marufoğlu, Sinan (1998), *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yayıncılık: İstanbul.
- Matrakçı, Nasühüs-Silâhi (1976), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*. (Haz. Hüseyin G.Yurdaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. (?).
- Mc Dowall, David (2004), *Modern Kürt Tarihi*, (Çev. Neşenur Domaniç), Doruk Yay: İstanbul (?).
- Mehemet Hurşit (Paşa) (1997), *Seyahatname-i Hudud*, (Çev. Alaattin Eser) İstanbul: Simurg Yayınları, (1849).
- Mengü, Cüneyt (2012), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kültür Merkezi Kerkük*, Yalın Yay.:İstanbul.
- Merçil Erdoğan (2013), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Bilge Kültür Sanat Yay.: İstanbul.
- Merçil, Erdoğan (2008), *Büyük Selçuklu Devleti, (Siyasi Tarihi)*, 2. Baskı, Nobel Yay.: Ankara.
- Merdan, Cemal Mustafa (1989), *Abdülkerim Kasım el-Bidayeve'l Sukut*, Dar-ül Arabiye: Bağdat.
- Mısırlıoğlu, Kadir (1972), *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, Sebil Yayınevi: İstanbul.
- Minorsky, Vladimir (1998), *Musul Sorunu*, (Çev. Salim Şahin), İstanbul: Avesta Yayınları (?).
- Musulli, Munzir (2000), *el-kaziyet-ül Kürdiye fi'l-Irak el-Baasve'l-Ekrad*, B.1, Davarül Muhtar: Şam.
- Nakib, Mahir (2007), *Kerkük'ün Kimliği*, Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Nakip, Mahir (2008) *Kerkük ve Heviyetüha el-kevmiyeye'l Sekafiye*, Çev: Habib Hürmüzlü, 1. B, Yayıncılık Matbaacılık: İstanbul (?).
- Neftçi, Nermin (2003), *Kerkük'te Bulduklarım*, Kerkük Vakfı: İstanbul.
- Owen, Roger ve Pamuk, Şevket (2002), *20. yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*, (Çev: Ayşe Edirne), İstanbul: Sabancı Üni Yay (1998).
- Öke, Mim Kemal (1991), *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları: İstanbul.

- Öksüz, Hikmet (2006), *Batı Tarakya'dan Türkiye'ye Göçün Sebepleri 1923-1950*, Batı Trakya Türkleri Makalaler, (Haz. Veysel Usta) Karam Yay: Corum.
- Öztuna, Yılmaz (2006), *Yavuz Sultan Selim*, Babıali Kültür Yay.: İstanbul.
- Pelettiere, Stephen (2001), *Iraq and The International Oil System (Why America Went to War in the Gulf)*, Praeger Publishers: America.
- Penrose Edith and Penrose E. Francis (1978), *Iraq: International Relations and National Development*, Ernest Benn Limited: Toronto.
- Polk, William R. (2007), *Irak'ı Anlamak*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Ntv Yayınları (2005).
- Porter, Robert Ker (1823), *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, The Monthly Review 1823, Ser. 2, Vol. 100.
- Saatçi, Suphi (1996), *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul Araştırma Merkezi Yayınları: İstanbul.
- Saatçi, Suphi (2003), *Geçmişten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Yay.: İstanbul.
- Saatçi, Suphi (2007), *Kent Dokusu ve Geleneksel Evleriyle Kerkük*, Kerkük Vakfı Yayınlar: İstanbul.
- Saatçi, Suphi (2015), *Irak Türkmen Boyları Oymaklar ve Yerleşme Bölgeleri*, Ötüken Yay.: İstanbul.
- Sabis, Ali İhsan (1991), *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, 4. Cilt, Nehir Yayınları: İstanbul
- Salucci, İlarıo (2005), *Irak'ta Solun Tarihi Komünist Parti, İşçi Hareketleri ve Sol 1924-2004*, (Çev. Osman Akınbay) Agora Kitaplığı: Chicago (2005).
- Samancı, Aziz Kadir (1999), *El Tarih El Siyasi li Turkuman El Irak*, B1, Daru'l Saki: Londra.
- Sami, E. Mahmud (2006), *The Quest For Sultan Abdülhamit's Oil Assets*, The Isis Pres: İstanbul.
- Sertoğlu, Mithat (2013), *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Şami, Nizamüddin (1987), *Zafername*. (Çev. Necati Lugal) 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi (1949).
- Şen, Yunus (2004), *Saddam'ın Irak'ı ve Bir Çöküşün Öyküsü - Babil Yanarken*, Ümit Yayınları: Ankara.
- Şimşir, Bilal N. (2004), *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi: Ankara.

- Talabani, Nuri (2005), *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması*, (Çev. Zafer Avşar), İstanbul: Avesta Yayınları, (2004).
- Tarabya, Sabri (2007), "*Bahis fi Ehdas Meczere Kerkük ve Devr-ül Molla Mustafa Barzani Şehadet-ül Şühüd ve Vesaik-ül Resmiye el-İrakiye*," el-Türkman ve Kerkük fi zamir Sabri Tarabya, B.1 Yaylacık Matbaacılık: İstanbul.
- Tepeyran, Ebu Bekir Hazım (1944), *Hatıralar I, Canlı Tarihler*, Türkiye Yayınevi: İstanbul.
- Terzi, Arzu (2003), *Bağdat Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme*, Irak Dosyası I (Haz. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu), Tatav Yayınları: İstanbul.
- Terzi, Arzu (2009), *Bağdat, Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, (1. Baskı) Timaş Yayınları: İstanbul.
- Tirmizi (2004), *Sünne-i Tirmizi*, Bölüm 4, (Çev. Abdullah PARLIYAN), Konya Kitapçılık Yay.: Konya (1086).
- Togan, Zeki Velidi (1946), *Umumî Türk Tarihine Giriş, C.I* (En Eski Devirlerden 16. asra kadar), İstanbul.
- Tripp, Charless (2000), *A History of Iraq*, Cambridge Universty Press: America.
- Turan Osman (2009), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay.: İstanbul.
- Turan Şerafettin (2004), *Mustafa Kemal Atatürk: kendine özgü bir yaşam ve kişilik*, Bilgi Yay. Michigan Üniversitesi.
- Umar, Ömer Osman (2008), "Türkiye Cumhuriyeti Devleti" nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye-Irak)", *Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi*, (Ed.: Mustafa Bıyıklı), C. 2, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1998), *Osmanlı Tarihi, 2. Cilt 5. Baskı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1998), *Osmanlı Tarihi, 3. Cilt 1.Kısım 4. Baskı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2003), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. 5. Baskı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1998), *Osmanlı Tarihi, 4. Cilt, 1.Bölüm 4. Baskı*. Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Yakuboğlu, Enver (1976), *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları: İstanbul
- Yazıcı, Nevin (2010), *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Yıldız, Hakkı Arif (1959), *Irak*, Güler Basımevi: İstanbul.
- Yılmaz, Durmuş (2003), *Musul Meselesi Tarihi*, Çizgi Kitabevi Yayınları: Konya.

Zabit, Şakir, Sabır (1964), *Kerkük'te İçtimai Hayat (Folklor)*, Zaman Basımevi: Bağdat
Zabit, Şakir Sabir (1960), *Mucez Tarihü'l el-Türkmanfi'l Irak*, Maarif Matbaası: Bağdat.

Ansiklopediler

“Kerkük”, (1986), *“Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, (C: 13, ss. 6639) Milliyet Yayıncılık: İstanbul.

“Yorgan Tepe” (2004), *Ana Britannicca*, (Cilt:13, ss. 460) Ana Yay.: İstanbul

Alptekin, Çoşkun (1992),“Begteginliler”, *İslam Ansiklopedisi*. (C. 5. s.s. 342-344) Türk Diyanet Vakfı: İstanbul.

Dakuki, İbrahim (1999), “Irak”, *İslam Ansiklopedisi*, (C: XIX, ss. 103-108), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Gündüz, Ahmet (2002),“Kerkük”, *İslam Ansiklopedisi*. (C.25. ss. 290-292) Türk Diyanet Vakfı: İstanbul.

Kramers, J.H. (1997), “Kerkük”, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt: VI, ss. 589-591), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: Eskişehir.

Marufoğlu, Sinan (2002), “Irak Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi* (C.XX. ss. 606-610),Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

Öz, Mehmet (2010), “ Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: 39, ss. 425-429), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Sluglett, MarionFarouk, (1999),“Irak”, *İslam Ansiklopedisi*, (C.XIX, ss.95-999 Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.

Sümer, Faruk (2001),“Karakoyunlular”, *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt 24, ss. 434-438), Türk Diyanet Vakfı: İstanbul.

Şeşen, Ramazan (1993),“Cezire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt: VII, ss. 509-511),Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Gazeteler

Birmingham Daily Post, (17 Agustos 1959), “Signs of Stability”, Birmingham Daily Post, ss.12.

Western Morning News, (10 May 1924), “Over 100 killed in Iraq Riot. Attack on Levies leads to Fight,” Western Morning News,ss.7.

Rogers M.R. (25 November 1933), “A Vısıt to Kirkuk and the rich oil fields of The Iraq Petroleum Company Published: Saturday”, The Sphere, ss.42.

Western Daily Press, (15 January 1935) , “King Ghazi Opens New 1,200 Miles Pipe - Line. Air Fleet Carries Gueststo Ceremony”, Western Daily Press ss.12.

Milliyet (18 Temmuz 1959), “Irak’ta silahlı çatışma oldu”, Milliyet, ss.1.

Cumhuriyet (21 Temmuz 1959), “Irak’ta Kızıllara karşı harekete geçiliyor”, Cumhuriyet, ss.1.

Ulus Gazetesi (23 Temmuz 1961), “800 Iraklı Türk ana yurda kaçtı”, Ulus Gazetesi, ss.5.

Hürriyet Gazetesi, (24 Temmuz 1961), “Irak’tan yüz kişi daha iltica etti”, Hürriyet Gazetesi, ss.5.

The Sphere, (29 July 1961) Middle East, The Sphere, ss.6.

Tezler

Ateş, Abdurrahman (2001), *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı İnan Mücadeleleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Çakmakçı, Gülen (1999), *Irak’ta Petrol Üretimi, Tüketimi ve Sorunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Ankara.

Hut, Davut (2006), *Musul Vilayetinin İdari İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Murad, Murad, Najdat, Yashar (2009), *Irak Türkmenlerinin Halk İnançları ve Bu İnançlar Etarfında Oluşan Halk Edebiyatı Unsurlarının İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Said, Ammar M. (2012), *Krallık Sonrası Dönemde Irak Türkmenlerinin Durumu (1958-2003)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sharif, Usama A. (2012), *Krallık Döneminde Irak Türkmenlerinin Siyasal Etkinlikleri (1921-1958)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Makaleler

“Firdevs” (1962), *el-Ehâ’*, Kanunu Sani, S.9, ss. 39.

“Abdulkadir Fikri Kitabevi ve Mağazası” (1962), *el-Ehâ’*, Kanunu Sani, S.9, ss. 30.

“Abdullah Hakkı” (1963), *el-Ehâ’*, Kanunu Sani, S.9, ss.46.

“Abdulmecit Berber Salonu” (1963), *el-Ehâ’*, Mart, S.11, ss.24.

- “AbdussahipMuslim Mağazaları” (1962), *el-Ehâ*’ Haziran, S.1, s.59.
- “Abidin Refik” (1963), *el-Ehâ*’, Ağustos, S.4, ss.52.
- “Araba Doktoru” (1962), *el-Ehâ*’, Temmuz, S.3, ss. 49.
- “Araba” (1961), *el-Ehâ*’, Teşrin-i Sani, S.5, ss.25
- “Araba” (1968), *el-Ehâ*’, Mayıs-Haziran, S.1-2, ss. 50
- “Atlas Ekmek Fırını” (1971), *el-Ehâ*’, Eylül, S.5, ss.48
- “Atlas Mobilya” (1963), *el-Ehâ*’, Teşrin-i Sani, S.7, ss.51.
- “Aydın Mobilya” (1970), *el-Ehâ*’, Ocak, S.9, ss.11.
- “Bağdat Oteli” (1963), *el-Ehâ*’, Eylül, S.5, ss. 49.
- “Dakuklu Mağazası”(1965), *el-Ehâ*’, Mayıs-Haziran, S.12, ss.51.
- “Darul- Zaman Matbaacılık” (1964), *el-Ehâ*’, Temmuz, S.3, ss.54.
- “Ebu Beşir Mağazaları” (1967), *el-Ehâ*’, Kasım, S.7, ss.16.
- “Ebu Beşir Mağazaları”(1969), *el-Ehâ*’, Şubat-Mart, S.10-11, ss.16.
- “El Asri Yıkama Ve Temizleme Garajı” (1964), *El-Ehâ*’,Mart, S.11, ss.18.
- “El-Asri Kuru Temizleme” (1965), *el-Ehâ*’, Mart, S.11, ss.45.
- “El-Atlal Mobilya” (1971), *el-Ehâ*’, Mayıs-Haziran, S.1-2, ss.7.
- “El-Ferah Mağazası” (1967), *el-Ehâ*’, Şubat, S.10-11, ss. 30.
- “Elmas Mobilya” (1965), *el-Ehâ*’, Mayıs-Haziran, S.12, ss.51.
- “El-MektebetülAsriyye” (1961), *El-Ehâ*, Teşrin-i Sani, S.8, ss. 54
- “Ferah Mobilyaları” (1963), *el-Ehâ*’, Eylül, S.5, ss. 49.
- “Finovs Terzi” (1974), *el-Ehâ*’, Temmuz, S.3-4, ss.11.
- “Garaj Dede Hamdi”(1963), *el-Ehâ*’, Teşrin-i Sani, S.7, ss.51.
- “Heleviyat ve Mürattabat Kerkük” , (1962), *el-Ehâ*’,1 Şubat 1962, S.10, s s. 48.
- “İbrahim Bekir” (1963), *el-Ehâ*’, Teşrin-i Sani, S.7, ss.49.
- “İsmail Otrakçı” (1972), *el-Ehâ*’, Eylül, S.5-6, ss.10.

- “İzzedin Şakir Kasabı” (1965), *el-Ehâ’*, Mayıs-Haziran, S.12, ss.51.
- “Kerkük Kebap” (1961), *el-Ehâ’*, Eylül, S.5, ss.50.
- “MaarızMobilyat-ı El-İhvan” (1962), *el-Ehâ’*, Kanun-u Evvel, S.8, ss.48.
- “Mobilyatı El-Hayyam” (1962), *el-Ehâ’*, Teşrin Sani, S.6, ss.43.
- “Mobilyat-ı Kemal Şengül” (1964), *el-Ehâ’*, Haziran, S.12, ss.57.
- “Ortadoğu Oteli” (1964), *el-Ehâ’*, Şubat, S.10, ss.24.
- “Otrakçı Mağazaları” (1967), *el-Ehâ’*, Kasım, S.7, ss.14.
- “Otrakçı-2”(1969), *el-Ehâ’*, Ağustos Eylül, S.4-5, ss.47.
- “Sabah Mağazası” (1972), *el-Ehâ’*, Nisan, S.12, ss.6.
- “Sıddık Kılıncı” (1963), *el-Ehâ’*, Teşrin-i Evvel, S.6, ss.56.
- “Sündubat Nakliyatçısı” (1972), *el-Ehâ’*, Eylül-Ekim, S.5-6, ss.11.
- “Şabi Meşrubat” (1965), *el-Ehâ’*, Teşrin-i Sani Kanunu Evvel, S.7-8, ss.30
- “Şimal Mozaik ve Kaşı” (1961), *el-Ehâ’*, Eylül, S.5, ss.50.
- “Şükrü Muhammed Ubeyd” (1963), *el-Ehâ’*, Kanunu Sani, S.9, ss.24.
- “Şükrü Neccar Mobilyaları” (1964), *el-Ehâ’*, Mart, S.11, ss.18.
- Bakır, Abdulhalik (2009), “ Eski Çağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük ”. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Dergisi*, C:6, ss. 42.
- Bakır, Abdulhalik ve Kayalan Ferruh (2017), “Musul Sorunu Çerçevesinde İngilizlerin Kerkük’teki Türkmenlere Yönelik Faaliyetleri (1918-1926)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, C: 8, ss.1-20.
- Bayatlı, Aydın (1990) “Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış” *Kerkük*, Yıl:1 Sayı:1 Ekim, ss.9-10.
- Bayatlı, Necdet Yaşar (2009),”Kerkük Kahvehaneleri (Çayhaneleri, Çayxaneleri), *Kardaşlık*, S. 40, Yıl 11,ss.34-37.
- Beşirli, Çoban (1978), “Kerkük’te Bayramlar ve Sünnet”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, S. 346 Y. 29 C.18, ss. 8332.
- Çağ Galip ve Eker Sami (2013), “Ortadoğu’da Baas Rejimleri: Suriye ve Irak” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*,S. 2, ss. 57-72 .

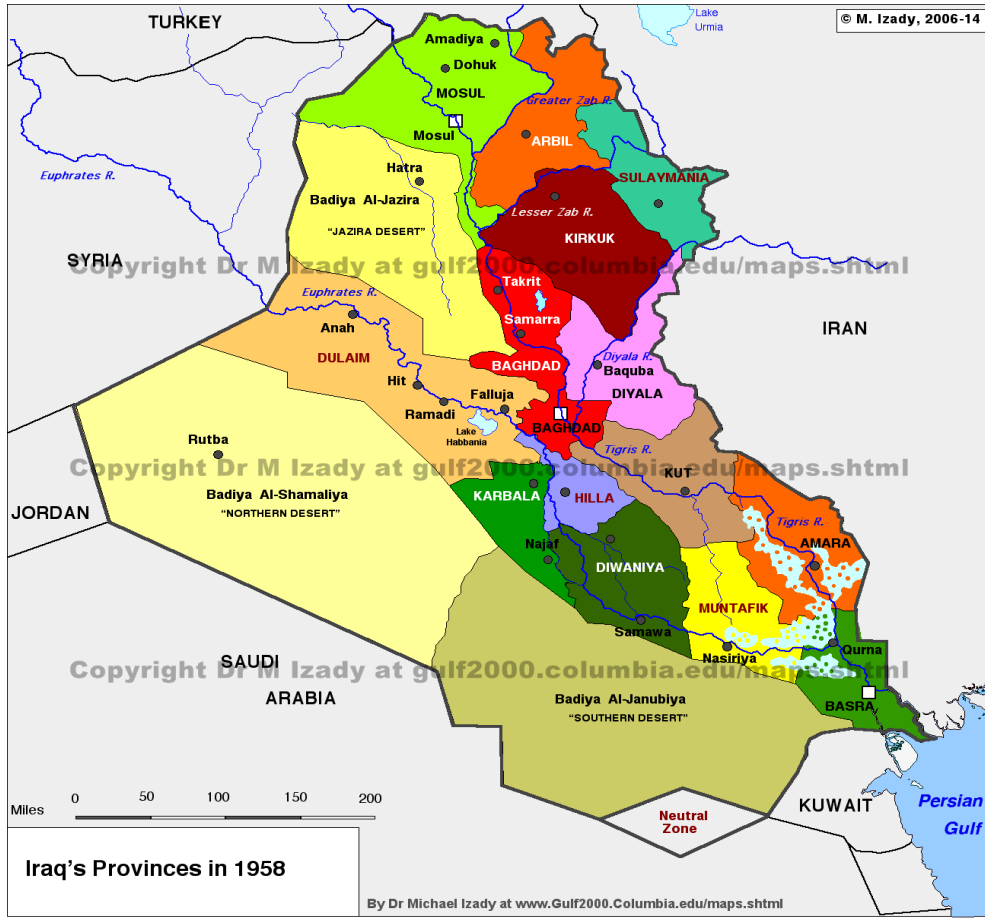
- Çınar, Burak (2014). "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Jeopolitiğinin Rolü".*Gazi Akademik Bakış*, C:8, ss. 39-57.
- Dakuklu Mehmet Hurşit (1970) " Beşir'de Evlenme Hikâyesi", *Kardeşlik*, S.7-8 Y.10, ss.30-32.
- Erbil, Mehmet (1967) "Sini-Zarf" Yadladıklarım", *Kardeşlik*, Sayı:10-11, Yıl VI, ss. 52.
- Erbil, Mehmet (1967), "Bayramlar" Yadladıklarım", *Kardeşlik*, Sayı:1-2, ss. 57-58.
- Erbil, Mehmet (1967-168) "Divanhane (Devhana)", *Kardeşlik*, Sayı: 8-9, Yıl VII., ss.39-40.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1957). "Arz Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhati". *Belleten*, C:21, S. 83 ss. 449-482.
- Göktürk Çetinsaya, Selma (2016), "Bağdat Paketi'nin Kuruluş Sürecinde Türkiye'nin Ortadoğu ve Batı İle İlişkileri" *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Yıl/Vol. 1, Ortadoğu Özel Sayısı/ Special Issue on the Middle East
- Hürmüzlü, Erşat (2001), "Uluslararası İlişkiler Litaründen Kerkük Bölgesinin Etnik Gerçeği" *Stratejik Analiz*, Cilt 2, Sayı 20, ss. 110-115.
- Hürmüzlü, Habib (2010), "İrak'ta Nüfus Sayımı ve Kerkük Şehrine Etkileri" *Ortadoğu Analiz*, Cilt:2, Sayı:21, ss. 49-51.
- Kardaşlık (1962), "Eski Adet ve İnançlarımızdan, S. 7, Y 2, ss. 38.
- Kardaşlık (1968), "Kerkük'te Bayram", S. 10, Y. 7, ss. 31.
- Kerkük, İzzetin (1998), "İnsan Hakları Açısından Irak Türklerinin Durumu", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi Dün Bugün Yarın*, S.17, ss. 61-65.
- Kılıç, Remzi (2010), "Kerkük ve Musul'un Tarihi Coğrafyası" [Elektronik Sürüm], *Türk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S: 28, ss. 231-243.
- Kısıklı, Emine (1999-2003) "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 24, s. 487-526.
- Kodaman, Timuçin, Saraç Esmâ (2007) "Geçmişten Günümüze Irak Türkleri (Türkmenleri)",*Global Strateji Dergisi*, S. 9, Yıl 3, ss. 153-172.
- Kopar, Metin (1995), " Bir Türkmen Şehri Kerkük", *Avrasya Etüdleri*, S. 36 ss. 113-136.
- Kurşun Zekeriya ve Hut Davut (2005), "Kerkük'ün Sosyal ve Demografik Yapısı", *Global Strateji Dergisi*, S. 1, İlkbahar 2005, ss.1-9

- Kurt, Burcu (2013),“Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, *History Studies International Journal of History*, Volume 5, Issue 3, ss. 151-173.
- Küçükvatan Mahir (2011), “Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı”, *ÇTTAD*, X/23 , (2011/Güz), s.s.73-91.
- Küpelî, Özer (2010), “Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *Uluslar Arası Tarih Araştırmalar Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, ss.227-244.
- Kürşat Ökte (2012), “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 49, ss. 127-178.
- Marufoğlu, Sinan (1996), “Osmanlı Döneminde Kerkük Şehri'nin Sosyal ve İktisadi Yapısı (1847-1908)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos, S:103, ss.15-44.
- Meray, L. Seha (1954), “Halk Efkârı ve Yoklaması,” Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, IX. Cilt, Sayı:3, Eylül, ss. 256-261.
- Müftüoğlu, M.N. (1983), “İdari, İktisadi, Terbiyevi Bakımlardan Kerkük’de Uygulanan Baskı ve Eritme Planı”, *Türk Kültürü*, C: 21 (247), ss.59-70.
- Nakip, Mahir (2012), “Şehir Hayatı, Savaş ve Kültür”, *Kardeşlik*, S: 56, Yıl 14, ss. 5-6.
- Neftçi, Nermin (1969), “Kerkük’te Bayram”, *Kardeşlik*, S: 12, Yıl 8, ss.47-48.
- Oğuz, Osman (1987), “Kerkük Katliamı” *Fuzuli*”, C:1 (4-5), ,s.s. 6-10.
- Pamukçu, Ekrem (2001), “Kerkük Tarihi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S: 19, ss. 15-23.
- Pirincçi, Ferhat (2016),“Irak’ta Saray İçi Darbe Sadam Hüseyin ve İktidara Gelişi”, Orsam, Cilt 8 Sayı 76, ss. 44-46.
- Rejioğlu, Abdulkhakim Mustafa (1970), “Yurt Özlemi II” Y. 10, Sayı:2, Yıl 10, ss. 21.
- Saatçi Suphi (1985), “Kerkük Folklorunda Düğün Geleneği” *Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C IV, ss. 319-328.
- Salık Nuri (2016), “Suriye Tarihinin Dönüm Noktası: 8 Mart 1963 Darbesi”, Eylül-Ekim 2016 Cilt: 8 Sayı: 76 Orsam: ss.26-27.
- Şahin Serdar ve Kartın Cengiz (2014),“İngiliz Seyyahlar Maunsell, Harris ve Sykes’in Gözlemlerinde İran Irak ve Türkiye” *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. S: 11, ss. 305-328.

- Tekindağ, M.C. Şehabeddin (1968). “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C: 17(22), ss. 51-52.
- Terzibaşı, Ata (1961) “ Kerkük’te Petrol”, *el-Ehâ’*, Temmuz, S.3, ss. 61.
- Tokatlı, Ümit (1994) “ Kerkük’te Evlenme Adetleri”, *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S.21 Y 3, ss.32-39.
- Turan, Ömer (1996), “Irak’ın Milletler Cemiyetine Girerken Yayınladığı Deklarasyonda ve Anayasalarda Türk ve Diğer Azınlıkların Hakları”, *Avrasya Dosyası*, S.311 ss. 31-36.
- Yakuboğlu Enver (1977), “Kerkük’te Hıristiyan Türkler”, *Türk Dünyası*, Cilt 12, Sayı:45 ss. 45-47.
- Yalçın, Emruhan, Kerkük’ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar, CTAD, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), ss. 137-166.
- Ziraatçı, Şakir Sabır (1961) “Kerkük’ün Eski Toyları IV”, *Kardeşlik*, S: 4, Y 1, ss.44-45.

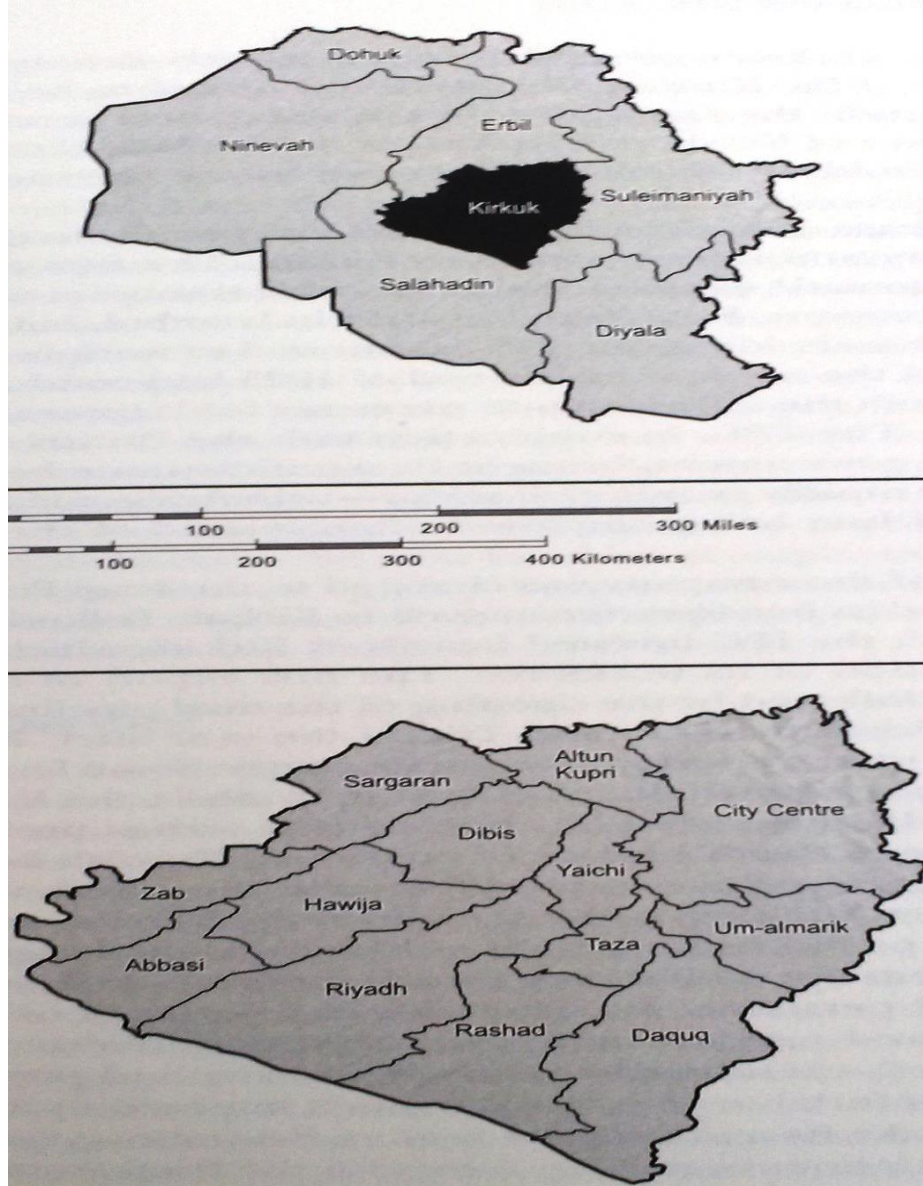
Bildiriler

- Altungök, Ahmet (2016), “Ön Asya ve Ortadoğu” daki Türkmen Varlığının Tarihi Kökenleri”, (Bildiri), *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu International Symposium Turkmens In The Middle East In Past And Present (Iraq-Iran-Syria)* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları: Bilecik, ss.33-46.
- Beyatlı Aydın, “ Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi”, (Bildiri), Mısak-ı Milli ve Türk Dış Politikası’nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, 28 Ocak 1997- Konya, Ankara 1998, s.43.
- Çay, Abdulhalik (1987),“Irak Türklerinin Tarihine Genel Bir Bakış”, (Bildiri), Mahir Nakip, Ziyad Köprülü (Ed.), *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, 31 Ocak 1987,Gazi Üniversitesi: Ankara, ss. 23-27.
- Gök, Dursun (1998),“1924 Türk Basınında Musul Meselesi”, (Bildiri), Misaki Milli ve Türk Dış Politikasında Musul, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: Ankara, ss. 58-57.
- Gökhan, İlyas (2014), “Zengiler Atabeyliği Zamanında Musul ve Çevresinde Türklerin Siyasi ve Kültürel Durumu”,(Bildiri), *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi: Bilecik, ss. 41-74.
- Şan, Cemal (2001) “Irak Türkmenlerinden Bahsediyorum” (Bildiri), ? (Ed.) ; *Tarihi Kültürel ve Siyasi Konulu Sempozyum Bildirileri*, Erbil, ss.1-95.

EK: 2

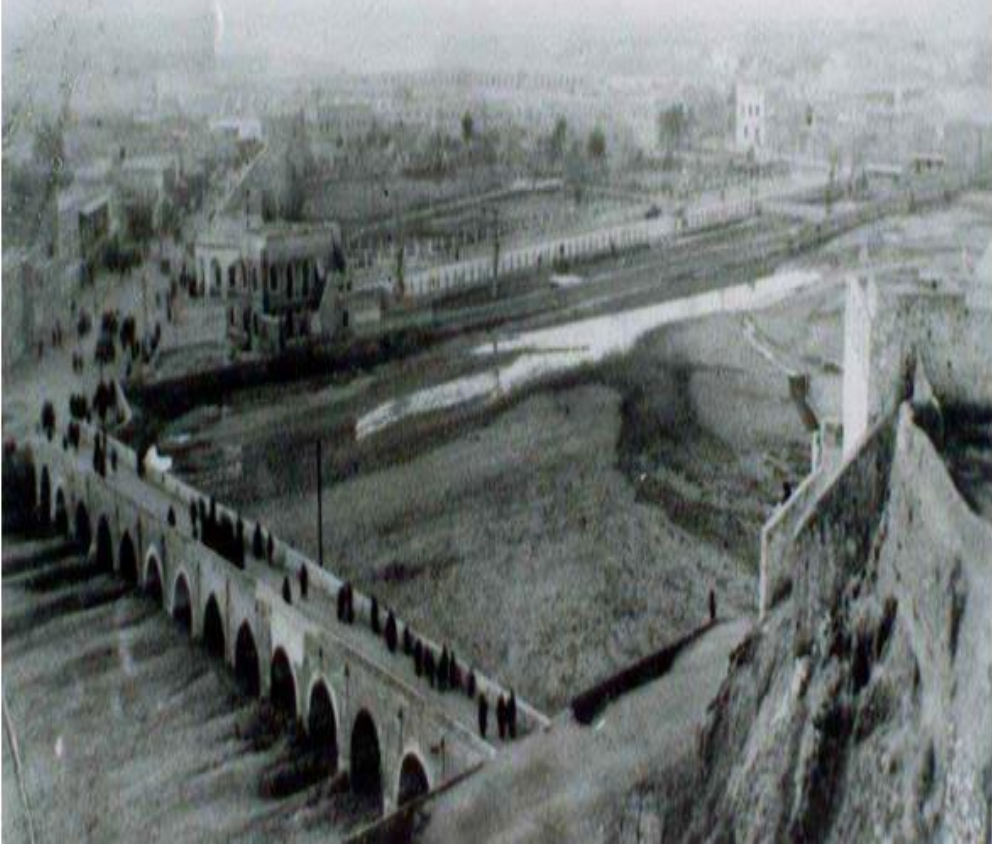
KERKÜK VİLAYETİNİN HARİTASI

EK : 3

KERKÜK MERKEZ KAZA (ŞEHİR)

Anderson, Liam and Stansfield, Gareth (2009), *Crisis In Kirkuk The Ethnopolitics of Contlict and Compromise*, Üniversty Of Pennsylvania: America, ss. 31

EK: 4

HASSA ÇAYI VE TARİHİ TAŞ KÖPRÜ

KARADAŞLIK DERGİSİ SAYI 75 YIL 19 KERKÜK VAKFI, 2017,S.42

EK:5

KERKÜK KALESİ

<https://static.panoramio.com.storage.googleapis.com/photos/large/13537630.jpg>

EK: 6

KERKÜK’TE TÜRKMENLERİN MİLLİ KIYAFETLERİ

[HTTPS://YOUTU.BE/_CDPizVVO80](https://youtu.be/_CDPizVVO80)

mükemmeliyeti haizdir. Yukarı kattaki delhizin yüz kır altı metre uzunluğunda olduğunu arzedersem büyüklüğü hakkında da bir fikir hasıl edilmiş olur.

Avdette Musulda uğradık. Kutasarrıf, Belediye Reisi ve bazı eşraf ile Konsolosumuz tarafından istikbal edildik ve şehirde otomobillerle bir cevalan yaptık. Burası evvelce görenlerin tanıyamayacakları surette umran kesbetmiştir. Seksen bin Sterlinden ibaret olan Belediye varidatı ile müteaddit parklar yapılmış, caddeler açılmış ve şehir de başka bir manzara hasıl aylemiştir. Mufusu yüz yirmi bine baliğ olmuştur. Musulda çok zatlara görüşemedik. Çünkü müsait değilii. Fakat görüştiğimiz mahdud zatlara tavrı hareketleri, Musul ricalinin gösterdikleri samiriyetin daha çok ihtiyatla telakki edilmesi lâzım geleceği kanaatini ben de hasıl etmiştir. Maahaza orada kaldığımız iki saat zarfında halk tabakası ile temas edemediğimizden ve halka da oraya muvasalatımızı bildirdiklerinden bunların bizlere karşı olan temsülât derecesini anlamaya imkân bulamadım.

Halbuki Kerkükte hemen kamilen Türklere karşı büyük bir samiriyet ve muhalefet perverie edilmektedir. Bundan dolayı oradaki halk şiddetli bir taz-yık altındadır. Ufak bir misal olarak şu bir iki hadiseyi arzede bilirim:

İran Veliâhdının iddivacı münasebetile Riyaseti Âliyelerinde olarak buradan giden heyete ve yanlarındaki Türk askerlerine Kerkük hududunda istikbal yapmak isteyen bir kısım halk dehşetli taz-yık maruz kalmış, bazıları tevkif edilerek hapsolünmüşlardır. İstanbulda Harbiye mektebinde tahsilde bulunan oğluna bu tezahur hakkında mektup yazan Hızır Lûtfi namındaki bir zatın bu mektubu ele geçmiş ve Hızır Lûtfi Divanı Harp kararla hapsedilmiştir. Memet Habib namındaki fakir bir kitabcı Türk mecmualarını satmasından dolayı hapsedilmiş ve kazancı alt üst olmuştur. Arzettiğim gibi, Kerkük Türkleri hakika-ten sıkıntı içinde dirler. Bunu yapan da başlıca İrak Hükümetinin erkânı Har-biye reisi olan ve Türk irfanile yetişmiş bulunan Emin Zeki paşadır.

Mahmut Şevket paşanın biraderi Süleyman Hikmet beyi Divanı Harbi Örfi kararile mahkûm eden Kürt Mustafanın oğludur. Bu adam elyevm İrak zabitidir. Süleyman Hikmet beyin sebebi ittihamı Cumhuriyet ilân edeceği zannından iba-rettir. Halbuki bunun aslı esası yoktur. Bu bir vesileden ibarettir. Süleyman Hikmet beyi yakında tahliye edeceklerini ve hatta kabineye alacaklarını

490 01 53 209 1

EK: 7

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ziya Karamürsel'in Irak Seyahati Notları, Fon Kodu.

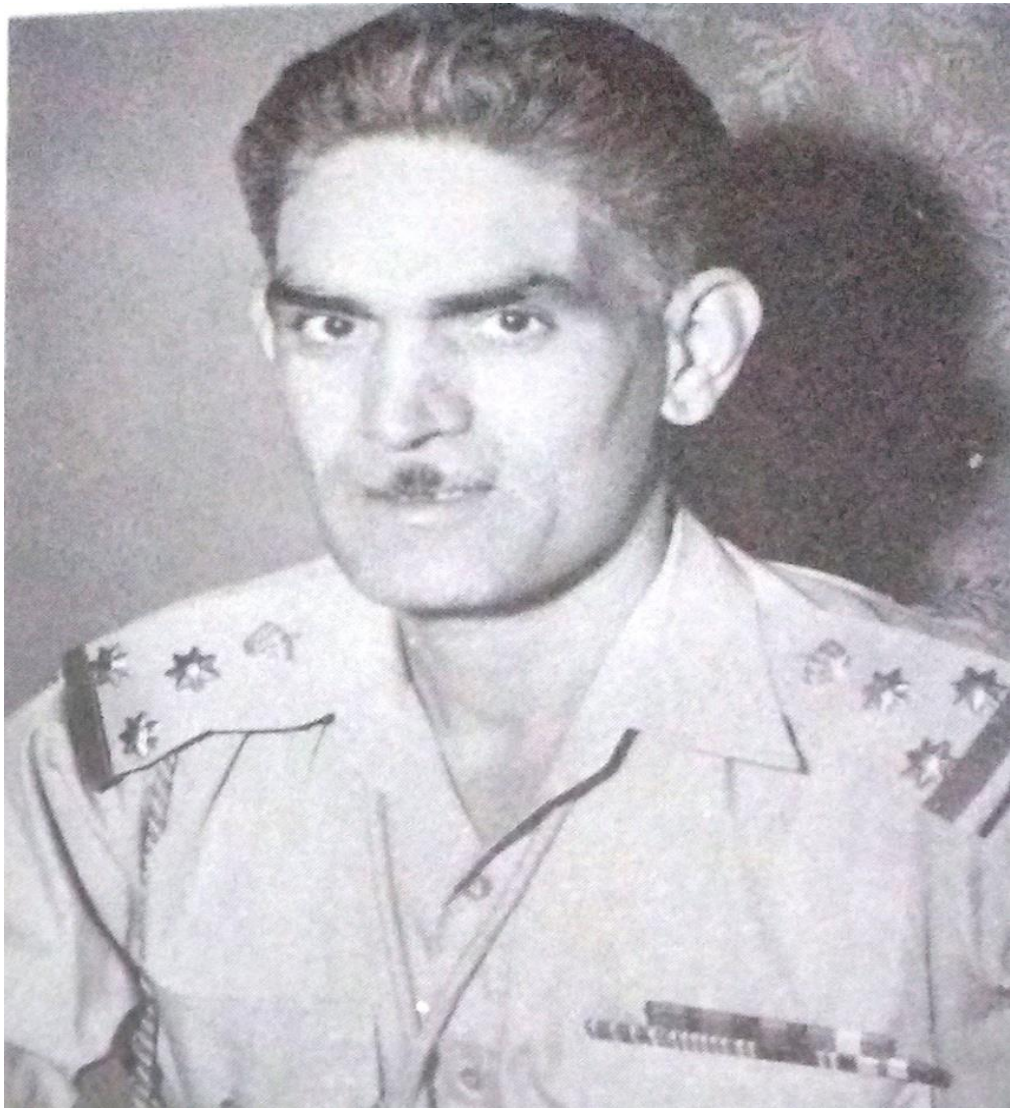
490.1.0, Yer No. 53.209.1, 05.03.1941.s.8

EK: 8

KRAL II. FAYSAL

Yıldız, Hakkı Arif (1959), Irak, Güler Basımevi: İstanbul, s.12

EK: 9

ABDULKERİM KASIM

Batatu, Hanna (1978) *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*
A Study of Iraq's landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba
'thists and Free Officers, s.725

EK: 10

ABDÜSSELAM ARİF

Batatu, Hanna (1978) *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*
A Study of Iraq's landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba
'thists and Free Officers, s.725

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
PTT

TELGRAF

(ÖRNEK İBİ)

YOL

DEVLET TELGRAF MÜHÜRATINDAN
DOLAYI MESULİYET KABUL ETMEZ

ADRES :

İŞARETLERİ

=ELT SAYIN ADNAN MENDERES BASVEKİL ANKARA=

030	01			123	790	3		
*****982 İSTANBUL 3187 95 9 1730=NN1730=								
SIRA NO	KELİME	VERİLDİĞİ TARİH	SAAT	RESMİ HUSUSİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI TARİH	SAAT	İMZA
					İstanbul			

IRAK IN KUZEY BÖLGELERİNDE BİR ASKERİ İSYANIN VUKU BULDUĞUNU AJANS VE RADYO HABERLERİNDEN ÖĞRENİŞ BULUNMAKTAYIZ TABİ OLDUKLARI DEVLETİN MUTLİ VE MÜNİS BİR UNSURU OLAN VE İSYAN BÖLGESİNDENN BÖLGESİNDE YASİYAN BİR MİLYONA YAKLAŞAN İRKDAŞLARIMIZIN MAL VE CAN EMNİYETİ HAKKINDA HAKLI OLARAK ENSİNENN OLARAK ENDİSE DUYMAKTAYIZ DİS TÜRKLERE VE BİLHASSA İRAK TÜRKLERİNE KARŞI ŞİMDİYE KADAR İZHAR ETMİŞ

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
PTT

TELGRAF

(ÖRNEK İBİ)

YOL

DEVLET TELGRAF MÜHÜRATINDAN
DOLAYI MESULİYET KABUL ETMEZ

ADRES :

SERVİS İŞARETLERİ

OLDUĞUNUZ İLGI VE SEVKATİNİZE İNANMİŞ BULUNAN BİZ İRAK TÜRKLERİ BU MUNASEBETLE VNN MUNASEBETLE DE İRKDAŞLARIMIZINCAN VE MAL EMNİYETİ İCİN GEREKLİ ALAKALI NNALAKAYI ESİRGEMİYECEĞİNİZİ DİLER BU VESİLEYLE EN DERİN HURMELERİMİZİ SUNARIZ= İRAK TÜRKLERİ KÜLTÜR VE YARDIMLAŞMA CEMİYETİ BASKANI AVUKAT ENVER YAKUPOĞLU*****

030 01 123 790 3

EK: 11

Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Başkanı Avukat
Enver Yakupoğlu'nun Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği telgraf
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Yer No. 123-790 -3, 10.03.1959

Iraklı Türklerin talepleri

3

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

EKİM 1959

Çok şerefli âlicenap muhterem Başvekil

Adnan Menderes hazretlerine,

Malumu âliniz olan bu maruzatımız Irak Türklerinin ihtilâlden evvel ve sonraki feci ve bedbaht durumlarını arz etmek üzere şerefli mil- olarak letimizi temsil eden şahsınıza ve hükümetinize en kurtarıcımız Irak Türk- leri namına müracaat etmiş bulunuyoruz.

Birinci Cihan Harbinden sonra anavatanından haksız olarak ayrıl- mış bulunan Irak Türk bölgeleri için mahalli hükümetlerce sistemli bir şekilde imha siyaseti takip edilmektedir. Milli kültür ve benliğinden- uzaklaştırılmak, hak ve hürriyetlerinden devamlı bir şekilde mahrum edil- mek istenmiş ve bütün bunlarla iktifa edilmeyerek tarihte emsaline az raslanılan son Kerkük katliamı, bugün için açık bir delili olup, istikbal için dahada elim ve vahim olaylar tevhit edecektir.

Irak Türklerinin makûs talihini yenmek maksadıyla anavatanında ve Irakta bulunan Irak Türkleri yukarıda arzedilen hususların izalesi için kendi çaplarındaki çalışmaları tek taraflı ve verimsiz olmaktan daha ileriye gidememektedir. İçinde bulunduğumuz bu çaresizliğin gide- rilmesi için anavatanın, maddi ve manevi müzaheretine katiyetle muhtacıız.

Bütün kalbimizle bağılı bulunduğumuz, anavatanından başka hiç bir taraftan ümidimiz yoktur. Hayatta en büyük idealimiz; tahsilimizi ikmal ettikten sonra, yavru Türk Vatana dönüp, son nefesimize kadar Türklük uğ- runda imanla çalışmaktır.

1. Irak Türklerinin hak ve hürriyetlerinin, can ve mal emniyeti- nin sağlanmasına matuf tedbirler meyanında olmak üzere Irak Hükümetinin dikkatinin çekilmesine,

2. Irak Türklerinin meşru müdafaaları için gerekli tedbirlerin alınmasına,

3. Irak Türkleri için her sene muayyen burs kontenjanı ayrıl- masına,

4. Halen Türkiyede tahsilde bulunan ve her bakımdan itmada ça- yan ekli sunulan listede isimleri beyan olunan talebelere burs tahsisine.

5. Tahsil etmek isteyen Irak Türklerinin kolayca pasaport ala- bilmeleri için fakülte ve okullarca aday kaydı işlerinin kolaylaştı- rılmasına,

030	01			63	386	22
-----	----	--	--	----	-----	----

2

EK: 12

Türkiye'deki Irak Türklerinin taleplerini havi mektup

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, , Yer No: 63-386-22, Dosya Ek: E4
23.11.1959

EK:13

AHMET HASAN EL BEKR

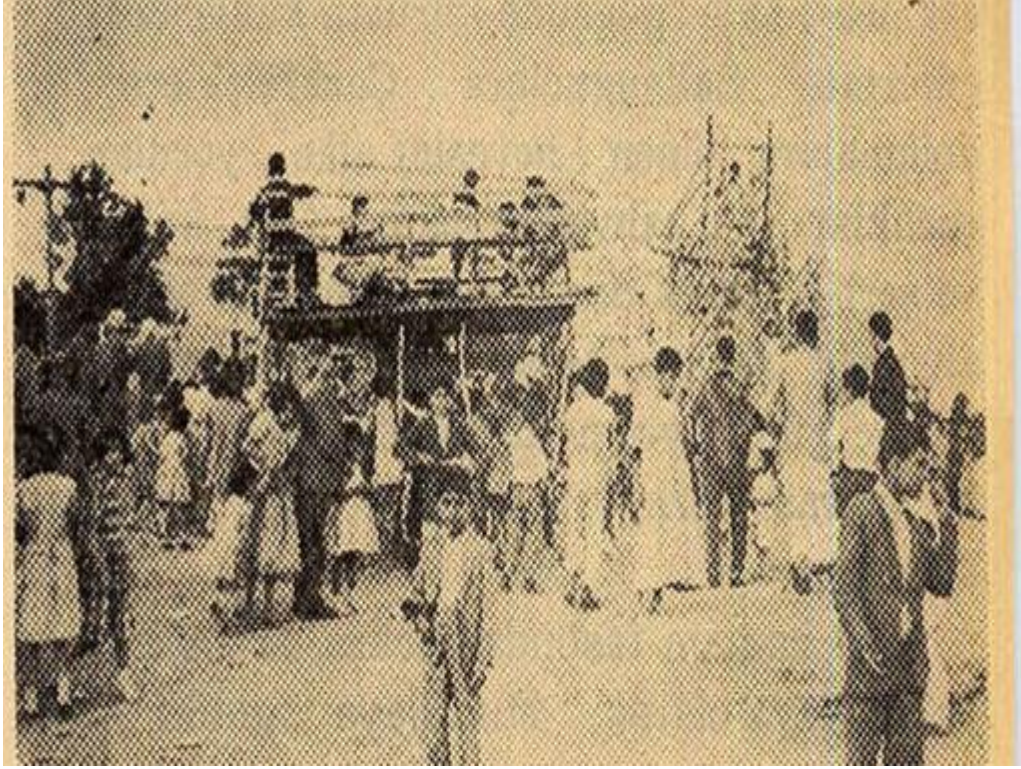
IRAK CUMHURİYETİ TANITMA EL KİTABI, HAZ. İBRAHİM DAKUKİ, GÜVEN
MATBAASI, ANKARA 1972, S.1

EK: 14

LETKE AŞI

Murad, Murad, Najdat, Yashar, *Irak Türkmenlerinin Halk İnançları ve Bu İnançlar Etarfinda oluşan Halk Edebiyatı Unsurlarının İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 502

EK:15

KERKÜK'TE BİR SEYRAN YERİ

EL-EHÂ', NİSAN, S.12, YIL:8, TÜRKMEN KARDEŞLİK KULUBÜ, BAĞDAT

1969, s. 48

EK: 16

KERKÜK'TE ÇÜTKAHVE

MAHİR NAKİP, KERKÜKÜN KİMLİĞİ, BİLGİ YAY. ANKARA 2007 S.217-218

EK: 17

RAMAZANDA SİNİ ZARF OYUNU

EL-EHÂ', ŞUBAT, TÜRKMEN KARDEŞLİK KULUBÜ, BAĞDAT 1962, s.

50

EK: 18

BABAGURGUR

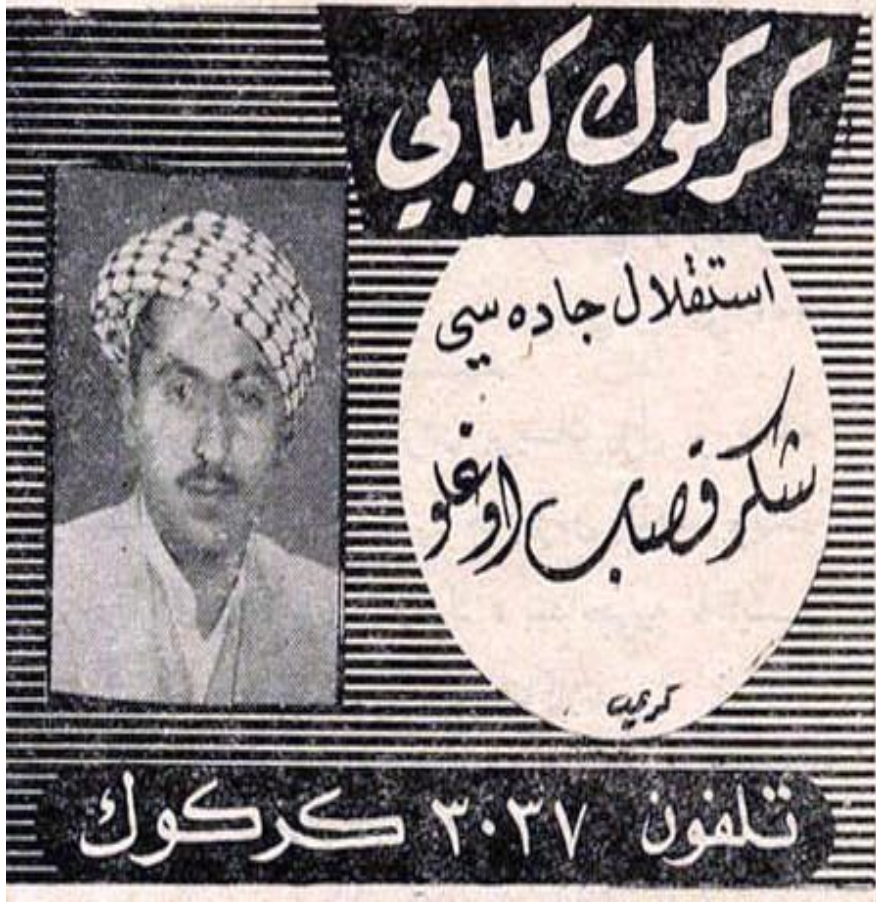
<http://crudecompanion.com/2017/02/accident-baba-gurgur-the-story-of-eternal-flames/>

EK: 19

KAYSERİ KAPALIÇARŞISI

SUPHİ SAATÇİ, HASRETİN ADI KERKÜK, ÖTÜKEN NEŞRİYAT,
İSTANBUL 2006 S. 13-14

EK: 20

KERKÜK KEBAP

El-Ehâ'(1961) "Kerkük Kebap" Eylül, S.5, s.20, ss.50

EK: 21

GIYİM MAĞAZASI REKLAMI

El-Ehâ' (1972), İsmail Otrakçı Mağazaları, Eylül, S.5-6, s.10 ss.56

ÖZ GEÇMİŞ

13.02.1981 tarihinde Erzincan'da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini bu ilde tamamladı. 2001'de girdiği Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2005 yılında mezun oldu. 2006 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim dalında yüksek lisans programını kazandı. Adı geçen enstitüde 2006-2007 eğitim yılı içerisinde İngilizce hazırlık sınıfını bitirdi. 2007 yılında emniyet hizmetleri sınıfında polis memuru olarak tayini Antalya'ya çıktı. Burada 2009 yılında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yüksek lisans programını kazandı. 2013 yılında Yrd. Doç. Dr. Berna Türkdoğan UYSAL danışmanlığında "*Mürsel (BAKÜ) Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1881-1945)*" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesi aldı. 2014 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında doktora başladı. 2015 yılında kurumlar arası geçişle Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesinde memur oldu. Doktora eğitiminde Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR danışmanlığında olmak üzere "*Kerkük Şehri ve Türkmenler (Türkmenlerin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Ekonomik yapısı (1921-1990))*" konulu tezi çalıştı.